

БОРИС ПАРМУЗИН

**МАХСУС
ТОПШИРИҚ**

РОМАН-ХРОНИКА

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1976

Р
П 21

ЖУРАХОН УМАРОВАНИНГ
эркин таржимаси

Жамоатчилик асосида
ЛОЛА ТОЖИЕВА таҳрири

70302—141

Доп. 76

© Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.
(таржима).

ОЙҚОР

Ҳатто июнь кечаларида ҳам тоғ чўққиси кўкимтир ва совуқ кўринади. Агар киши унга бир неча дақиқа тикилса, беихтиёр жунжикади. Шу ернинг нақ ёнгинаси Жиззахда бугун кундузи гармсел эсиб ҳамма ёқни чанг-тўзонга белаганига ишонгинг келмайди.

Тоғли қишлоқда қоронғи тез тушади. Ойқор чўққисини юлдузлар чамани ўраб олади. Улар худди ҳозирнинг ўзида дув тўкилиб, қорли ён бағирдан пастга думалаб кетадигандек туюлади.

Болалар шўх дарёнинг шовиллашига қулоқ солиб, харсанг тошда қояни томоша қилиб ўтиришар эди.

Қоянинг номи ҳам ғалати: Ойқор — Ойдин қор.

Тоғ ортидан тўлин ой аста кўтарилади. Унинг бўзариб чиқиши хунук. Қишлоқда яна бирон офат, ўлим юз берадиганга ўхшайди.

Яқинда, қишлоқда босмачилар тўдаси тунаган даҳшатли кечада ҳам ой шунақа нотинч кўринган эди. Уша куни қўрбоши қувноқ, оёқ-қўли чаққон Зуҳра опаникида тўхтаган эди. Қовоғи солиқ меҳмон уй бекасининг ҳовлида чойнак-пиёлаларни шақир-шуқур қилиб, чой дамлашини кузатиб ўтирди-ўтирди-да, кейин кирчир бармоқлари билан уни ёнига имлади.

— Ҳали ёнимга олиб келиш ёдингдан кўтарилмасин тагин, — деб кўзини қисиб қўйди.

Зуҳра опа юраги шув этиб ҳовлининг бурчагига — қўрбоши ишора қилган томонга қаради, у ерда, тандир ёнида ўн икки ёшлардаги қизчаси куйманиб юрарди. Озғинлигидан қизчанинг қовурғалари саналиб турибди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Зуҳра опа шоша-пиша.

Зуҳра опа чопқиллаганича кекса гиёҳванд қўшнисни-никига чиқиб кетди. Қўшнисининг пастаккина уйи би-рам дим ва қоронғи эдики... Зуҳра опанинг димоғига гуп этиб наша ҳиди урилди. Қўшниси наша чекиб олиб, кайф қилиб ўтирган экан, Зуҳра опани кўриб, сармасг кўзлари сузилиб кетди.

— Кела қол, кел, қандай юмуш билан чиқдинг, қи-зим?

Зуҳра опа озгина наша беришини сўради. Чол хихи-лаб бошини сарак-сарак қилди, кейин ирkit халтасини узоқ ковлаштириб ўтирди-да, бир бўлак нашани қўлига олиб, сарғайиб кетган тирноқлари билан уваламоқчи бўлиб, унналиб кўрди.

— Ҳа? Қўрбошининг ҳам наша чеккиси келиб қо-либдими?

— Ҳа, наша чеккиси келган эмиш, беравер ҳамма-сини,— деб шоширди Зуҳра опа чолни.

— Ҳаммасини?— қўшни чол яна хихилаб кулди.

Зуҳра опа каттагина базм учун наша ҳозирлаётган расмана нашавандлардай уни ихлос билан майдалади.

Наша солиб дамланган палов жуда ўхшалибди. Қўр-боши еб ўтириб роса мақтади. Йигитлари ҳам мақ-ташди.

Ошдан сўнг чой ичиб, маза қилиб эснаб ўтиришди.

Қўрбоши яна огоҳлантирди:

— Ҳозир дам оламан, кейин уни олиб келасан,— у яна кўзини қисиб қўйди.

Қўрбоши белбоғини бўшатиб, чопонини ечди. Эти-гини ечишга эса ҳоли келмади. У бир зумда ухлаб қол-ди. Бепарволик билан ёнига ташлаб қўйилган маузер-нинг ёғоч ғилофи хира йилтирарди.

Зуҳра опа кумуш нағалга жимгина қараб қўйди. Қўрбошининг этиги янги, сифатли чармдан тикилган эди. Афтидан, у узоқ сафарга отланганга ўх-шайди.

Остонада семизлигидан юзларидан қон томай деб турган бақалоқ босмачи милтигини қучоқлаб пинакка кетган. У энтикиб-энтикиб хуррак тортиб қўяди. Ҳов-лидаги юмшоқ ўринда яна уч босмачи қаттиқ уйқуда.

Зуҳра опа қўрбошининг қора, чўтир юзига узоқ ти-килиб турди. Айтишларига қараганда, асли тоғли қиш-лоқдан эмиш. Шунинг учун бу ерлардаги ҳар бир ёл-

ғиз оёқ йўлни беш бармоғидай яхши билади. Ҳозир ҳам хотиржам ухлаб ётипти. Кечаси бу ёқларга ҳеч ким ўтолмаслигига ақли етади. Шунинг учун ҳатто соқчи ҳам қўймаган.

Зухра опа эҳтиётлик билан уйдан чиқиб, бирпас у ёқ-бу ёққа қараб турди. Қишлоқ уйқуда. Ундай деса, ҳозир қандай уйқу бўлсин? Тирик жон борки, инига уриб кетган. Эшиклар тақа-тақ берк, қадам товушлари эшитилмайди. Қишлоқнинг тор кўчаларига тош ётқизилган, тик этган қадам товуши дарров эшитилади. Бу ерда ўқ ёки пичоққа дуч келиб қолиш ҳеч гап эмас.

Зухра опа тандир ёнида бир зум туриб қолди, кейин болтани олиб, кетига қарамай уй томон юрди. У гўё чўғ устидан юриб кетаётгандай эди.

Қишлоқ ҳамон сукунат ичида. Фақат аллақерда итнинг эринибгина ҳуриши қулоққа чалинади.

Қаттиқ тепкидан эшик очилиб кетди.

Даҳшатли қичқириқ қишлоқни ларзага келтирди.

— А-а-а!

Босмачи ҳовлида телбаларча у ёқдан-бу ёққа югурарди. У қотмадан келган чолни қўндоқ билан бир уриб йиқитди-да, жон ҳолатда милтиқдан осмонга ўқ уза бошлади. Ўқ овози тоғларда акси садо берди.

Тор тош кўчада отлиқ кўринди. У эсини йўқотаёзган босмачининг ёнига шамолдек учиб келиб, жон-жаҳди билан қамчилаб кетди.

— Овозингни ўчир, аҳмоқ. Кўзингни оч.

Отлиқнинг устида янги беқасам тўн. Жумабойнинг совғаси бўлса керак. Ислому қўрбоши бой-бадавлат ҳамқишлоғи Жумабойникига қўнган эди.

Ислому отдан ирғиб тушиб, маузерини қўлига олганича ичкарига юрди.

Ҳар қалай қишлоққа ўт қўйишмади. Ўт қўймасликни Жумабой илтимос қилган эди. Бойнинг совғаларидан бир оз кўнгли юмшаган шекилли, Ислому қўрбошининг кайфи чоғ эди.

Босмачилар тўдаси қишлоқдан чиқиб кетиши билан Жумабой ҳовлима-ҳовли айланиб чиқди. Деҳқонлар бола-чақалари, бошпаналари омон қолгани учун Жумабойга миннатдорчилик билдиришлари лозим эди. Ахир, Жумабой қишлоқни қутқариб қолди-да. Унинг бу яхшилигига ҳақ тўлашлари керак...

Жумабой ҳеч кимни койимас, бечораҳол одамлар билан ҳам мулойим гаплашиб, бошига тушган мусибатига ҳамдардлиқ билдирар, одамларнинг кўнглини топишга уста эди. Аслида эса у шу мулойим гаплари билан одамларни илондек аврарди. Унинг найрангига лаққа тушиб, кейин бир умр қутулиб кета олмаслигини ҳар ким ҳам тушунавермас эди-да.

Жумабой шу алғов-далғовли кунларда ҳам даромадни ўйларди. Одамлар егани нон тополмай оч-яланғоч қолиб, етим-есирлар кўпайган шу қийинчилик кунларда ҳам Жумабойникида иккита бола ишлаб юрарди. Болаларга у сира қаттиқ гапирмаган. Аксинча, уларнинг бошларини силар, дуо қилар, яшаш йўлларини ўргатарди.

Унинг баъзи илтимослари болаларни ҳайрон қолдирарди. Шундай бой одам наҳотки камбағалларнинг даласидан ўғирланган уч-тўрт боғ буғдойга зор бўлса? Жумабой эса болаларнинг ҳайрон бўлишаётганини кўриб, гапини маъқулларди:

— У ялқов бари бир донини тозалаб йиғиб ололмайди. Биз бўлсак, эҳтиётлаб сақлаб қўямиз.

Жумабой ҳар битта бошоқни кафтига солиб салмоқлар, қайта-қайта ҳисоблаб, танглайини тақиллатиб қўярди.

— Парвардигор роса донларини бўлдириб берибди, лекин у ландовурлар, барибир, эплаб йиғиб-териб олишолмайди.

Жумабой ҳамқишлоқларини худди айб иш қилиб қўйган бола олдида бўйинини эгиб тургандай, мулойимлик билан койирди.

Рустам билан Комил хўжайинларининг кулгили серкиллаётган соқолига тикилганча куйиниб гапираётган гапларига қулоқ тутишарди.

Жумабой бефарзанд эди. Қишлоқда Рустам билан Комилга Жумабойдан кейин жуда катта давлат мерос қолади, деган овозалар юрарди. Болалардан бири большевикнинг ўғли эди. Бундан Жумабойнинг меҳмони хабар топиб қолди. У бойдан «бўри» боласини кўрсатишини талаб қилди.

— Муҳтарам зот, нега энди бу бола билан пачакилашиб ўтирибсиз? Отасининг орқасидан қиялатиб юборсангиз бўлмайдими?

— Отасини у аллақачонлар эсидан чиқариб юбор-

ган,— салмоқланиб жавоб берди Жумабой.— Тўрт йилдан бери тузимни ичади. Шунча вақт ичида ҳар қандай ит ҳам ўрганиб кетади.

— Сизга бу боланинг нима кераги бор, муҳтарам Жумабой?

— Катта бўлганида чизган чизигимдан чиқмайдиган бўлади.

Бу гапни Жумабой жиддий айтган эди. Ҳамиша жилмайиб турадиган лабларида кулгидан асар кўринмасди.

— Сиз, Исломбек, доим шамолдай елиб юрасиз. Шамол эса баъзан кундузи, баъзан кечаси туради. У жуда зарур. Қани энди ўша шамол ҳеч бўлмаганда бир парча булутни қувиб келолса... Буғдой қуриб офтобда қовжираб, йўқ бўлиб кетяпти.

— Биз куйиб кул бўлаётганимизда шу итвачча кунимизга ярайди, деб ўйлайсизми?— истеҳзоли кулимсиради Ислом.

— Қизишиш керак эмас, азиз меҳмон,— кутилмаганда жиддийлик билан деди Жумабой.—Ҳа, куйиб, кул бўлиб кетишинг мумкин, Исломбек. Ҳозир бутун ер юзини олов қамраб олган. Туз-нонимни еб юрган мана шу етимчалар эса, менга ўрнингни босиб беришади, уқдингми?

Меҳмон Жумабойга захрини сочмоқчи бўлди-ю, ҳали ҳануз шу одамга қарамлигини ўйлаб, шайтонга ҳай берди. Кейин, қолаверса чолнинг фойдаси тегадиган таниш-билишлари ҳам кўп.

— Ватанни ўйлаш керак,— деди насиҳатомиз Жумабой,— унинг келажагини ўйлаш керак. Большевиклар Жиззах, Самарқанд, Тошкентда мустаҳкам ўрнашиб олишди. Биз — тоғ этагидагиларгина бетинчмиз. Ҳокимият қўлдан қўлга ўтиб турибди... Бўри боласини эса кўрсатаман... Иккаласини ҳам кўрсатаман. Қани, қайси бири большевикнинг ўғли, топ-чи?

Болалар меҳмоннинг олдида ерга қараб индамай туришар, бизда нима иши бор экан, дегандай, Жумабойга кўз қирларини ташлашарди. Мезбон меҳмонига чой қуйиб узатди, сўнгра қандни саралаб, қўлига икки бўлагини олди-да, уларни олдига чақирди.

— Бугун катта байрам. Уйимизга яхши одам меҳмон бўлиб келган. Мана, олинглар. Шу кун ёдларингда бўлсин.

Болалар таъзим қилиб чиқиб кетишди.

— Хўш?— тантана билан сўради Жумабой.— Қайси бири большевикнинг ўғли?

Ислом индамади.

Тоғ чўққисида ой кўринди. Кўкимтир қор қатламлари тўқ қорамтир рангга кирди. Ой ваҳимали бўлиб кўринарди.

— Қани, кетдикми?

— Кетдик.

Болалар чуқур тин олиб, пастга туша бошлашди. Тунги совуқдан болаларнинг этлари жунжикарди.

— Яна бирор ойлардан кейин қор эриб кетса керак.

— Утган йил шу вақтларда қор ҳали бор эди.

— Ҳа, ўтган йили қор узоқроқ турган эди.

— Ё кўлга борамизми?

— Нима, борсак бораверамиз.

Уларга бари бир. Ишқилиб, тонг отгунча ўлжа билан қайтишса бас. Бир неча боғ буғдойми, уч-тўртта қинғир-қийшиқ бодрингми ё бир жуфт дум бермаган қовунми топиб келишса бўлгани.

— Ҳатто қуш ҳам ўз уясига хас-чўп ташийди,— деб насиҳат қиларди Жумабой.— Сиз бўлсангиз одам боласиз. Мана энди катта бўлиб қолдинглар.

У ҳеч қачон урмайди ҳам, койимайди ҳам, фақат афсусланиб, уф тортиб қўяди.

— Яна қуруқ келдингларми? Энди нимани еймиз? Э аттанг. Ўзларинг оч қоладиган бўлдиларинг, сизлар билан мен ҳам...

Болалар озгин, ямоқ-ясқоқ бўлса ҳам доим озода кийимда юришади. Ҳамиша бирон иш билан банд бўлишади. Жумабой иш топиб туради.

— Олло таоло қўлни ишлаш учун яратган, чироғларим...— дер эди у.

Жумабой кўпинча болаларнинг ишидан хурсанд бўларди. Болаларнинг қалин пахмоқ сочларидан силаб қўярди.

— Баракалла, баракалла. Мен бу дунёда сизларни деб юрибман, ҳамма ҳаракатим сизлар учун.

Бу гапни эшитиб, болалар сергак тортишарди. Жумабой мулойим тортдими, ундан яхшилик кутма.

Жумабойнинг кўзлари нурсиз, ёшланадиган бўлиб қолган. Афтини бужмайтириб, чопонининг енги билан

кўзларини артгани артган. Ҳадеб артаверганидан енгининг учи қатирмоч бўлиб кетган. Шундай бўлса ҳам чол чопонини алмаштирмайди. Ҳатто катта меҳмонлар келганда ҳам.

Жумабой меҳмонларидан кўнглини ранжитмай қутулиш йўлларини яхши билади.

— Уйим тинчу, аммо овқат қилиб, меҳмоннинг оғзига тутадиган одамим йўқ...— деб шикоят қиларди у.— Аёлсиз уйнинг файзи бўлмайди-да.

Кейин, худди ўз яқин одамига айтаётгандай, шивирлаб, кимникида тўхташгани маъқулроқ бўлишини маслаҳат беради. Шундай қилса ҳеч ким Жумабойдан хавфсирамайди, босмачилар билан алоқаси бор, деб айбламайди.

Жумабойнинг ҳовлиси кенг, уйи данғиллама. Уша данғиллама уйда бир неча эски сандиқ билан учта нимдошгина гилами бор, холос. Тахмонга эски кўрпачалар йиғиб қўйилган. Уй эгасининг пул ва қимматбахонарсалари қаерда сақланишини тасаввур қилиш қийин.

Болалар гиламчалардан бирининг устида ухлашади. Қишда кичкинагина хона зах ва совуқ бўлади. Улар иссиқроқ бўлсин деб, бир-бирларининг пинжларига кириб ётишади. Жумабой фақат қаттиқ совуқ кунлардагина кўрпача беради.

Кунлардан бир кун Жумабой болаларни кечаси уйғотди. Улар анчагача нима гаплигига тушунолмай, гарангсиз туришди. Хўжайин нима мақсадда уйғотганини шошилмай тушунтирди:

— Қишлоқ орқасидаги тоғ ён бағрида...

Тоғ ён бағрида камбағалларнинг экинзорлари жойлашган эди.

— Ҳозирнинг ўзида жўнанглар... Ут чақнаганда одамлар чиқишга кўрқишади. Босмачилар келди, деб ўйлашади.

Жумабой ўша томонга қараб муштини ўқталди, болаларнинг қўлига гугурт тутқазди.

— Бўла қолинглар, бўла қолинглар. Аммо дарров кетларингга қайтинглар-а. Ҳали улар,— Жумабой қишлоққа ишора қилди,— ҳар кафт дон учун мени дуо қилишади. Қарзга ботишади. Энди ҳаммаси бизники бўлади! Бизники!

Болалар орқага чекиниб, муздек деворга қапишиб олишди.

— Бўла қолинглар, етимчалар, бўла қолинглар... Бундан ортиқ кутса бўлмайди. Эртага ўроқ солишлари мумкин.

Болалар тўрт йилдан бери Жумабойникида яшашади. Уларни бир ишга кўндириш сира бунчалик қийин бўлмаганди. Жумабойнинг юрагига гулгула тушди-ю, лекин энди орқага қайтишнинг иложи йўқ эди.

— Бўлинглар, бора қолинглар. Яна бир йилдан кейин биз бой бўлиб кетамиз. Ҳаммаси ўзларингга қолади.

Болалар дарвозадан чиқишгач, яна тўхташди. Жумабой эса қисташини қўймасди.

— Бора қолсаларинг-чи...

Қишлоқ нотинч уйқуга толган: тиқ этган овоз ҳамани оёққа турғзади. Қишлоқнинг пастаккина лой томли уйлари ерга қапишиб ётибди: уйлар орасида қаққайиб-қаққайиб дарахтлар кўринади. Лой томлардан сал нарида, юқориоқда камбағалларнинг буғдойзорлари жойлашган.

Ёнғин тонг паллада бошланди. У тоғ ён бағирларини ямлаб, қишлоқни нурафшон қилиб пастга, водийга қараб ўрмалаб кела бошлади. Пишган бошоқларни, қуруқ пояларни қасир-қусур қилиб ямлаб келади... гўё сира тўймайдиганга ўхшайди. У борган сари авж олиб, қутуриб борарди.

Ёнғинни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолган одамлар тош деворларга суяниб, анчагача нима қилишларини билмай туришди. Чунки ёнғин бошланди дегунча, қишлоққа босмачилар бостириб киришарди. Бу сафар эса на от дупури ва на ўқ овози эшитилади... Ёнғиндан таралган тутун эринчоқлик билан кўкка ўрлаб, ён бағирга — Ойқорнинг учигача сузиб борди. Қоя учигаги қор энди кўкимтир товланмас, у қорамтир тусга кирган эди.

— Ут кетди! Ёнғин чиқди! Одамлар, нега қараб турибсиз? Далани қутқаринг...

Бу қичқираётган Жумабой эди. У ҳансираб, қўлидаги таёғини силкитганича қоқила-суқила юқорига қараб чопарди.

— Одамлар, ҳосилни қутқаринглар!

Жумабойнинг салласи чувалиб кетган, учи орқасида ўралашиб келарди.

На от дупури, на ўқ овози эшитилади.

Дехқонлар чопқиллаганча кетмонларини кўтариб чиқа бошлашди.

— Бу ёққа, бу ёққа!— деб кўрсатди Жумабой,— ариқ қазиш керак.

Енгин Жумабойнинг даласидан йигирма қадамча берида тўхтади. Тоғ ён бағри қоп-қора доғлар билан қопланди. Ойқорнинг чўққиси ялт-юлт учқунлар, тутундан қора тусга кирди.

— Зарари йўқ, зарари йўқ,— деб тинчлантирарди Жумабой ҳамқишлоқларини.

— Яхши ишладинглар, азаматлар. Худога шукур, менинг ҳосилим омон қолди. Мен сизларни ташлаб қўймайман, ёрдам бераман. Зарари йўқ, зарари йўқ.

Эсанкираб қолган одамлар чурқ этишмади. Дехқонларнинг уйлари томондан болаларнинг чирқиллаб йиғлаши, итларнинг увиллагани эшитилади.

— Энди нима бўлади?

— Энди қандай тирикчилик қиламиз?

Одамларнинг хаёлига келган биринчи савол шу бўлди. Жумабой тиржайиб, уларни тинчиттишга ҳаракат қилди:

— Нима, мен сизларга ачинмайманми, душманманми? Албатта ёрдам бераман.

Болаларни алламаҳал бўлганда эслашди. Ҳамманинг фикри-ёди ким ўт қўйганини аниқлаш билан банд эди. Роса элак-элак қилиб суриштиришди. Кимдир, ярим кечаси икки болани кўрганини, улар кўчада бирпас туриб, кейин аллақаяёққа ғойиб бўлишганини айтди.

Шаҳардан қизил аскарлар етиб келди. Аскарлар икки кунгача уйма-уй юриб, роса айбдорни қидиришди, охири ҳеч қанақа натижа чиқара олмай, Жумабойни олиб, жўнаб кетишди.

Қишлоқда, далага болалар ўт қўйган, деган миш-миш тарқалди.

— Чол бу ишни қилолмайди. Хўш, унда ким қилади?

— Болалар бўрига айланишибди-да,— дейишди дехқонлар афсусланиб.

— Яна энг ашаддийси бўлишибди.

Хуллас, қишлоқдагиларнинг ҳаммаси шундай фикрда эди. Орадан йиллар ўтди. Замон ҳам, одамлар ҳам ўзгарди. Фақат чўққисини кўкимтир қор қоплаган Ой-

қоргина сира ўзгармади. Яна анчагача замоннинг бетинчилиги, айёр, хасис одам боқиб олган бағри тош «бўри болалари» ҳақидаги гаплар оғиздан оғизга ўтиб юрди. Кейин бора-бора бу гаплар ҳам унут бўлди. Қишлоқни янги воқеалар ларзага келтирди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен қирқ беш йилдан ортиқ кўрмаган қадрдон қишлоғимга келдим. Июнь ойининг бошлари эди. Дон йиғим-теримига ўн-ўн икки кун қолган, холос. Дон йиғим-теримига...

Едимда, қишлоқ болалари, анави етимчалар энг бой хонадонда туришади, деб бизга ҳавас қилишарди. Биз бўлсак, оч-яланғоч юрардик. Бизни бир-биримиздан сира ажратишолмасди. Рустам иккаламиз ямоқ-ясқоқ кийимда юрардик.

Жумабой бизни ким қилмоқчи эди? Бунни аниқ билмайман, аммо унинг номи бегона юртларда менга анча ёрдам берди. Жумабойни тор карвон саройда ҳурматли ва мурувватли одам эди, деб эслаганман. Шароит шуни тақозо қиларди. Ушанда теварак-атрофимда нуқул «собик» муллалар, бой ва қўрбошилар ўтиришарди.

Аммо булар тўғрисида кейинроқ ҳикоя қиламан. Бу жуда узоқ ҳикоя. Ҳозир эса узоқ айрилиқдан сўнг Ватанимиздаги учрашувлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

Қадрдон қишлоғимдаги ўша қинғир-қийшиқ кўчалар ҳали ҳам бор экан, бизнинг кўчамиздан пастга қараб кичкинагина ариқчадан шилдираб сув оқиб тушарди. Ойқор ҳамон ўша-ўша. Чиройи кўзни қамаштиради. Июнда ҳам кўкимтир кўринадиган қорлари ҳали эрмаган. Шунинг учун бўлса керак, кечқурунларни ҳали салқин эди.

Биз сув ёқасидаги ҳовлилардан бирида меҳмон бўлдик. Ўйноқи сувнинг тошдан тошга сакраб, шўх шилдираб оқиши киши қулоғини эркалайди.

Бугун бешинчи хонадонда меҳмон бўлишим эди, остонада эса аллақачон ўн икки ёшлардаги яна бир бола бизни меҳмонга айтиб келиб, кутиб ўтирарди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган. Кейин кун билан меҳмондорчиликда юриб, чарчагандим. Шу вайдан, уй эгасини бир иложини топиб ранжитмай, эртага борарман, деб

жўнатишни ўйлаб ўтирардим. Шаҳардан барвақт келганмиз. Энди нонушта қилиб бўлишимиз билан меҳмонга таклиф қилиб қолишди.

Совхоз кўлнинг бўйига шинамгина чойхона қурган экан. Дарахтларнинг қалин барглари орасида қушчалар чуғурлашади. Худди илгаригидек булоқлар қайнаб ётибди. Дарахтлар орасида эски мачит кўзга ташланади. Гумбазида ўтлар ўсиб ётибди. Мачит ичи ним қоронғи, бўм-бўш.

Биз кўл бўйидаги чойхонада узоқ ўтирдик. Чойхонага тинмай одамлар келиб турар, биз билан танишиб, тенгқурларимни эслашарди.

— Мана бу йигит, ҳув, чўлоқ чўпон бўларди-ку, ўшанинг невараси... эсладингми?

Невара дейишгани — гўлабирдан келган йигит ўзининг найновлигидан, узун қўлларидан уялгандай, бир чеккага омонатгина ўтириб, синдириб қўйишдан қўрққандай, узатилган пиёлани эҳтиёт билан қўлига олди.

Йигитлардан яна бири меҳмон. У шаҳарда яшаб, илмий-текшириш институтида ишлар экан. У совхоз далаларига экилган янги нав буғдойни кашф этибди.

— Зуҳра опанинг невараси... — дейишди уни.

Мен Зуҳра опанинг суратини область музейида кўрган эдим, ўзини эса доим иши бошидан ошиб-тошиб ётган, шошиб юрган аёл сифатида эслайман.

Қишлоқ ўша алғов-далғов бўлиб кетган куни эркакларнинг бир-бирларидан хижолат бўлиб, ерга қарашгани ҳали-ҳали эсимда. Уша даҳшатли кечага ўта довяорак одамгина қўрбошига кўл кўтаришга журъат қилиши мумкин эди.

Мана энди ўша Зуҳра опанинг невараси фан кандидати. Қишлоқни айланиб юрганимизда олим йигит бир даланинг этагида тўхтади. Бошоқни узиб, кафтида эзди-да, тўқ донларни менга кўрсатди: қурғоқчиликдан қўрқмайдиган бу янги нав ҳақида ҳаяжонланиб ҳикоя қилиб берди.

Мен деҳқончилик ишларидан аллақачон чиқиб кетганман. Кўп нарса ёдимдан кўтарилган. Лекин бўрсилдоқ иссиқ ноннинг ёқимли исини сира-сера унутмайман. Қелган куним меҳмон бўлган уйларнинг ҳаммасида мени иссиқ нон билан меҳмон қилишди. Қишлоғимиз нонлари оппоқ, юмшоқ.

Юбилейимни совхоз клубида нишонлашди. Болали-

гим, ўсмирлик йилларим ҳақида, ўша машъум ёнғин, камбағалларнинг даласига Жумабойнинг ўзи ўт қўйиб юборгани тўғрисида гапиришди. Ўша кеча бизнинг шаҳарга қочиб кетганимиз ҳам тилга олинди. Докладчи менинг мактабда, кейин институтда қандай ўқиганимни ҳам мукамал ҳикоя қилди.

Менинг бутун фаолиятим тўғрисида эса бир неча оғизгина сўз айтилди, холос. Жиддий, расмий сўзлар билан: «Кейин Ватанимизнинг махсус топшириғини ба- жарди», деди.

Қишлоқ болалари олдинги қаторларга ўтириб оли- шиб, нуқул менинг Қизил байроқ орденимни томоша қилишарди. Доклад тугагандан кейин менга совға-са- ломлар топширишди, кейин мени эскидан танийдиган кекса коммунистлар сўзга чиқишди.

Вожатийларининг ишораси билан саҳнага гулдаста- лар кўтарган пионерлар кўтарилишди. Узун стол гул- ларга кўмилиб кетди. Мен бир неча гулдастани аранг кўтариб турардим.

Шунда мен Ойқорнинг этагида бир вақтлар гул ўсмаганини эсладим...

ОЛОВ ИЗЛАРИ

Интернатда болаларга дурадгорчилик ҳунарини ўқи- тишарди. Дурадгорликка болалар жуда қизиқишарди. Устахонада рандаларнинг ғириллаши, болғачаларнинг тақир-туқури сира тинмасди. Бу ердан доим янги ке- сиб олиб келинган дарахт ва елим ҳиди анқиб турар- ди. Болаларга фақат ўқитувчиларигина ёқишмасди, холос. Соқоли олинмаган австриялик асирларнинг ўзла- ри ҳам болаларнинг совуқ муомалаларини сезиб тури- шарди. Улар калта, эскириб кетган кийимларда юри- шар, бу либосларидан ўзлари хижолат тортишарди. Дардчил офицер ўқувчиларнинг камчиликларини журъ- атсизгина тузатиб, беихтиёр битта-яримтасининг тирса- гига тегиб кетса, худди иссиқ чўянга тегиб кетгандек, қўлини шартта тортиб оларди. Австриялик ўқитувчилар устахонага ёмғирда ивиб, шалаббо бўлиб келишганда, болалар уларни айниқса ёмон кўриб кетишар, қовоқла- рини уйиб, пешаналарини тириштиришарди, чунки ём- ғирда қолишганда шинелларидан қўланса ҳид анқиб, буғ кўтарилиб турарди.

Мактабда собиқ турк офицерлари ҳам дарс беришарди. Улар тартибга риоя қилиб, озода кийинишлари билан ажралиб туришарди.

Дарсларда Шарқ шеърятидан гаплашишарди. Уқитувчи кўзларини қисиб, мақомига чайқала-чайқала Умар Ҳайём, Фирдавсий, Жомий, Навоий ғазалларидан ўқирди. Шунда торгина синф ичи сув қуйгандек жимжит бўлиб қоларди. Очиқ деразадан извошчиларнинг шовқин-суронию от туёқларининг тақир-туқури қулоққа чалинади, холос. Оч, чанг, кўҳна шаҳар ҳаёти ўз йўлида давом этарди.

Ифлос бозорда эски-туски нарсалар сотилади. Тоқисини чалиб бўз кийимдаги мохов ғиж-ғиж одамлар орасидан ўзига йўл очади. Йўл бўйида ўтирган тиланчиларнинг ҳисоби йўқ.

Кўк кўз турк муаллим дераза ёнига бориб, мудроқ шаҳарга бир зум тикилиб турарди-да, кейин болаларга мусулмон шарқининг келажаги ҳақида ҳикоя қила бошларди.

Уқитувчи дераза ёнига борди дегунча ўқувчиларнинг диққатини бирон қизиқ манзарага тортарди.

— Анави одамни ҳеч кўрганмисизлар?— деб сўрарди у совуққонлик билан болалардан.

Болалар олдинма-кетин деразага ёпирилишарди. Тош йўлдан қўлларини орқасига қилиб, боши эгик, янги тўн кийган чуст дўппили ғўлабир киши кетиб борарди. Соқоли бежиримгина қирқилган бу одам бамайлихотир одимлайди. Юришидан кўчани айланиб дам олиб юриптими, деб ўйлайсиз. Уни эса милтиқ тутган қизил аскар олдига солиб кетяпти. Ёшгина малла йигитча. Гимнастёркаси устида ҳалпиллаб турипти, оёғидаги эски, катта этиги дўқ-дўқ қилади.

Ҳибсга олинган кишини ҳеч ким танимасди. Таниши ҳам мумкин эмас эди.

— Ўтиринглар,— муаллим болаларни яна жойларига ўтқазади.

У энди шеърят ҳақидаги суҳбатини тўхтатиб, ўз озодликлари, мусулмонлар мухторияти учун қаҳрамонларча курашган турк аскарлари ҳақида ҳикоя қила бошлайди. Турк муаллимлар дарсларида турк аскарларининг бу қаҳрамонликларини тез-тез таъкидлаб туришарди.

Интернат ётоқхоналарида занг босган темир каравотлар бир-бирига тақалиб турарди. Комил билан Рустам ўринларида эснаб ётишар, дарсга боришга хоҳишлари йўқ эди. Нонуштадан сўнг деярли ҳамма болалар яна ўринларига ётиб олишарди. Юпқа кўрпалар болаларнинг таналарини иситишга қодир эмас эди. Кўча уйдан ҳам совуқ. Қиш кирган. Ҳатто кўк кўзли турк ўқитувчининг қизиқ ҳикоялари ҳам болаларни мактабга жалб қилолмай қолган эди.

Интернатда янги ўқитувчилар пайдо бўлган. Уларнинг орасида бир рус йигит ҳам бор. Бу йигит ўша, ўзлари бир куни деразадан кўрган соқчи аскарга ўхшаб кетади. Турк ўқитувчилари ҳам буни таъкидлаб қўйишди:

— У чекадан.

Рус йигит болаларга Қизил Армия ҳақида, Москва ҳақида ҳикоя қилиб берарди. Кўринишдан самимий, қувноқ йигитга ўхшарди. Бироқ болалар унинг ҳикояларини яхши тушунишмасди. Болалар ўша хотиржам ўтиб кетган чўққи соқол маҳбуснинг кимлигини билишмагани учун йигитнинг самимий гапларини тушунмай, тундик билан ерга қараб ўтираверишарди.

Дурадгорлик дарслари ҳам тўхтаб қолди. Австрияликлар интернатга фақат ҳақларини олиш учунгина келишарди. Тер тўкмай олаётган бир парча нонларини юз истиҳола билан олиб кетишарди.

Қишнинг совуқ кунларидан бирида ётоққа турк домла келди. У каравотга ўрнашиб ўтириб олиб, дарсини ўта бошлади. Болаларга бу маъқул тушди. Қўримсизгина ётоқхонада болаларнинг назарларида ажойиб манзара намоён бўлди: ойсимон қиличлар ярақлаб, гумбурлаб портлаган овозлар эшитилгандек, билимдон ва айёр турк аскарлари лиқилдоқ узун ёғоч нарвонлар билан қалъанинг баланд деворларига чумолидай ўрмалаб кўтарилгандай бўлишди.

Бу ҳикояни эшитиб ўтириб Рустамнинг миясида бир савол пайдо бўлди: бу турк нега асирга тушди экан? Кунлардан бир кун Рустам чидаб туrolмади-да:

— Асирга тушиш деган гап, қиличини ташлаб қўл кўтаришми?— деб сўради.

Хонада ўтирганларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Саволнинг маъносини ҳамма тушунган эди. Бунини ўқитувчи ҳам тушунди.

— Ҳамиша ҳам бундай бўлавермайди,— деб жавоб қилди у босиқлик билан.

— Яна қандай тушиб қолиш мумкин асирликка?— ҳамон бўш келмасди Рустам.

Сўнги икки-уч йил ичида у сержаҳл ва қўпол тортиб қолган эди. Мана бу — олдинлари унга ёқиб қолган турк офицери ҳам энди ғашини келтирарди. Рустам шеърни яхши кўрарди. Ўзи ҳам шеър ёзишни машқ қилиб кўрган.

Турк офицери каравотда қўлларини қовуштириб, хомуш ўтирарди. У, болаларнинг назарида, кафтидан жанговар қуроли дастасининг изини қидиришга ҳаракат қилаётгандай бўлиб туюлди.

— Сизлар ҳадемай ўсиб вояга етасизлар, ана ўшанда кураш фақат жанг майдонидагина бўлмаслигини тушуниб етасизлар.

Унинг биринчи мартаба болалар билан чин кўнгилдан, худди тенгқурлари билан гаплашаётгандай суҳбатлашиши эди.

— Қилични ҳам қўлда тута билиш керак. Борди-ю, фалакнинг гардиши билан уни вақтинча бир чеккага олиб қўйишга тўғри келиб қолса ҳам, бари бир курашни тўхтатмаслик лозим. Мусулмонларнинг душманлари ҳаддан ташқари кўп. Биз ўзимизнинг янги, қудратли давлатимизни барпо этмоғимиз керак.

Ҳамма беихтиёр Рустам томонга ўгирилди. Рустам ерга қаради.

Кураш тўғрисида яна битта суҳбат бўлиб ўтди.

— Эртага комиссия келади,— деди турк офицери.— Мактабда машғулотлар тўхтаб қолаётганлиги ҳақидаги овозалар бошлиқларнинг ҳам қулоғига етибди. Комиссия уни-буни суриштирса, тортиниб ўтириманглар танин.

— Нима дейлик?— деб сўради Комил.

Турк йигитчанинг бошидан-оёғигача тикилди.

— Қоғоз-қаламни олинг, айтаман.

Турк дафтаридан бир бет йиртиб, қалам билан бирга Комилга узатди.

— Мана буни олиб, ёзинг. Сизларга ўтин, нон, дарсликлар, дафтарлар керак, шундайми?

— Керак, лекин уни бизга ким берарди?

— Янги ҳукумат бериши керак,— деди қатъият билан турк.— Агар у буларни беришга қодир бўлмаса...

Турк муаллим жумласини тугатмасдан Комилга мурожаат қилди:

— Ёзинг. Бизга австриялик ва рус муаллимлар керак эмас. Улар бегона одамлар. Бу ерда мусулмонлар ишлаши керак, деб ёзинг.

Комил ёзиб улгуролмасди, фақат ёдимда сақлаб қоламан, деб ваъда қилгандай, ҳадеб бош ирғарди.

Турк оч болалар билан бугунги суҳбатда уларга ўзини жуда яқин тутиб юборганини сизди. У рангсиз, ёноқлари туртиб чиққан чеҳраларга диққат билан қараб турди-да, кейин қатъият билан хотиржам юриб, кетига қарамай чиқиб кетди.

Нонуштага, одатдагидек, бир косадан илиқ шўрва беришди. Номига гуруч солинган, шилдир-шилдир сув—оппоқ шўрва бирпасда совиб қолади. Бериладиган бир бурда берч нон ҳам сирачдай тишга ёпишади.

Тушлик қилиб бўлишгандан кейин Рустам:

— Нега ўшанинг гапига кирапсан?— деб тўнғиллади.

Рустам Комилнинг турк муаллимнинг гапи билан ёзган нарсаларини назарда тутаётган эди.

Комил елкасини қисди.

Кечаси болалар отишма овозидан чўчиб уйғонишди. Интернатнинг яқингинасидан, Абрамов хиёбонидан аскарлар от чоптириб ўтишди. Тез елиб ўтган отларнинг дупури, қаттиқ отишма овози Рустам билан Комилга қишлоқларини эслатди. Тонгга яқин тушларига ўликлар, Ислом қўрбошининг мамнун ишшайиши, Жумабойнинг нурсиз, синчков кўзлари, ёнғин кириб чиқди.

Баҳайбат ёнғин ҳадеб Ойқорга қараб ўрларди. Аланга яллиғидан чўққи бошидаги кўкимтир қор ўрқачлари эриб, аста-секин тоғ жилғасига айланиб, қишлоқнинг қинғир-қийшиқ кўчалари билан пастга ўйноқлаб оқиб туша бошлади.

Ёнғин тушларига тез-тез кириб турарди.

Келган комиссия аъзолари интернатни кўздан кечира бошлашди. Уларга интернат биноси ёқди, собиқ хотин-қизлар гимназиясида ҳозир етимлар, камбағалларнинг фарзандлари ўқитилаётганининг ўзинёқ кишини беҳад хурсанд қиларди.

Бақ-бақалоқ, икки бети қип-қизил кўзойнакли вакил, айниқса, хурсанд эди. У, оқсуяк оғим қизлардан

қолган нарсаларни дурустроқ томоша қилиш ниятида дам-бадам кўзойнагини қаншарига кўтариб, тўғрилаб қўяр, китоб жавонидан қалин, зар муқовали китобларни олиб варақлаб, суратларини қидирарди. Бир вақт ҳуши ўзига келиб, интернат директорини койий бошлади.

— Ай-я-яй... яланғоч аёллар... Бу сарқитни нима қилиб сақлаб ўтирибсиз, ўртоқ директор?

Директор бу китобларга сира кўз югуртирмаган эди. Уни мана бу бир тўда оч-яланғоч ўқувчиларининг қоринини қандай тўйдириб, уст-бошини қай тарзда бут қилиш кўпроқ ташвишга соларди. У асли темирйўлчи бўлиб, хўжаликка раҳбарлик қилишга мутлақо ноқобил, бу соҳада тажрибаси йўқ одам эди. Ўзининг айтишига қараганда, уни интернатга ишга «ташлашган», у бўлса яна темир йўл станциясига, ўз вагонлари ёнига қайтишни орзу қилиб юрарди.

Директор елкасини учуриб, хижолатомиз йўталиб қўйди ва бу «сарқит»ларни зудлик билан улоқтириб ташлаш ё ёқиб юборишни ваъда қилди.

Директорнинг орқасида қатор бўлиб интернат ўқитувчилари туришарди. Турк муаллимлар худди кўриқдан ўтаётгандай, қўлларини ёнларига қилиб, ғоздек қотиб туришарди. Фақат рус муаллимгина жилмайиб ўзини эркинроқ ҳис қилар, комиссия аъзоларига қараб туриб суҳбатга аралашидан ўзини аранг тутиб турарди.

Турк муаллим Комилга кўз қирини ташлади. Комил гапирмайсанми, деяпти шекилли, деб ўйлаб, болаларнинг орасини ёриб, ўртага чиқди.

— Амакижон!

Комиссия аъзоси боланинг тўсатдан эшитилган овозидан бир ирғиб тушди. Тушиб кетаётган кўзойнагини ушлаб, қўлидаги оғир китобни директорга узатди.

— Нима дейсан, ўғлим?

Йўғон гавдали меҳмоннинг олдида Комил жуда кичкина, озғин бўлиб кўринарди.

— Бизда дарсликлар, қаламлар йўқ. Кўйлагимиз йўқ. Хоналаримиз жуда совуқ.

— Шунақами, шунақами?— деб тўнғиллади комиссия аъзоси. Комил қизишиб кетиб, яна давом этди:

— Бизларга фақат мусулмонларгина ўқитувчилик қилиши керак.

— Хўш, хўш?

Комил қўлидаги ғижимлаб турган қоғозини узатди.
— Сенга буни ким ўргатди, ўғлим?

Комил индамади.

— Тарбиянғизни кўрдинғизми?— Меҳмон зарда билан бола узатган қоғозни икки буклади.— Яхши. Бу ҳақида кейин гаплашамиз.

Комил интернатда бир неча кунгача қаҳрамон бўлиб юрди. Турк муаллимининг эркатой ўқувчисига айланиб қолди.

Рустам Комилнинг бу ишларини маъқулламади. Комил эса бора-бора турк муаллимдан Шарқ шоирлари тўпламларидан олиб кела бошлади. Ҳамма болалар китобга шўнғиб кетишди, шеърларни ёд ола бошлашди. Болалар ярим кечагача сеҳрли мисраларни ўқиб, ғазалхонлик қилиб чиқишарди.

Абрамов хиёбонидан эса ҳамон отличлар тинмай ўтиб туришади. Йигирма учинчи йил Самарқанд учун серташвиш йил бўлди.

Комил бир куни ётоққа кеч қайтди. Рустам суриштириб ўтирмади, ўзи айтиб қолар, деб кутди.

— Афандимнинг ҳузурига борган эдим,— деди қисқа қилиб Комил.

У муздаккина кўрпасининг ичига қунишиб кирди-да, оёқ-қўлини ғужанак қилиб, ўзини ухлаганга солди.

Болалар уйқуларида чуқур нафас олишар, биттаси эса алланималар деб алаҳларди. Бу Мавлон бўлса керак. Босмачилар отасини кўзи олдида ўтга ташлашган. Мавлон гугуртнинг чирс этган овозидан ҳали-ҳали бир ирғиб тушар, хира, липиллаб ёнаётган чироқ эса юрагига ваҳима соларди.

— Афанди мени ботирсан, деяпти...

— Хўш, нима бўпти?

— Бир-иккита хат берувди, қоронғи тушганда олиб борганинг маъқул, деди.

— Нега энди қоронғи тушганда олиб бор, дейди?

— Билмайман,— деб иқрор бўлди Комил.

— Нега энди шу ишни сен қилишинг керак экан?

— Сен ҳали боласан. Хотинлар сендан қочмайди, деяпти.

— Ўзинг ўша хатлардан биронтасини ўқиб кўрдингми?

— Йўқ.

Комил тошдай қаттиқ ўринда анчагача у ёғидан-бу

ёғига ағдарилиб, афандининг ғалати топшириғини ўйлаб ётди.

Комиссия келиб кетгандан кейин интернатда ша роит анча яхшиланиб қолди. Китоб, дафтарлар олиб келинди. Янги ёш муаллимлар келди. Янги муаллимлар қизил аскарча эски шинелларда юришарди.

Улардан биттаси айниқса ишчан чиқиб қолди. У болалар билан дуч келган ерда савол-жавоб қилаверарди. Агар талаба саволига жавоб беролмай қолса, ҳайрон бўлиб, хитоб қиларди:

— Ие, зулматнинг ўзгинаси-ку!

Йигитнинг ўзи қоп-қора бўлгани учун зулмат сўзи ўзига айниқса мос келарди. Шунинг учун талабалар орқаворатдан уни Қарим-зулмат деб гапирадиган бўлишди.

Қарим-зулмат доим бирон йигитчани озғин елкасидан кучоқлаб, дераза рафига ўтириб оларди-да, унга янги Совет ҳокимияти ҳақида ҳикоя қилишга тушиб кетарди. Кўпчилик болалар тунги отишмаларнинг сабабини ҳам, соқчилар Абрамов хиёбонидан кимларни олиб ўтишини ҳам ҳали аниқ тушуниб етишмасди.

— Янги ҳокимият ўрнатилди. Энди ерга ўзларинг хўжайин бўласизлар. Ишларинг, нонларинг тайин бўлади, бундан бу ёғига.

Қарим-зулмат кўпинча Самарқанд ҳақида ҳикоя қиларди. Чиройи кўзни қамаштирадиган, шоирлар шеърларида мадҳ этган кўҳна Самарқандни эмас, гиштлири қонга беланган, янги ҳаёт учун жон олиб, жон бераётган шу кунги Самарқанд ҳақида ҳикоя қиларди у.

Абрамов хиёбони эса жазолашда устаси фаранг бўлган бир генерал-губернатор номига қўйилган экан. Бечора халқ ўша генерал-губернаторнинг буйруғи билан жазоланар, қатл этилар экан.

Муаллим пахта тозалаш, вино заводлари, шаҳар омборларининг хўжайинлари ҳақида ҳам гапириб берди.

Интернатда шакар камдан-кам бериларди. Болалар унинг таъмини ҳатто эсларидан ҳам чиқариб юборишган.

— Заводчилар, омборларнинг хўжайинлари — катта бой бўлишадими?

Янги муаллимнинг сиёсий дарси болалар учун жуда тушунарли тилда олиб бориларди.

— Қишлоқда бой битта бўлса, шаҳарда юзлаб бўлади. Ана ўша бойларнинг бор мол-мулкларини тортиб олиб, барчага тенг қилиб бўлиб бериш керак. Хуллас, халққа олиб бериш керак. Шунда одамларнинг турмуши анча дуруст бўлади.

Карим-зулмат болалар билан жуда иноқлашиб кетди. Узоқдан қизил юлдузлик ғижим фуражкеси кўринди дегунча, болалар югуриб олдига боришади. У бўлса болаларга доим бирон янгилик топиб қўяди. Бу янгилик баъзан Қизил Армиянинг ютуқлари ҳақида, баъзан эса бойларнинг мағлубияти тўғрисидаги гаплар бўларди. Бора-бора болалар ўз шаҳарларининггина эмас, бутун мамлакатимизнинг тақдири билан қизиқадиган бўлиб қолишди.

Рустам муштини ўқталди:

— Агар ўзинг айтмасанг, унда мен бориб айтаман.

— Унда афанди нима бўлади?

— Афанди нима бўларди? У бизга бегона одам!— деб қичқирди Рустам.

— Йўқ, у яхши одам.

Комилнинг қўлида уч-тўртта белгиланган жойларга олиб бориб бериладиган хат бор эди.

— Менга бер-чи, ўқиб кўрай.

Комил иккиланиб қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

Комил чўнтагидаги хатлардан биттасини олиб унга узатди.

Рустам у ёқ-бу ёғига қараб олиб, хатни очиб ўқиди: «Муҳтарам Нуриддин, Сизни жума намози куни кутамиз». Мактубнинг тагида имзоси йўқ эди.

— Бори шуми?

— Шудир-да...

Бошқа мактублар ҳам шундан фарқ қилмасди.

— Ҳар қалай Карим акага кўрсатиш керак,— деб оёғини тираб туриб олди Рустам.

Хатлардан биттаси ҳали ҳам унинг қўлида эди.

— Қани бўл. Агар ўзинг айтмасанг, мен бориб айтаман.

Комил индамади.

Карим-зулмат бу қисқа сатрларни қайта-қайта ўқиди.

— Қизиқ...

У гимнастёркасининг чўнтагидан ғижим бўлиб кетган буклоғлиқ қоғоз олди, унинг тоза жойини топиб, хатни кўчириб эмас, ҳарфларини айнан чизиб олди.

— Хатни адреси бўйича олиб бориб бериш керак. Тамом. Сенинг вазифанг — топшириқни бажариш.

— Афанди-чи?

— Афанди — айёр одам. Лекин унга ҳеч нарса дейиш керак эмас. Тилингни тийиб юришнинг уддасидан чиқа оласанми?— Қарим фуражкасини қошларигача бостириб кийиб олди. Ташвиш ва ғазаб акс этиб турарди кўзларида. Болалар уни бундай кайфиятда сира кўришмаганди.

— Уддалайман.

— Билиб қўй. Эски шаҳарнинг аллақайси бурчагида бир гуруҳ босмачилар пусиб ётипти. Улар қулай вазиятни кутишяпти.

— Тушундим.

— Яна бир нарсани уқиб ол,— деди Қарим жиддий туриб,— агар биз уларни чўчитиб юборсак, дарров жойларини ўзгартиришади. Бошқа жойга яширинишади. Қулай вақтни топиб, яна қишлоқларга ўт қўйиб, одамларни қиришга туришади.

— Тушундим.

— Мана энди тушундинг! Бора қол.

— Хўп бўлади.

Қарим фуражкаси қисаётганини сизди. Фуражкаси асли торроқ. Шуни деб сочини ҳам олдириб ташловди. Барибир фойдаси бўлмади, ҳали ҳам қисади.

Қарим яхши жангчилардан эди. Отида ўнлаб чақирим ерни босиб, чарчадим демасди. Мана энди бутунлай бошқа топшириқни бажаришга тўғри келяпти. ГПУ га ишга таклиф қилишганда, Қарим уни бунчалик қийин деб ўйламаган эди.

Болаларнинг қоринлари оч. Сениқ ойналардан совуқ шамол уради. Турк офицерлари янги тарбиячиларни унчалик менсишмасди. Ўз вазифаларини эса бенуқсон бажаришарди. Улар интернат талабаларига ҳисоб ва шеърятдан дарс беришарди. Қизил аскар фуражкасини кийган муаллимларнинг эса бу каби илмлар ҳақидаги тасаввурлари анчагина саёз эди.

Қарим кутилмаган қийинчиликларга дуч келиб қолди. Талабалар турк муаллимларнинг таъсирига анча берилиб қолишган. Ташқаридан кузатган одамга турк-

лар ўз вазифаларини сидқидилдан бажараётганга ўхшашарди. Тўғри, хўжалик ишидаги камчиликлар ҳамма қатори уларнинг ҳам ишларига халақит берарди, лекин улар, одоб юзасидан, дарслик ва зарур китобларнинг йўқлигини пайқамасликка ҳаракат қилишарди.

Карим чет элликларнинг болаларни қандай усталик билан йўлга солишаётганини тушунди. Шаҳарда ҳақиқий аксилинқилобчилар ҳаракат қилмоқда эди. Турклар шу ердан туриб миллий ташкилотга бошчилик қилишаётганга ўхшайди.

Карим фуражқасини ечиб, бир-икки силкитди-да, яна пешанасига бостириб кийиб олди.

— Зулмат...— Бу сафар у бу сўзни ўзига қарата айтган эди.

Ўқувчилар мажлисида кутилмаган бир таклиф тушиб қолди.

— Биз энг яхши ўқувчиларни Туркияга юборишларини сўраймиз.

Бу гапни кўримсизгина бир бола таклиф қилди. У ҳадеб бурнини тортар, йўталар, талмовсираб атрофга алангларди. Ёдлаб олган сўзларини ҳозир биров фош қилиб қўядигандай, қўрқа-писа турарди.

Мажлис кутубхонада ўтаётган эди. Китоб жавонларида турган семиз, сирли китобларнинг муқовалари хира чироқ нурида йилтираб кўринарди. Жавонларга катта омборга солинадиган қулфлар осиб қўйилган, баъзиларининг эшигига эса қулф етмаганидан хўжалик мудири катта занг босган михларни қоқиб ташлаган. Зўр келганидан жавоннинг мих қоқилган ерлари ёрилиб кетган.

Деворларга ёзувчиларнинг суратлари осиб қўйилган. Болалар ҳали ижодлари билан танишиб улгуришмагани учун уларни танишмайди.

Қизил мато ёпилган лиқилдоқ стол орқасидан директор билан бир неча муаллимлар жой олишган. Турк муаллимлар ҳам бир чеккада тўпланганларни сассиз кузатиб ўтиришибди.

Турк муаллимлар интернат ишларига сира аралашиб қолмайди. Улар фақат болаларга зарур ва мураккаб дарслардан билим беришарди, холос.

— Туркияга?— сўради директор чўчиб.

Бу одам интернатга пахта заводи фирқа ячейкаси-дан яқингинада келган эди. Янги директорнинг фикри-

ча, одамзод икки синфга бўлинади: биринчи тоифасига қарши курашиш, иккинчисини ғалабага етаклаш керак.

Директор забардаст мушти билан столга урди. Стол қарсиллаб кетди.

— Саботажчи!

Бу хорижий сўзни ҳеч ким билмасди. Шунга қарамай, болалар елкаларини қисиб, қунишиб олишди. Гапираётган бола ҳам бурнини тортишдан тўхтади.

Қарим директорнинг тирсагини қисди. У тантана қилаётган турк муаллимларнинг томонига қарамасликка ҳаракат қиларди.

— Нега энди Туркияга?— деб ўрнидан турди Қарим.— Нега ахир?

— Биз ўқишимиз керак.

— Бу ерда-чи? Ўз юртарингда-чи?

Бола миқ этмади. Худди шу пайт четдан босиқ овоз эшитилди:

— Сўзлашга рухсат этинг.

Турк муаллим жавобни ҳам кутмай ўрнидан турди. У ўзининг пишиқ қадди-бастига мослаб тикилган кийимида интернат раҳбарларидан салобатлироқ кўринарди.

— Болаларнинг бундай қарорга келишларида маълум даражада бизнинг ҳам ҳиссамиз бор.

Бундай очиқдан-очиқ гап Қаримни ҳам, мактаб директорини ҳам ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Ҳа, ҳа... Бир куни биз ёш республикага яхши, ўқимишли одамлар зарурлиги ҳақида суҳбатлашган эдик. Бошқа мамлакатга бориб ўқиса ҳам бўлади. Ўқиш, билим олиш учун,— муаллим елкасини учирди,— бунинг ҳеч қанақа қўрқинчли томони йўқ. Руслар ўз ёшларини Европага жўнатишяпти. Тошкент, Бухоро, Самарқанд бойлари ўз фарзандларини Петербург, Москва, ҳатто Парижда ҳам ўқитишади. Нега энди камбағалларнинг фарзандлари дурустроқ билим олишлари мумкин эмас?

Кутубхона ичи сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди.

— Камбағалларнинг болалари — янги давлатнинг таянчи,— дея гапида давом этди у.— Улар қайтиб келганларидан кейин меҳнатлари билан қарзларини узишди. Биз мусулмонлар бир-биримизга ёрдам беришимиз керак.

Турк муаллим сўнги жумлани айтиб нотўғри қилганини тушунди, шоша-пиша хатосини тузатишга киришди.

— Туркияда Европа адабиёти ва аниқ фанлар бўйича мутахассислар бор. Ахир, бу ерда кўплар у фанларни билишмайди,— у портретларга ишора қилди.— Пушкин, Диккенс, Гомер... Бу хазиналарни янги мамлакат эгалари — болаларга бериш керак.

Карим муштарини қисиб ўтирарди. У бу кўк кўз афанди — офицер — «Иттиҳод» жамиятининг вакили эканлигини биларди. Афанди Самарқандда тўғараклар ташкил қилиб, унга керакли одамларни тўплаб юрган эди. Ҳозир у шундай ўринли ва келиштириб гапирмоқда эдики, унга эътироз билдириш қийин эди.

— Бу бизнинг бераётган дўстона маслаҳатимиз. Республика ҳукумати етим болаларга ёрдам бериши керак. Жуда бўлмаганда пул тўплаш, қариндош-уруғлари, ҳамшаҳарларига тушунтириш мумкин.

Афанди жойига ўтирди. Унинг гапларини эшитган болалар шовқин-сурон кўтаришди.

— Бориш керак.

— Биз ўқишни истаймиз.

Карим қўлида ушлаб ўтирган қоғозни гижимлаб ташлади. У бугун болалар билан комсомол ячейкасини тузиш ҳақида суҳбатлашмоқчи эди.

Пул тўплашга киришилди. Шоша-пиша узун ғалтак қоғозларни ёзишиб, қайчи билан пул қирқишди. Кўпчилик болаларда пул шунақа ғалтак-валюта эди. Тўғри, интернатда, бир вақтлар, болаларга, аҳён-аҳёнда стипендия бериб туриларди. Аммо қадр кетиб қолган пулга деярли ҳеч нарса бермасди.

Баъзи жума кунлари талабалар бозорга тушишарди. Бир қисим туршакми ё майизми, ёзда бир бош узум, кузда япалоқ баргларга терилган асалдай анжир олишса, болалар учун катта байрам бўлиб кетарди.

Бундан ташқари, бозорда кутилмаган учрашувлар юз бериб турарди. Қадрдон қишлоғингдан битта-яримта бозор қилиб кетгани ё бўлмаса сабзавот сотгани келиб қоларди. Ушанда болалар қишлоқдаги аҳвол, қариндош, таниш-билишларининг ҳол-аҳволидан хабар топишар, танишлари уларни хонаки нон билан меҳмон қилишарди.

Чаққонроқ, учарроқ болалар жавонлардаги қалин китобларга, зарҳал сув берилган ромлардаги нотаниш одамларнинг суратларига ёки физика, химия кабинетларидаги чанг босиб ётган асбоблар, сарғайиб кетган глобусларни кўз остига олишарди, бозорга олиб бориб, пуллашни мўлжал қилиб кўришарди. Афсуски, бу буюмларни бозор кўтармайди. Узоқ мамлакатга бориб ўқиш орзуси эса уларни иложи борица тезроқ пул тўплаш ҳаракатига тушишга мажбур қиларди.

Болалар бозор кунини бориб, «товар»ларининг бозори чаққонми-йўқми билиб келишга қарор қилишди.

Савдо расталари тор, дим. Боғ-боғ барра пиёз, уюм-уюм қип-қизил помидорлар, эртаки ўриклар... иштаҳани қитиқлайдиган бу ҳўл мева, резаворларнинг эгалари ҳам ҳар хил: баъзилари овози борица бақириб, молини мақтаб, харидорларни чорласа, баъзи ўзига тўқроқлари кўк чой буюртириб, ёнларидаги йиртиқ чопон шерикларига калондимоғлик билан назар ташлаб, чой ҳўплаб ўтиришади.

Бозорнинг этагида эски-туски нарсалар савдо бўлади: эски қулфми, мис қўнғироқми, михми десангиз, ўша ердан топилади. Китобсотар-муқовачиларнинг ҳам дўконлари алоҳида-алоҳида. Бу одамлар ҳатто очарчилик, таҳликали йилларда ҳам молларининг қадрини яхши билишади. Китобсотарлар харидорларини узоқданоқ танишади. Китобларни диққат билан қизиқсиниб кўздан кечираётган интернат болаларига қайрилиб ҳам қарашмади. Болалардан биттаси қўрқа-писа ўрисча китоблар керак эмасми, деб сўраган эди, китобсотар унга кўзойнаги тагидан ҳадиксираб қараб, бош чайқаб қўйди.

Шундан кейин собиқ қизлар гимназиясидан мерос қолган бу қимматбаҳо буюмларнинг керак-керакмаслигини суриштирмай қўя қолишди.

Бир вақт аллаким Комилни елкасидан маҳкам ушлади.

— Қўлга тушдингми, ярамас!

Шу пайт яна биттаси хурсанд бўлиб қичқирди:

— Буниси ҳам шу ерда экан-ку!

Бозор аҳли ўзгалар хурсандчилигига ҳам, ғам-ташвишига ҳам бефарқ бўлади. Аммо бекорчи томошата-лаблар ҳаминиша топилади.

Комил билан Рустамнинг шериклари, аввалига, бу деҳқонлар ҳазиллашишяпти, деб ўйлашган эди.

— Ахир қўлга тушдиларинг-ку!

Қотмадан келган найнов деҳқон ён-верига аланглаб, мусулмонларни гувоҳликка чақира бошлади.

— Улай агар, буғдойимизга мана шу итваччалар ўт қўйиб юборишган эди. Булар Жумабойнинг ялоқилари... Ут қўйиб, қишлоғимиздан қочиб кетишган...

Бир зумда атрофларини тумонат одам ўраб олди.

— Ут қўйиб қочишган бойнинг бу ювиндихўрлари, ҳа!— деб тинмай қичқирарди деҳқон.

— Бу болалар совет интернатининг талабалари,— деди жиддий туриб болалардан бири,— улар икки йилдан бери...

— Тўппа-тўғри,— деб қичқирди деҳқон.— Икки йил бўлди ўшанга... энди Советларнинг нонини ейишяптими?! Булар бўрининг ўзгинаси! Қишлоқда ҳамма буларни бўри боласи дерди.

Оломон деҳқон томонида эди.

— Бу аблахларни милицияга топшириш керак.

Худди шу пайт милиционернинг ўзи келиб қолди. Деҳқоннинг пойинтар-сойинтар қилиб бўғилиб гапираётган гапларини эшитиб бўлиб, милиционер хотиржамлик билан:

— Майли, текшириб кўрамиз,— деди.

Милиционер уч кундан бери бир савдогарнинг кетидан тушиб, сира қўлга туширолмас, бошлиғидан дакки эшитгани эшитган эди. Деҳқоннинг гапларига унча ишонмади.

— Интернатданмисизлар? Бўпти, текшириб кўрамиз.

Оломон аста-секин тарқала бошлади. Яна бозор га-ла-говурини босиб, сотувчиларнинг молларини мақтовчи қичқириқлари эшитилди. Офтоб юқори кўтарилгани сари бақириқ-чақириқ овозлар авжига чиқиб, нарх-наво тушиб борарди.

Комиссия билан бирга келган кўзойнакли семиз одам яна интернатда пайдо бўлди. Бу сафар портфель кўтариб келган бўлиб, уни сира қўлидан қўймасди. Халқ Комиссарлари советининг вакили кўзойнагини йилтиллашиб, талабаларнинг мажлисга тўпланишларини бетоқатлик билан кутди. У хушxabарни эълон қилишга ошиқарди.

— Уртоқлар!— деди у қўлини кўтариб.— Республикамиз ҳукумати сизнинг тақдирингиз ғамини еяпти. Халқимизга билимдон одамлар керак.

Карим-зулмат президиум столи орқасида бошини қўйи солиб ўтирарди. Турк муаллимлар, одатдагидек, девор ёнида индамай мажлиснинг боришини кузатиб туришибди. Ҳамма меҳмоннинг нима дейишини билар, тахмин қилиб турарди. Вакил аввалига роса баланд-парвоз гаплардан гапирди. Ниҳоят...

— Биз ўн чоғлик талабаларимизни Туркияга ўқишга юборишга қарор қилдик. Улар қайтиб келишгандан кейин мактабларда, институтларда ишлашади. Ўзимизда яхши мактаб, институтлар очилади,— деди.

Карим бошини кўтариб, турк муаллимлар ўтирган томонга қаради.

Кўк кўзлар тантана қилмоқда эди.

Ҳар қалай, Каримга шундай бўлиб туюлди.

— Мен сизларга ҳукумат номидан пул олиб келдим. Фақат ўқисанглар бас...

Кутубхонани ғала-ғовур босиб кетди. Меҳмон олиб келган пулларини тантана билан директорнинг олдига қўйди-да, мамнуният билан кўзойнагини артишга тутинди.

Рўйхат ўқилди. Болалар Комил билан Рустамнинг номларини эшитиб, жим бўлиб қолишди. Бозордаги ўша воқеадан бери улар бу иккаласидан ўзларини тортиб юришарди. Бурчакдан аллаким ҳафсаласи пир бўлиб, тўнғиллади:

— Э-ҳа, ўқишга шунақаларни юборишар экан-да...

Директор бу луқмага эътибор бермади.

Мажлис тугаб, турк муаллимлар кетишгандан кейин, Карим Комил билан Рустамни олдига чақирди.

— Ҳа, нега тарвузларинг қўлтиқларингдан тушиб кетди.

— Ахир, биз айбдор эмасмиз-ку...— деб гап бошлаган эди Комил, Карим унинг гапини бўлди:

— Биламан, биламан. Энди шундай бўлиб қолди-да...

Карим болаларга таскин берарди-ю, аммо хаёли бошқа, бундан ҳам муҳимроқ нарса билан банд эди.

— Шундай қилиб, мана, жўнайдиган ҳам бўлдиларинг,— деди у ва у ёқ-бу ёғига қараб, қўшиб қўйди:— Юринглар меникига, гаплашиб олишимиз зарур. Аммо

буни ҳеч ким билмаслиги керак. Агар иккалаларинг киролмасаларинг, унда, майли, битгаларинг кира қолинглар. Қелишдикми?

Карим шундай деб Қомилнинг елкасига қоқиб қўйди ва тез-тез юриб хонадан чиқиб кетди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЭЗМАСИДАН

Самарқандда опера театрига бордим. Залдагиларнинг аксарияти студентлар эди. Самарқандда минглаб студентлар бор: медиклар, филологлар, физиклар, агрономлар...

Биз Туркияга ўқишга кетаётганимизда Қарим-зулматнинг қанчалик куйиб-пишганию турк афандининг эса қанчалар хурсанд бўлгани ёдимга тушиб кетди. Ушанда Қарим-зулмат тинчини бутунлай йўқотиб қўйган эди.

Қарим жуда саботли йигит эди. ГПУ уни интернатга бекорга юбормаган экан. Собиқ турк офицерлари интернатда ўзларига қулай уя қуриб олишган эди. Турк муаллимлари, шубҳасиз, ўқимишли одамлар эдилар. Аммо уларнинг бирдан-бир мақсадлари миллатчилик тўғараклари ташкил қилиш, тўғарак аъзоларини эса ўз режаларини амалга оширишга ёрдамчи қилиб тайёрлашдан иборат эди. Барча офицерлар, шу жумладан, Шарқ шеърятининг билимдони ҳам пантуркистик ташкилот «Иттиҳод ва тараққиёт» ташкилотининг аъзолари эдилар. Туркияда бу ташкилот анча кучли эди. У Урта Осиё мусулмонларига ҳам ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қиларди.

Қомил турк муаллимнинг топшириғи билан эшикмаэшик изғиб хат ташиб юрган қоронғи кўчаларда пантуркизм буржуа-миллатчилик ташкилотига тортилаётган одамлар яшашарди.

Қарим-зулмат ўшанда жуда усталик билан уларнинг изларига тушиб олганди. Афанди эса, бундан беҳабар эди. Турк муаллим шогирдларига жуда ишонарди. У янги ташкил топган «Миллий иттиҳод» ташкилотига фотиҳа бериб, биз билан бирга жўнаб кетди. Аммо биз Бокуда ушланиб қолдик. Бир неча кун вақтимиз кутиш билан ўтди. Бир куни афанди ғойиб бўлиб қолди. Эртасига эса бизнинг Бокуда ўқишга қолганимизни маълум қилишди. Бу ерда ҳам ўқишларинг учун барча

имкониятлар мавжуд, сизларни Педагогика институтига киришга тайёрлаймиз, дейишди.

Шу воқеадан кейин Мавлон олдимизга келиб, кесатди:

— Ҳа, Туркияга бормайдиган бўлганимиздан хафамисизлар?

Биз индамадик.

Уша бозордаги воқеадан кейин болалар биздан ётирайдиган бўлиб қолишганди.

Карим-зулмат йўлга чиқишимиздан олдин биз билан бир-бир суҳбатлашиб олган эди. Лекин болалар унга ҳам ишонишмади.

Карим Бокуга орадан уч йилча ўтгандан кейин келди.

Биз студент бўлиб анча вояга етиб қолган эдик. Энди кўп нарсаларга янгича — етук ва жиддий назар билан қарайдиган бўлиб қолгандик.

Карим бекорга келмаганди.

Орамизда Бокунинг «ўзига тўқ» хонадонлари фарзандларидан ҳам бор эди. Бу йигитлар биз ўзбекларни алоҳида диққат билан кузатиб юришарди. Биз Озарбайжоннинг аксилинқилобий буржуа-миллатчилик партияси «Мусовот» тўғрисида эшитган эдик. Ана шу партия 1918 йилдан то 1920 йилгача ҳатто ҳукумат тепасида ҳам турган, умуман, мусовотчилар партияси тор-мор келтирилган, деб ҳисобланарди. Бойвачча пулдор йигитлар биз билан яқиндан танишишга бекорга ҳаракат қилишмаётганини ҳам тушунардик. Ана шундай кунларнинг бирида бизга маслаҳатлари билан қанчалик зарурлигини пайқагандай, Карим-зулматнинг ўзи Бокуга келиб қолди.

Самарқандни роса соғинган эдик. Карим бизга Самарқанддаги янгиликларни, Республикамизда содир бўлаётган ўзгаришларни бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Самарқандда 1925 йилнинг 6 апрелида Республика Ленинчи Коммунистик ёшлар Иттифоқининг биринчи съезди бўлиб ўтганини ҳам батафсил ҳикоя қилди.

Карим съезд ҳужжатларини ўзи билан ола келган экан. Бу ҳужжатларда қишлоқ комсомол ташкилотларининг олдида турган вазифалар, кейин, саноат корхоналари учун ёш ишчи кадрлар тайёрлаш масаласи алоҳида қайд этиларди. Биз қисқа — ФЗУ сўзини ўшанда биринчи мартаба эшитишимиз эди.

Ҳа, республикамиз ёшлари катта ишлар билан банд эди.

Карим ҳар биримиз билан алоҳида-алоҳида суҳбатлашиб олди. Мен билан ҳам ўшандай қилди.

— Комсомолга қачон кирмоқчисан?—деб сўраб қолди у мендан суҳбатлашиб ўтирганимизда.

— Бозордаги учрашувни бу ердагиларнинг ҳаммаси билади.

— Бўлмаган гап,— гапимни чўрт кесди Карим.— Ундай деса, шошма-шошма-чи...

Карим хурсанд бўлиб, тиззасига урди.

— Вой нодон-ей! Ахир, бу айни муддао-ку...

У анқайиб қолганимни кўриб тушунтиришга шошилди:

— Комсомолга барибир кириш керак. Агар мусовотчилар қизиқишаётган бўлса, унда комсомолга киришинг айниқса зарур.

Карим-зулмат менга аллақандай муҳим топшириқ бериш ниятида эканини юрагим сезди. Турган гапки, у бежиз келмаган.

— Бозордаги учрашув, Жумабой, қишлоқдаги ёнғин... Буларнинг ҳаммаси ҳали бизга керак бўлиб қолиши мумкин, ука.

У мен билан эмас, гўё ўзи билан ўзи овоз чиқариб кенгашаётганга ўхшарди.

Танаффусдан кейин катта залдаги ёшлар шовқинсурон билан жойларини эгаллашга тутинишди. Қандиллар аста сўна бошлади. Мен сўниб бораётган нурга тикилиб ўтириб, беихтиёр Мавлонни эсладим. Мавлон Бокуда, ётоқхонамизда лампочка ҳар гал ярқ этганда бир ирғиб тушарди. Мудҳиш ёнғин ҳамон уни ваҳимага соларди.

СУВ ОСТИ ОҚИМЛАРИ

Жилмайганида Мехтининг ингичка мўйлови яна ҳам ингичка тортиб, кўзлари қисилиб кетарди... Бу йигит ўта маданиятли, киши билан одоб билан гаплашади. Ҳар қалай бу йигит кишида шундай таассурот қолдиради.

— Бунчалик одамови бўлиш ярамайди,— деб гинахонлик қилди Мехти.— Бирпас у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирамин.

Мехтиларнинг уйи анча ҳашаматли экан. Комил билан Рустам совуқ мрамар зиналарни аста-аста босиб, йигитларга эргашишди.

Бошқа меҳмонлар ўзларини эркин тутишар, арзир-арзимас гапларга ҳам қотиб-қотиб кулишарди. Япалоқ юзли йигитча айниқса бир қоп ёнғоқ экан. У барвақт пайдо бўлган қорнини серкиллашиб кулгани кулган.

Комил уялганидан брезент туфлисини бинафша ранг бахмал қопланган кресло тагига яширишга уринарди. Рустам ҳам аввалига ўзини бир оз ноқулай ҳис қилиб ўтирди, кейин бу қилиғи ўзига қор қилди шекилли, бечораҳол кийимига парво қилмай, оёқларини чалиштириб, креслога ўрнашиб ўтириб олди. Агар сумакдек шимю чит кўйлагини калака қилиб ундан куладиган бўлишса, нима деб жавоб қилишни ўзи яхши билади.

Аммо йигитлардан ҳеч қайсиниси улардан кулишни хаёлига ҳам келтирмади. Япалоқ юзли йигитча калтафаҳм амалдорлар, савдогарлардан кулиб ўтирарди. У улфатларининг оқилона гапларига қойил қолиб, тасанно билдиришларига ҳам сабри чидамай, «Қалай!» деб танглайини тақиллатарди-да, кафтини оғайниларида бирига тутарди. Оғайниси унинг кафтига шап этиб ургач, ҳаммалари қотиб-қотиб кулишарди.

Қорнини селкиллашиб, ўзи ҳам қотиб-қотиб куларди.

Мехти Комилларга бу япалоқ юзли йигитнинг бир бой саноатчининг ўғли эканини, Париж, Константинополда бўлганини айтиб, ҳали чет эл ресторанлари ҳақида ҳам ҳикоя қилиб беради, деди.

Япалоқ юзли йигит бир сафар Париж кафеларидан бирида уни француз деб ўйлашиб, ёнига енгилтабиатли жононлар келиб ўтиришганини тафсилотлари билан юзичи мартаба такрорламоқда эди. У ўша жононларга озарбайжон тилини ўргатибди. Қизлар бармоқлари билан ўзларига ишора қилишиб:

— Гул... Гул...— дейишибди.

— Хўш, ўша гуллар қалай экан?— деб сўради Мехти. Афтидан, у бу саволни биринчи бериши эмасди.

Япалоқ юзли йигитча яна қорнини селкиллашиб кулди. Ҳикояси энди қизиқ ерига келганда, бирдан бошини чангаллаб ошхонага югурди.

— Бостирмам! Вой, бостирмам нима бўлди?

— Жуда пазанда йигит...— деди Мехти оғайниси.

ни мақтаб.— Ҳозир ўзларинг кўрасизлар. Пиширган таомини еб тўймайсиз.

Мехти меҳмонларни емакхонага таклиф қилди.

— Азиз дўстлар, дастурхонга марҳамат,— деди у тантанавор оҳангда.

Ранги ўнгиб кетган клеёнка, алюмин қошиқ ва тоғорачага ўрганган Комил билан Рустам бундай дастурхонни фақат суратлардагина кўришганди. Рустамнинг руҳи тушиб кетди. Бояги гердайиб ўтиришидан асар ҳам қолмади. Қордай оппоқ дастурхон, кумуш қошиқ, пичоқ, вилкалар, биллур идишлар кўзни қамаштирарди.

Меҳмонларни извошларда кузатиб қўйишди. Йигитлар дўст бўлишга қасамёд қилиб, биргалашиб қўшиқлар айтишди. Алламаҳалда уйларига қайтаётган йўловчилар бу маст тўдага бепарволик билан қараб қоларди. Йигитлар денгиз бўйига бориб, бир майхонада яна нордон мусаллас ичишди. Япалоқ юзли сафсатабоз йигитнинг теша тегмаган гапларини эшитиб, яна қотиб-қотиб кулишди.

Кейин қирғоққа чиқишди. Мехти қирғоқда туриб битта ҳазин қўшиқни куйлади.

— Инсонга доим нимадир халақит беради,— деди Рустам тутилиб-тутилиб. У тез маст бўлиб қолган, энди оёқларида аранг турар, ҳадеб кимгадир кўзларини қисарди.

Қирғоқда лангар ташлаган пароходлар қатор тизилиб турибди. Бу кемалардан нефть, металл ҳамда чет ўлкаларнинг иси келарди. Бирдан қўшиқ узилди.

— Ҳа, одамзод олдида тўсиқлар жуда кўп.— Мехти Рустамнинг гапини маъқуллади. У ҳам денгизга маъюс тикилиб қолганди. Сокин денгизда чироқларнинг акси чайқалиб кўринади.

Рустам янги дўсти ўгирилиб қараганидан хурсанд бўлиб, яна гапга тутинди:

— Қишлоғимизда бир тоғ бор, номи Ойқор. Мен доим ўша тоғнинг орқа томонида гаройиб бир мамлакат бору, у ерда ҳаёт янгича қурилган бўлса керак, деб ўйлаб юрардим. Ҳатто бунга атаб шеър ҳам ёзганман.

— Шеър?— деб қайтариб сўради Мехти.

— Ҳа, аммо бу шеърим Комилга ёқмаган эди.

— Жуда қизиқ. Қани, ўқинг-чи,— деб илтимос қилди Мехти.

— Э-э...— Рустам писанд қилмагандай, қўлини силтади.— Болалик эрмаги. Мен сизга бошқасини ўқиб бераман.

Комил ҳам ёлғизлик, инсонни ўраб олган аллақандай девор ҳақидаги ҳали ўзи эшитмаган сатрларга ажабланиб қулоқ сола бошлади. Рустам телба, очкўз оловни девор деб таърифларди.

Чирмашади қўл чўзсам,
Кўзимга тортар ясов.
Қачон тамом қиларкан
Телба рақсин бу олов?
Кўр бўлиб қолгум балки,
Балки ундан ўлимим...
Эҳ, ёввойи, лаънати,
Телба олов ўйини...¹

Сув эринчоқлик билан чайқалиб қирғоққа урилар, атрофга сарғимтил ҳалқалар тарқатарди. Рустам ўқиган сатрлар денгиз ёқасида ёлғизликдан даҳшатга келган инсоннинг ваҳимали ҳайқириғи бўлиб янгради. Комил бу шеърни илгарилари эшитмаганди.

— Мана бу ҳам,— Рустам оғайнисига ишора қилди,— бу ҳам шеър ёзади.

— Ўқиганман,— деди хотиржамлик билан Мехти, у Рустамнинг кесатиғини тушунмаганга ўхшарди.

— Деворий газетадами?— энди очиқдан-очиқ мийнигида кулди Рустам.

— Ҳа, деворий газетада... Шеърлари ёмон эмас. Керакли шеърлар. У ёрқин келажак тўғрисида куйлайди. Ҳар бир инсон орзу билан яшаши керак.

Рустам индамади. У денгиз томонга ўгирилиб, қўлини орқасига қилганича, қоп-қора зимистонга тикилиб қолганди.

У хаёлпараст одамга сира ўхшамайди. Қийми ҳаддан ташқари бечораҳол, узун қадди-басти ҳам кўрimsизгина. Чит кўйлаги тагида қовурғалари саналиб ётгани ҳатто қоронгида ҳам кўриниб турибди.

Ҳаммаларининг ҳам кайфиятлари бузилди. Бояги беғамликдан нишон қолмади. Япалоқ юз сафсатабоз йи-

¹ Шеърларни шоир Азимжон Суюн таржима қилган.

гитнинг ҳам юрагига кулги сиғмай қолди. Ҳаммалари ҳам чарчашганди.

Қайтишда биринчи бўлиб Комил гап бошлади:

— Сенга нима бўлди ўзи? Қанақа шеър у?

— Сенга маъқул бўлдими?— пинагини бузмай сўради Рустам.

— Унчаликмас...

— Ҳа, шунчаки бир шеър-да,— Рустам бепарволик билан эснаб қўйди.

— Илгарилар менга ҳамма гапларингни айтардинг.

— Сен ҳам.

Йигитлар энсизгина темир каравотларига чўзила туриб, шивирлаб гаплашишмоқда эди.

— Ўзинг Қарим билан нималарни гаплашганингни менга айтдингми?— деб сўради Рустам.— Айтдингми?

— Уни нимасини айтаман. Кейин у ўзинг билан ҳам гаплашди-ку.

— Ҳа! Гаплашди...— энсаси қотиб, унинг гапини такрорлади Рустам.— Қарим кетгандан кейин сенга бир бало бўлди. Бутунлай ўзгариб қолдинг.

— Қўйсанг-чи! Кейинги пайтларда ҳамма нарсани кўнглингга оладиган бўлиб қолдинг.

— Хўш, сенингча, қанақа бўлишим керак? Кўряпсан-ку, биздан ҳаммаси худди моховдан қочгандек қолади. Мехти бизни нима мақсадда чақирди?

— Ҳа, чақирди-да...

— Кўзинг кўрми, дейман! Оғайниларимиз ўзларини биздан олиб қочишаётганини кўриб турипти, шунинг учун ҳам чақирган бизни, билдингми? Бизларни ҳам ўзидака аблаҳ деб ўйлайди. Кўрдингми? Мавлонни меҳмонга чақирмади-ку. Бизга эса кучоғини очяпти.

— Хўш, бунинг нимаси қизиқ туюляпти сенга? Очиқ, қувноқ йигитлар. Биз билан дўст бўлишмоқчи.

— Чувриндилар билан-а!— Рустам зарда билан шимини ерга улоқтирди.— Қошонасини кўрдингми?

Комилнинг ҳам ақли етиб турарди: йигитлар уларни меҳмонга бежиз чақиришмаган, албатта. Аммо ҳозир ади-бади айтишиб ўтиришнинг вақти ҳам, ўрни ҳам эмас. Ухлаб ётган шерикларини безовта қилишлари мумкин.

— Улар бизни сотволишади,— деди ишонч билан Рустам.

— Жуда ошириб юбординг-ку...

— Сотволишади. Биз Жумабойнинг ювиндихўрларимиз, унинг ворисларимиз.

— Ахир, бу бўлмаган гап, буни ўзинг ҳам биласан-ку.

— Биладан!— Рустам мийиғида кулди.— Нега бўлмаса комсомолга киришга журъат қилмаяпсан?

— Кираман!

— Борди-ю, мажлисда битта-яримтаси қарши чиқиб қолса-чи?

— Ким қарши чиқарди?

— Масалан, Мавлон.

— Нима бўлганини тушунтириб бераман,— деди Комил хотиржамлик билан: бу хотиржамлиги Рустамни баттар ғазабга келтираётганини ўзи ҳам сезиб турарди.

— Бўлди энди,— дея илтимос қилди.— Ундан кўра шеърни қаердан олганингни айт.

— Ўзим ёзим.— Рустам ҳорғин уҳ тортди.

— Ёзганинга анча бўлганми?— қизиқсиниб сўради Комил.

— Йўқ, унчаликмас.

— Уларга жуда таъсир қилди.

— Уларга?

— Менга ҳам. Фақат менга бошқача таъсир қилди.

— Мен сени ўйлаганим йўқ,— деди Рустам.— Уларни бир ажаблантирмоқчи эдим.

— Чиндан ҳам ҳайрон қолдирдинг уларни.

— Жуда соз-да. Майли, бизларни аблаҳларнинг аблаҳи, деб ўйлаб юраверсин.

— Нега энди?

— Бир кун керак бўлиб қолар,— кейин хотиржамлик билан қўшиб қўйди.— Кел, бу гапларни қўй. Энди ухлайлик.

Комсомоллар мажлисида Комил ижтимоий чиқишини ҳикоя қилиб берди, кейин савол-жавоб бошланди.

— Бойдан қанча ҳақ олардинг?

Комил елкасини қисди.

— Арзимаган ҳақ тўларди. Қишлоқдаги энг хасис бой шу одам эди.

— Отангни эслай оласанми?

— Эс-эс биладан. Уйга аҳён-аҳёнда келарди.

Мавлон ўтирган томонга қарашга Комилнинг юраги дов бермади. Аммо қарамаса ҳам бўлмасди. Мавлон икки қўлини кўксига чалиштирганича ўзини бепарволикка олиб, плакат ва портретлар билан безатилган мажлислар залини томоша қилгандай бўлиб ўтирарди. Мавлон кейинги вақтларда анча вояга етган. Елкасини ростласа, чит кўйлаги чок-чокидан сўкилиб кетадиганга ўхшайди. Кўйлаги ҳаминиша топ-тоза. Кечалари ўзи ювиб олади. Ўқишлари ҳам яхши: битта сўзни тушириб қолдирмай, деб дарсда доим қулоғини динг қилиб ўтиради.

Мавлон барибир қўлини кўтарди. Қомил нафасини ичига ютиб, жавобга ҳозирланди: яна ўша — болалиги ўтган қишлоқдаги ёнғиндан гапирди.

— Қани айт-чи, келажакдаги фаолиятингни қандай тасаввур қиласан? Ҳаётингда энг муҳим нарсанима?

Бу Қомил учун кутилмаган савол эди. Қомил тутила-тутила жаҳон революциясининг аҳамияти тўғрисида, халқ бахт-саодати учун курашда олдинги сафда бўлиши лозимлиги ҳақида гапирди. Президиумда аллаким маъқуллаб бош ирғади. Ҳаммаси тўғри. Шиорларда ҳам худди шу сўзлар ёзилган. Ячейка котиби ҳам унинг гапларини тасдиқлади.

— Тўғри, тўғри... Хўш, шахсан ўзингиз нима иш қиласиз?— ячейка секретари нимаси биландир Қаримга ўхшаб кетарди. Бу йигит ҳам Қаримга ўхшаб қизил аскарлар кийимида. Фақат бунинг хашакдек қуруқ сочлари сап-сарик, кўзлари мош ранг.— Мен сизнинг юртингизда, қишлоқларингизда бўлганман...

Қомил бирдан ўз юртига келиб қолгандай бўлди. Қишлоғини, меҳнатдан сира тинмай диган ҳамқишлоқларини кўргандай бўлди. Мағрур Ойқор тоғи этагидаги ғарибона лой томига ўтин босилган кулбаси кўз олдига келди.

Қомил энди ўзининг бечораҳол қишлоғи, ҳамқишлоқларининг саводсизлиги ҳақида гапира бошлади. У кўпни кўрган бир кекса чўпонни эслади. Қунлардан бир куни ўша қарияни Самарқандга, узоқроқ бир қариндошлариникига меҳмонга олиб боришипти. Чол уч кун тўй-маърака, меҳмондорчиликда юрибди.

Кўрганларининг ҳаммаси қарияни лол қолдирибди. Қайтиб келганидан кейин анчагача кўрган тош йўллари,

кўчаларнинг икки бетидаги кечаси ёқиб қўйиладиган фонуслар, шоп мўйловли миршаб ҳақида ҳамқишлоқларига соатлаб ҳикоя қилиб ўтирадиган бўлиб қолибди. Яна, ҳикоясини ҳар сафар «Мен Самарқандга борганим-да...» деган жумла билан бошларди.

Уша чўпонни ҳамқишлоқлари кўпни кўрган, билимдон одам, деб ҳисоблашарди. Аслида эса ўша чўпон қўлига қалам тутиб, имзо чекишни ҳам билмасди. Жумабойнинг қўлида ўша чўпоннинг қарзларини кўрсатадиган қинғир-қийшиқ рақамлар чизилган қоғоз сақланарди.

— Қишлоқда мактаб очиладими, йўқми, бу Комилга, оғайниларига боғлиқ.— Саволга у шундай деб жавоб берди.

— Кўрдингми, бир овоздан қабул қилишди. Ҳеч кимдан кўрқадиган еримиз йўқ, деб айтувдим-ку сенга,— деди Рустамга у мажлисдан кейин.

— Тўғри, ҳеч кимдан кўрқадиган еримиз йўқ,— рози бўлди Рустам.

У Комилни хафа қилмаслик учун, одамгарчилик юзасидангина маъқуллаётгани шундоққина билиниб турарди. Ҳозир Рустамнинг хаёли тамоман бошқа нарсада. Бир неча кундан бери у ниманингдир хаёлини суриб юради. Мехтиларникида меҳмон бўлишгандан бери у бутунлай ўзгариб қолган.

Ўз ўй-фикрлари билан бўлиб юриб, Комил ҳали бунини пайқаганича йўқ.

— Қаримга ёзиб юбориш керак. Эшитиб хурсанд бўлади,— деди Комил оғзининг таноби қочиб.

— Ҳа, хабар қилиш керак,— яна бепарволик билан деди Рустам.

Ёнларига Мехти келди ва оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди.

— Комсомолга салом! Эшитдим, эшитдим... энди бунини ювиш керак.

Комил почор қўлларини ёзди.

— Стипендиянинг чиқишини кутамиз-да.

— Шарг эмас,— Мехти кулиб юборди.— Толе бизга ёр. Шундай дейдими комсомол?

— Шундай,— маъқуллади Комил.

— Бўлмаса, кечқурун нишонлаймиз.— Мехти унинг елкасига қоқди-да, кейин кетига ўгирилиб, узун йўлакдан юриб кетди.

— Кўрдингми, комсомолга кирсанг ҳам, барибир...— Рустам гапини тугатмай кетиб қолди.

Агар у ҳозир бирон қаттиқроқ гап гапирганда ҳам, барибир, Комилнинг кайфиятини бузолмасди. Унинг учун бугун байрам эди.

Улар ҳашаматли бир ресторанда вақтихушлик қилишди. Ресторанда ўтирган одамларни Боку кўчаларида, институт йўлақларида учратмайсан. Бу ердагиларнинг устида қора костюм, крахмалланган оппоқ ёқалар. Бир стол теграсида иш юзасидан суҳбат кетаётган бўлса, бошқа бир стол атрофида эса шавқ-завқ билан қадаҳлар кўтарилмоқда. Оркестр тинимсиз куй чалмоқда.

— Комсомол учун!— дея баланд овоз билан қадаҳ таклиф қилди Мехти.

Ресторан шароитида бу қадаҳ қулоққа жуда ғалати эшитилади. Қўшни столда ўтирган басавлатгина одамлар бир-бирларига қараб, ёшлар-да, хурсандчилик қилишяпти, дегандек, кўз уриштириб олишди. Одатда меҳрибон оталар фарзандларининг шўхликларига шундай бепарво назар ташлашади.

Институтга келиб ўқийдиган озарбайжон йигитлар кўпинча офтобда қорайган, ҳорғин бўлишади. Улардан денгиз ва нефть иси келиб туради. Бу йигитлар ўқиймиз деб тиниқиб ухлашга ҳам, вақтида овқатланишга ҳам улгуришмасди.

Ресторандаги Боку эса тамоман бошқа олам эди.

Портда бунақа босиқ, ўзига тўқ, бўйни йўғон одамларни кўрмайсан.

Мехти ўта мулойимлик билан дўстлик ҳақида гапир бошлади. У гапни жуда узоқдан бошлайди. Само, қуш, қуёш тилга олинади. Кейин сира кутилмаганда битта жумла билан муддаосини яқунлайди-қўяди.

— Зар кокилини ювиб, денгиз ортидан ҳар кунни қуёш чиқади. Дўстимизнинг шеърлари ҳам ҳаммани ўз жилоси, маъно кўлами билан ҳайрон қолдириб жаранглайверсин!

Улар Рустам учун ичишди. Сармаст Рустам хижолат бўлган бўлиб, қўл силтайди:

— Қўйсаларинг-чи...

Комил япалоқ юзли сафсатабоз йигитнинг кулиб юборишдан ўзини аранг тутиб ўтирганини пайқайди. Йигит баландпарвоз сўзлар билан айтилаётган қадаҳлар-

ни эшитиб ўтириб, хаёлга чўмган, гўё аччиқ ҳазил-мутойиба гап айтиб битта-яримтани боплаб чақиб олади-ганга ўхшайди. Ҳар қалай бу сафар у Рустамни нишонга олса керак. Аммо Мехти унинг ўтиришидан ниятини фаҳмлади шекилли, кўз ишораси билан вақтида огоҳлантириб улгурди. Япалоқ юзли сафсатабоз шаштидан қайтиб, ўзини стул суянчигига ташлади.

Рустамнинг шеърлари чиндан ҳам ёмон эмас эди. Мехти ўзини билагон кўрсатиб, Рустамнинг шеърларини мақташга тушди. Комилникини ҳам мақтаган бўлди.

— Шарқ шеърлятида инсон ҳис-туйғуси устун туради. Инсон боласининг қувончи, қайғуси ҳам, олам ҳақидаги шавқ-завқи ҳам акс этади унда. Олам эса, дўстлар, жуда гўзал. Ҳатто тунда ҳам мана бу биллур қадаҳлару аёлларнинг кўзларида қуёшни кўриш мумкин,— Мехти жилмайиб, ғала-ғовур залга назар ташлади.— Одамларга қуёшни қаердан қидириш кераклигини айтиб қўйиш керак...

Мехтининг шеърят тўғрисидаги мулоҳазалари Комил билан Рустамнинг интернатдаги муаллимлари — турк афандидан эшитган мулоҳазаларига ўхшаб кетади. Турк муаллимлари ҳам фақат Шарқ шеърлятини тан олар ва уни юксак баҳоларди.

Мехтининг яна бир одати ўша муаллимни эслатади. Уларга: бу йигит ҳам худди ўша туркка ўхшаб, кўп нарсани очиқ айтмайди. Вақт-соати келишини кутади. Афанди эса кутишга сабр қилмади. Унинг тажрибасидан хулоса чиқарган бу йигит эса энди аста-секин ишонч билан ҳаракат қилмоқда.

Теварак-атрофдагилар Мехтидан бир оз ҳайқишади. У пулдор, ошна-оғайниси кўп. Бугун ресторанда бу айниқса кўзга ташланиб турибди. Басавлат-басавлат одамлар тавозе билан саломлашишяпти. Музикачилар ҳам вақт-вақти билан жилмайиб қараб қўйишади.

Мехти яна мамнун жилмайди.

— Энди қадрдон дўстимиз Комил ҳам бирон нарсасини ўқиб берсин.

Комил ҳам жилмайди.

— Бўпти, дўстим Мехти. Шеърларимни эшитган эдиларинг шекилли?

Комил қироат билан шеър ўқий бошлади:

Шодлиги ва қайғуси бирга —
Офтоб ботар тубсиз денгизга.
Нигоҳида бир умид фақат,
Унда жамдир дўзах ва жаннат.

— Ажойиб шеър!— хурсанд бўлиб қичқирди Мехти.— Қадаҳларни тўлатинглар, дўстларим. Ажойиб лирик Комилнинг соғлиги учун ичамиз.

У қадаҳидаги майни бир сипқаришда бўшатиб қўйди. Ҳозир у одатдагидек синовчи ичувчиларга ўхшаб, майдалаб ҳўплаб ўтирадиган Мехтига сира ўхшамасди. Бу сафар бир кўтаришда отиб юборди. Орқасига келиб, қулай дақиқани кутиб турган официант унга мурожаат қилди:

— Сизни чақирдишяпти.

Мехти шерикларидан кечирим сўраб, официант билан бирга алоҳида хонага кириб кетди. Одатда, ўша мовий ранг бахмал пардалар орқасида савдогарлар маншат қилишарди. Оғир пардалар сирли суҳбатлару хиёнаткор битимларни бошқаларнинг кўзидан яшириб турарди.

Мехти одоб ва ҳурмат билан салом берди. Хонада мутлақо бир-бирига ўхшамаган икки одам ўтирарди. Европача қора костюм кийган озарбайжон билан йўл-йўл беқасам тўн, оппоқ салла ўраган ўзбек ўтирарди.

— Домла биз кўпдан кутиб юрган меҳмонимиз бўладилар,— деб таништирди озарбайжон ўзбек кишини.— Режалари ўзгариб қолибди. Афсуски, эртага Бокунни тарк этар эканлар.

Мехти индамади.

— Нега индамайсан?

— Қулоғим сизда.

— Меҳмонимиз янги дўстларинг билан шу бугуноқ суҳбатлашишлари лозим экан.

— Тушунарли.

— Иккинчисини чалғитиб, бир ўзини олиб кирасан.

— Иложини топаман.

Мехти қисқа, лўнда жавоб қилди. Лекин жаноблар ҳамма гапни муфассал билишни иташарди.

— Қандай қилиб?

— Одатдагидек, денгиз бўйига сайрга чиқамиз. Ҳаммалари айлангани кетишади, биз иккаламиз эса бу ерга қайтиб кирамиз. Ё бўлмаса меҳмонхонага олиб боришим мумкин.

Меҳмон гапга аралашмади.

— Яхшиси, шу ер маъқул,— озарбайжон столга тап этиб уриб қўйди.

Меҳмон Самарқанд, Тошкент тўғрисида гапириб берди, ўқишлари қандай кетаётганини суриштирди.

— Яхши ўқиш зарур. Илмли одам кўп нарсаларга қодир бўлади. Шеър ҳам ёзасиз деб эшитдим. Жуда соз... Яшанг... Тез кунларда яхши сатрлар умумий курашимиз учун керак бўлиб қолиши мумкин.

Домла курашнинг маъноси ҳақида гапира бошлади. Ўқ билан олишадиган даврлар ўтиб кетди. Энди ҳақиқий мусулмонлар бир ёқадан бош чиқаришлари керак. Бу иш қийин, албатта. Мўмин-мусулмонларнинг ҳар бир қадамларини большевиклар кузатиб юришибди. Шунинг учун халқимизнинг кўпчилик фарзандлари ўз ватанларини вақтинча тарк этиб, бегона мамлакатлардан бошпана ахтаришга мажбур бўлиб қолишди. Аммо ўшалар ҳам қўлларини қовуштириб ўтиришгани йўқ. Вақт-соати етганда ватанларига қайтиб, юртларини ғайри динлардан тозалаш учун тайёр бўлиб туришибди улар ҳам.

— Сиз бой меросхўрсиз. Жойинг жаннатда бўлгур Жумабой ҳамма ерларини сизга васият қилиб қолдириб кетган. Тўғри, ҳозирча унинг мол-мулклари камбағалларнинг қўлларида. Аммо шундай кун келадики, ҳаммаси ўзингизники бўлади. Сиз Жумабойнинг бирдан-бир меросхўрсиз,— деб таъкидлаб қўйди меҳмон.— Мана бу ҳужжатни ўзингиз ўқиб кўришингиз мумкин. Бу Жумабойнинг васияти.

Худди ўша кунлари Бокуга атиги бир кунгагина Қарим ҳам келиб кетди. Улар Қаспий денгизида узоқ сайр қилишди. Қаримнинг юзи чўзилиб, ранги бир ҳолатда бўлиб қолибди. Шундан хижолат бўлди шекилли, ўзини оқлашга тутинди.

— Мендан денгизчи чиқмас экан.

Улар жўнгина ошхонага кириб, аччиқ мастава олишди.

— Хатларинг учун раҳмат,— дея гап бошлади Қарим.— Аммо янаги сафар бунчалик очиқ ёзишни маслаҳат бермайман. Ким билади дейсан, хат кимларнинг қўлига тушиб қолишини, аммо анави ёшлар билан ало-

қа боғлаганинг яхши бўлибди. Ҳадемай юракларини очинса керак.

Карим гуручи эзилган иссиқ маставадан хўриллатиб хўплаб, яна гапида давом этди:

— Уларнинг катта умидлари ёшлардан. Миллий гурурларига таъсир қилиб, ишга солишади уларни. Афандини эсла. Шарқ. Шарқ. Шарқ... Бизга ҳар қадамимизда руслар ёрдам беришаётганини пайқашмасин, деб нуқул Шарқни мақтарди. Русларнинг ёрдамларини эса иложи борича ғаразли қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар ва бу ниятини жуда усталик билан амалга оширарди. Бу ерда иш кўраётганлар ҳам анча пихини ёрган одамлар. Аввалига, ёзган шеърларингни мақтаб, кўкларга кўтаришади, кейин бошқа нарсалар ҳақида — Шарқни озод қилиш ҳақида шеър ёзишни таклиф қилишади. Мавзу ҳам олдиндан тайёрлаб қўйилган. Энди сўзлар курашга киради. Унинг кетидан эса пичоқ ва маузерлар ишга тушади.

Каримнинг вақти жуда зиқ экан. Шу қисқа учрашувнинг ўзида талайгина нарсаларни айтиб улгуриши лозим эди.

— Чет элда... У томонда,— Карим денгизнинг нариги томонига ишора қилди,— барча қочоқлар бир ерга тўпланишяпти. Албатта, у одамлар қўлларини қовуштириб, қараб ўтиришмайди. Улар Ўрта Осиёни ўргимчак уясидек ўраб олишмоқчи. Биз эса уларнинг ана шу режаларини билиб туришимиз керак.

Карим қошиғини қўйиб, ўйланиб қолди.

— Бу жуда зарур... Ахир, улар бизнинг тинчгина яшашимизга имкон беришмайди. Мана сен, болаларни ўқитмоқчисан, шеър ёзасан. Бошқалар заводлар, йўллар қуришяпти. Бизда ҳали кўп нарса етишмайди. Қуришимиз, қуришимиз керак...— У мушти билан столга бир урди.— Шунинг учун режаларидан хабардор бўлишимиз керак...

Тепаларига ҳисоб-китоб қилгани ошхона хўжайини келди. Каримнинг узатган пулини санамай олиб чўнтагига солди. Карим қайтимини сўрамоқчи бўлиб турган эди, хуштаъм, аччиқ мастава ичкиларинг келганда яна кириб туринглар, деб хуштавозелик билан қўлини кўксига қўйди.

— Лаънати юлғич,— деди Карим ва шарақлаб кулиб юборди.— Кулиб туриб шилади-я.

Улар юрган торгина кўча денгизга олиб чиқарди.

— Бу ёнига кузатмай қўя қол,— деди Карим тўхтаб, кейин яна кулиб қўшиб қўйди.— Боплаб чўнтагимизни қоқлади-я! Қараса, оддий фуқаролармиз. Шулардан шилмасам, кимдан шиламан, деган-да. Сен эса энди салкам олий маълумотли йигитсан. Яна бир йил қолди, холос. Бўпти, бора қол. Узинг биласан, менинг бу ерга келганимни ҳеч ким билмаслиги керак.

Сўнгги ўқув йили битириш имтиҳонларидан қатъи назар оғир йил бўлди. Дам олиш, уйқу нималигини унутиб, авжи имтиҳонларга ҳозирлик кўриб юришган кунларининг бирида сира кутилмаган бир воқеа юз берди.

Комил ярим кечаси уйғониб қараса, Рустамнинг ўрни бўш. У югуриб пастга, қоровулнинг олдига тушди. Қоровул хомсемиз, умрида соқолини олмайдиган бир чол эди. Айтишларига қараганда, революциядан олдин бир катта бойнинг иш бошқарувчиси экан. Батракларга шафқатсиз хўжайини билан бир дастурхонда ўтириб овқат ейдиган одам бўлган, дейишади. Студентларни ўлардек ёмон кўрса ҳам яқиндан бери Рустам билан Комилга муносабати яхши бўлиб қолганди.

— Билмадим, азизим, хабарим йўқ,— деди қоровул Рустамнинг йўқ бўлиб қолганини эшитиб,— балки Мехти билан бирга сайр қилиб юргандир.

Шу-шу Рустам кўпинча ётоққа кечикиб келадиган бўлиб қолди. Кўп дарс тайёрлар, кечқурун бўлди дегунча, бирон сабаб топиб, ғойиб бўлиб қоларди.

Бир куни эрталаб қоровул ётоқларига кириб, Комилни имлаб чақирди. Атрофга олазарақ қараб, қўрқа-писа шивирлади:

— Мехтининг амакисини қамаб қўйишипти. Жуда ҳурмат-эътиборли, сахий, ҳалол одам эди...

Қоровул астойдил ташвишга тушиб қолганди.

— Мехти-чи?

— Билмадим, азизим. Узингизнинг дўстингиз қани?

Комил аввалига қоровул кимни назарда тутаётганини тушунмади. Кейин эслади: ҳа, ахир Рустам ҳам ўшаларнинг тўдасидан-ку!

— Шундай, азизим. Туя кўрдингми, йўқ.

Аммо бу янгилик бир зумда оғизма-оғиз ўтиб, бутун институтга тарқалди. Комилга ҳам ола қараганлар бўлди. Рост-да!.. Ахир, у ҳам ўша одамлар билан бирга юрарди-да.

Комсомолларни тўплаб, аллақандай вакилнинг келишини кутишди. Вакил эса бир ҳафтадан кейин келди. У мажлис қилиб ўтирмай, уч-тўрт коммунистлар билан битта хонага кенгашиги кириб кетди. Эшик қаттиқ назорат қилиб турилди. Кечга томон ҳамма янги хабардан огоҳ бўлди: Мехти билан Рустам қочиб кетишибди.

Қоровул одатига кўра атрофга бир аланглаб олиб, Комилга хабар қилди:

— Туркияга қочишибди...

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мана бир неча кундирки, мен кутубхонага қатнайман. Кутубхоначи қиз менга ўрганиб қолди, эски газеталар боғламими, китобми — нима сўрамай, дарров олиб беради. Аммо бугун негадир хомуш кўринади. Менинг келганимни пайқамади ҳам. Қўлида бир коробка конфет.

— Нима кераги бор эди?..— деди у ёнида турган найновгина йигитни койиб.

Йигит хижолат бўлиб, ерга қаради. Афтидан, у ҳам совға қилиб ўрганмаган кўринади.

Мен журнални варақлай бошладим.

— Ҳа, келдингизми?— деди қиз менга кўзи тушиб.— Кечирасиз.

— Зарари йўқ, агар мумкин бўлса, газета берсангиз.

— Қайси йилникини?

— Уттиз биринчи йилникини.

Мен газеталарни олиб, орқа қаторга бориб ўтирдим.

Ихчамгина ҳажмдаги газеталар. Йиллар ўтиши билан сарғайиб кетган бу газеталардан типография бўёқларининг ҳиди ҳам аллақачон кўтарилиб кетган. Бу газеталар В. И. Ленин номидаги Тошкент ҳарбий мактаби курсантлари ўтказган сўнгги жанговар походлари чоғида нашр этилган. Бу варақалар чиндан ҳам «Ленинчи қумда» деб аталарди. Унда қуйидаги қисқа, аниқ сатрлар босилган.

«Жанговар буйруқ бажарилди».

«Округ қисмлари ва шонли ленинчи қаҳрамонларнинг шиддатли ҳужумлари натижасида Туркменистон-

да босмачилар тўдаси тор-мор келтирилди. Босмачиларнинг аянчли қолдиқлари умриларининг сўнгги дамларини яшамоқдалар».

Қисқа чақириқ:

«Қумни батамом тозалаймиз!»

«Батрак, камбағал, ўрта ҳол, чорвадорларни қулоқлар таъсирдан қутқарайлик.

Уларни бой-босмачиларнинг аксилинқилобий ҳаракатларига қарши курашга уюштирайлик ва фаол қатнаштирайлик. Қумда Совет ҳокимияти органларини мустаҳкамлаш — кечиктириб бўлмайдиган муҳим вазифа».

Мана бу шеър эса «Ленинчи қаҳрамонга» деб аталади:

Қорақум оташи,
 офтоб оташи —
Қўшилган ерларда
 жанг кетди узоқ.
Ёвуз босмачилар,
 ёш ва оташин —
Командир
 Алиев Отани
 этдилар ҳалок.

Яна чақириқ:

«Душманга қарши яна бир шиддатли, қақшатқич ҳужум қилсак, босмачи қолдиқлари йўқ қилинади».

Варақада 1931 йил, 9 октябрь санаси турипти. Жанг Черкез қудуғи олдида тугаган, 10 октябрь куни эса курсантлар Саватли қудуғи ёнида яна босмачилар тўдасига дуч келади ва уни қириб ташлайди. Тантанавор салют янграйди, шундан сўнг ленинчилар кетларига — Тошкентга қараб йўл олишади.

Мана, Ўрта Осиё ҳарбий округи қисмлари қўмондони П. Е. Дибенконинг Красноводск пролетариати ва Туркменистон меҳнаткашлари номига ёзилган рапортидан олинган сатрлар:

«Бу операция натижасида Қизил Армиянинг муваффақиятли ҳаракатлари туфайли қумда босмачилик ҳаракати тор-мор келтирилди. Саҳрода йиллар давомида ҳукмронлик қилиб келган босмачилар тўдасининг энг йирик бошлиқлари янчиб ташланди, асир қилиб олинди. Жангчиларимиз ва раҳбар состав ўз ғайратлари ва

чексиз қаҳрамонликлари билан Қорақум устидан голиб келишди ва бу билан улар саҳро ҳақидаги қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куяди, деган афсонани чиппакка чиқаришди».

Босмачиларнинг баъзи бошлиқлари қочиб кутулишди. Қонли из қолдириб, Қўршермат ҳам чет элга қочиб улгурди. У токи тирик экан, уни ўз ватанидан шаталоқ отиб қочишга мажбур қилган ёш Советлар республикасига, халққа бўлган ўчи, қаҳр-ғазаби ҳеч сўнмайди.

Қўршермат бегона юртларда тез қариди.

Яна бир ашаддий душман — Фузаил Мақсум ҳам батафсил ҳикоя қилса арзийдиганлардан.

1929 йилнинг баҳорида Тожикистон территориясига бир неча бор босмачи тўдаларининг хуружи бўлганди. Қалайхумба райониغا эса Фузаил Мақсумнинг калла-кесарлари бостириб киришди.

Эски чекист Абдулла Валишев хотираларига мурожаат қиламан.

«Фузаил Мақсумнинг қилган биринчи иши, у партия ташкилоти секретари Бурҳон Эшимбоевни, комсомол етакчиси Саид Муродовни ўлдирди. Ўша кечаси шу қотилнинг қўлидан кўпчилик ўқитувчилар, врачлар, Қалайхумбадаги Совет ташкилоти ходимлари ҳам ҳалок бўлишди.

Фузаилни кузатиб юрган мусулмон мачитининг эшонни Мавлоний, айниқса, паранжисини ташлашга ва динга қарши чиқишга журъат қилган аёлларни жазолашни талаб қиларди. Уч нафар ёш муаллима гузардаги дорга осилди. Булар Муаллимабиби Қосимова, Онабиби Қосимова ва Сайтамбиби Фақировалар эди. Тўртинчи муаллима — Файзинисо Шоназарова жазодан қутулиб қолди. Ўзини дарёга ташлаб, бир амаллаб Фармга етиб олди. Мудофаа штабида Фузаил Мақсум тўдаси пайдо бўлганини ўша муаллимадан эшитишди.

Қўрқиб кетган қиз на қўрбошиларнинг номларини, на қилаётган ваҳшийликларини, на Қалайхумбага бостириб кирган босмачилар сонини айтиб беролди. Мудофаа штабида зудлик билан Гумовский бошчилигида йигирма кишидан иборат кўнгиллилар отрядини тузишди.

Комсомоллар тезда Қалайхумбага етиб келиб, босмачиларга ҳужум қилишди. Бу жасур йигитлар уларга қарши милтиқ ва пулемётлар билан қуролланган

беш юз каллакесарлар турганини билишмасди. Иигирма йигитнинг ҳаммаси тенгсиз жангда ҳалок бўлди».

Орадан сал вақт ўтмай Фузаил Мақсум тўдаси тормор келтирилди. Эшон Мавлоний отишма чоғида ўлдирилди. Фузаил Мақсумга ҳамроҳ бўлиб юрган инглиз агенти Пименов асир олинди. Чор армиясининг собиқ офицери, Осиповнинг сафдоши бўлмиш Пименов Тошкент исёни тормор келтирилгандан кейин чет элга қочган ва у ерда инглиз разведкасига сотилган эди.

Пименов берган маълумотлар ва содир бўлиб турган воқеаларга қараганда, босмачилар тўдаси ҳомийлари ҳали-вери тинчийдиганга ўхшамасди. Улар тирик экан, ҳали кўп найранглар кўрсатишлари мумкин.

Фузаил Мақсум чет элга қочишга муяссар бўлди. Иброҳимбек, Кўршерматники сингари унинг ҳам шерклари қолди.

Менинг Фузаил Мақсум тарихини ҳикоя қилишимнинг сабаби бор. Фузаил Мақсум кучли, айёр душман эди. У Совет Ўрта Осиёси районлари чегарасини бир неча марта бузишга ҳаракат қилиб кўрган. Балки «катта уруш»ни орзу қилиб юрган бўлиши ҳам мумкин.

Мен ўттиз биринчи йиллар газетаси саҳифаларини варақлаб ўтирибман. Бу саҳифаларга биринчи бор кўзим тушган ўша узоқ йилларда Кўршермат, Фузаил Мақсумлар билан юзма-юз учрашаман, деб сира хаёлимга келтирмаган эдим.

БЕГОНА ОЛАМ

Истамбулда эрта куз. Қуёш ҳарорати ҳали пасайганича йўқ. Сокин кўрфаз сувида қуёш нури ўйнайди.

Истиқлолнинг марказий кўчасида пиёдалар оқими тинмайди. Ана шу одамлар оқими орасида анатолиялик бир деҳқоннинг гангиб қолган башараси кўзга айниқса яққол ташланади. У теварак-атрофига олазарак назар ташлайди, ялтироқ витринадаги ўз аксига кўзи тушиб, қирчанғи эшагини ниқтаб, қисташга тушади.

Деҳқон тезроқ шаҳарнинг эски қисмига ўтиб, ҳамқишлоғини топиб олишга ошиқарди. Рустам ўзини шу деҳқонга ўхшатди. Унинг ҳам кўнгли ҳозир тинчлик, осойишталикни истарди. У икки қавафли уйнинг олдида тўхтаб, «ижарага топширилади» деган эълонни ўқиди. Қани энди шу кўчада яшаса. Аммо бу уйнинг ижара

ҳақи кичкина бўлмаса керак. Рустам ҳозирча бир торгина кўчада Мехтининг қариндошлариникида турарди. Мехти бир вақтлар анча бадавлат бўлган бу қариндошларини бундай тор-каталакдек уйларда туради, деб сира ўйламаганди.

Буни қаранг-а... Бокудаги қандай кошонасини ташлаб келган эди-я.

Рустам жин кўчалардан бирига бурилиб, Олтин Шох кўрфазига қараб йўл олди. У ерда Ғалат кўприги орқали эски шаҳарга ўтса бўлади. Кўримсизгина уйлар орасидан осмонга қараб, худди ҳафсала билан очилган қаламсимон узун, зарҳал сув берилган миноралар бўй чўзган. Ғалат кўпригининг бўйида балиқчилар ўтириштипти. Уларнинг букчайган, беозор гавдаларига истамбулликларнинг кўзлари ўрганиб кетган. Агар битта жой топиб, қармоқсиз, ўзинг шундай келиб ўтирсанг ҳам ҳеч ким сенга эътибор бермайди.

Рустам тиззаларини қучоқлаб, иягини тиззасига қўйганича индамай пастга, сокин сувга тикилиб ўтиришни яхши кўради. Хаёл оғушига берилади.

Рустам ортиқча қийналаётгани йўқ. Ишлари ёмон эмас. Овқати, ётадиган жойи тайин. Мехти майда харажатларга, деб пул ҳам бериб туради. Аммо бунинг билан тирмамай, нафсониятига тегмайдиган қилиб беради. Ўзини қувноқликка олиб:

— Озгина нўмай пул тушиб қолувди, тенг бўлишамиз-да, энди...— деб қўяди.

Бир неча марта кимларникидадир меҳмонда суҳбат шунчаки, оддий нарсалар устида кетган бўлса ҳам синчков назарлар уларни элак-элак қилиб кузатаётгани шундоққина сезилиб турарди.

Ушандай йиғинларнинг бирида Рустам Самарқандда интернатда ўқиб юрганида дарс берган турк муаллимларни эслади. Бу гапни эшитиб атрофидагилар сергак тортишди, бир-бирларига маъноли қараб олишди, кейин йигитнинг сидқидилдан гапираётганини тушунишди шекилли, бошларини силкитиб, гапини маъқуллашди: ҳа, ҳа, улар жуда ажойиб одамлар, умум ишига анча фойдалари теккан.

«Умум иши» нималиги эса ҳозирча номаълум эди.

Рустам ўзи сезмагани ҳолда ўқишни давом эттирмакда эди. Унга ўқиш учун турк ёзувчиларининг асарларини таклиф қилишар, Париждан келган газета, юп-

қағица журналлар билан таъминлаб туришарди. Журналлардан биттаси—«Еш Туркистон» тез-тез келиб турарди. Унинг редактори «Туркистон миллий истиқлол жамияти»нинг раиси Мустафо Чўқоев эди.

Истамбулда мусовотчиларнинг ойлик «Оташли ўй» журнали ҳам босиларди. Шу журналнинг муҳаррири Муҳаммад Амин Расулзодага Рустам билан Мехтини таништириб қўйишди.

Ҳатто кўчаларда қилинадиган сайрнинг ўзи ҳам ўзига хос дарс эди. Истамбулда томоша қилса арзигудек ерлар бор. Тўрт минорали Ая-София ва олти минорали Кўк мачит жуда қадимий обидалардан, Рум қуллари қўли билан қурилган қўш пештоқли осма қувурдан зах иси келади. Адрианополь дарвозаларида форслар, салб юриши қатнашчилари, венецияликлар шамширининг излари ҳалигача ҳам сақланиб қолганга ўхшайди.

Аммо Рустам бир кун эмас-бир кун суҳбат мусулмонларнинг қадимий маданиятлари, уларнинг ўтмишларидан, албатта, муҳим масалага — келажак тўғрисиغا ўтишини сезиб юрарди.

Ўзи эса келажак тўғрисида ҳар кунни ўйларди.

Тиқилинч бозорда ватандошларини тез-тез учратиш мумкин. Истамбулда савдо-сотиқ билан машғул одамларнинг ҳисоби йўқ. Улар бозорда жой ҳақи тўламаслик мақсадида, уйларининг олдидаги тош зиналарга ўрнашиб олишади. Ғалат кўпригидан, ўтилса, тор, қингир-қийшиқ кўчалар бориб-бориб бир-бири билан туташиб, юқорига — Султон Аҳмад мачитига олиб чиқади. Бу кўчалардаги сотувчилар одатда камбағаллар бўлади.

Бозор эса бутунлай бошқа олам. Бу ерда сотувчилар соябонларининг тагида сипо ўтириб, шошилмай кофе ҳўплашади. Жонга ҳузур бағишлайдиган бу нчимликдан бир қултум ичгач, устидан муздек сув сибиришади. Бир бола дўкон пештахтаси олдида туриб, овози борича дунёдаги энг яхши пайпоқ, белбоғ, бўйинбоғ деб, дўкондор молларини мақтаб, харидорларни чорлайди.

Бозорда қимматбаҳо буюмлар растаси ҳам бор. У ер анча тинч. Тақир-туқур овози, шовқин-сурон эшитилмайди. Заргарлар олтин буюмлар, қимматбаҳо тош-

ларидан бошларини кўтаришмайди. Агар дурустроқ харидор келадиган бўлса, заргарнинг ўзи тавозе билан унга мурожаат қилади. Намаанганлик заргар Воҳиднинг дўкони аллақачон одамларнинг оғзига тушган. У Туркияга ўғли билан бирга қочган. Воҳид заргар ҳозир ўзининг ноёб ҳунарини ўғлига ўргатиш ҳаракатида. Йигитча узукларга нозик гул солишни анча-мунча ўрганиб олган. Дўконга келиб турадиган, олтин-кумушни яхши тушунадиган турклар йигитчанинг узун-узун бармоқларининг ҳаракатларини кузатиб туришиб, яхши заргар бўлади, дегандек отасига қараб бош ирғаб қўйишади. Отаси ҳам ўғлининг ишидан мамнун.

Заргар Воҳиднинг ишлари ёмонмас. Йирик заргарлардан биттаси у билан устахоналарини бирлаштиришни таклиф қиляпти.

Воҳид сира кофемашина ўрганолмади, чой ичади. У Рустамга тавозе билан пиёлани узата туриб, яна режаларини маслаҳатлашишга тутинди.

— Қўшним жуда оқил одам. Ўзи яхши уста. Гапига қараганда, шу қатордаги дўконларнинг ҳаммаси бизнинг қўлимизга ўтармиш.

Бу сокин растадаги шиша пештахталар устига ёзилган бахмалларга териб қўйилган қимматбаҳо билагузуклар, узуклар, дурлар кўзни олади.

— Мен шундай деб ўйляпман,— дея гапида давом этди Воҳид,— менга бу растанинг нима кераги бор, Алҳамдулилло, тирикчилигим ўтиб турибди. Олло насиб қилса, бир кун эмас-бир кун ватанимизга қайтамиз, деб умид қиламан.

Рустам ҳам ватанини соғинганди.

— Сизнинг келганингизга атиги ярим йил бўлди,— ух тортиб гапида давом этди Воҳид.— Менинг Нозимжон ўғлим эса мана шу Истамбулда вояга етди. Намаанган эсида ҳам бўлмаса керак.

Йигитча бир зумга ишдан бошини кўтарди:

— Эсимдан чиқмаган, ота. Шаҳар ўртасидан ўтадиган анҳор қандай шовиллаб оқарди-я! Дарахтлари ҳам баланд-баланд. Анорларини айтмайсизми! Қип-қизил...

— Ҳа... Унақа анор бошқа ҳеч қаерда битмайди.

Воҳид заргар кундан-кунга кексайиб боряпти. У сир бой бермай, ўзини дадилликка, ишга ҳаракат қилади, шукур, тўқман, дейди, яхши орзулар билан яшайди. Ўзига тўқ бўлгани билан кундан-кунга кўздан қоляпти.

Заргар учун бу ўлим билан баравар. Бошига тушаётган бу мусибатни эса бўйнига олгиси келмайди.

— Юртимиз томонда қандай янгиликлар бор,— деб қизиқсиниб сўради у Рустамдан.

Рустам елкасини учирди.

— Асқаралидан сўраб кўриш керак.

Улгуржи савдо билан шуғулланадиган Асқарали кимлар билан учрашмайди дейсиз. У портга тез-тез бориб туради, ўз юрти тўғрисидаги янгиликларни билиб келади. Баъзан, ҳатто совет газетасини олиб келади.

Воҳид заргар Асқаралининг ғайратига қойил қолади.

— Анча бўлдим олдига борганингизга?

— Икки-уч кун бўлиб қолди...

— Бир кириб чиқинг, агар бирон янгилик бўлса, кейин бизга ҳам айтиб берасиз.

Воҳид заргар Рустамнинг бозорда сандироқлаб юриб, ҳамшаҳарлари билан учрашишига, аллақандай ўзгаришлар бўлишидан умидвор бўлиб юришига ўрганиб қолган.

Ҳаммалари ҳам алланимадандир умидвор.

Асқаралининг дўкони бозорнинг шундоққина биқинида, серқатнов кўчалардан бирининг муюлишида. Бу савдогар анча хушмуомала, меҳмондўст одам. Ҳамма янгиликлардан биринчи бўлиб шу одам хабар топади. Шунинг учун ҳамма муҳожирлар унинг атрофида ўралашишгани-ўралашишган.

Савдогар Рустам билан салом-алик қилди-да, кейин:

— Мен, мана, бу кириб-чиқиб қоғозларини кўздан кечириб чиққунимча ўқиб турунг, бир тасодиф билан қўлимга тушиб қолувди,— деб унинг қўлига газета тутқазди.

Рустамнинг юраги шув этиб кетди, қўллари қалтираб газетани олди. Аммо ўша заҳоти ўзини босиб, бепарво, имирсилаган, эринчоқ одам қиёфасига кирди.

— Улар шунақа газеталар ҳам чиқаришадими?— деб ҳайрон бўлиб сўради.— «Ўқитувчи ва маориф...»

— Ҳа... Маориф...— Савдогарнинг фикр-хаёли қоғозларида эди.

— Мен Воҳид аканинг олдиларига кирган эдим.

— Ҳа, Воҳид ака яхши одам. Унга раҳмим келади.

— Нега?

— Қўшнисини кўрганмисиз?

— Заргарними?

— Ҳа-да.

— Қачон қарама, Воҳид аканинг олдида ўтиради. Ахир, бир куни бечоранинг бошини ейдими дейман-да. Унда ёмон бўлади, ўгли қўшнисига қарам бўлиб қолади. Асил санъаткор, қобилиятли йигит.

Рустам, худди энди кўриб тургандай, Асқаралига ажабланиб қаради.

— Қўнглингиздан нима ўтганини ҳам сезиб турибман,— деди савдогар ва жавобини кутмасданоқ яна гапира бошлади:— Бу одамда раҳм-шафқат қаёқдан пайдо бўлипти, деб ўйлаяпсиз, а? Сиз ҳақсиз. Мен шафқатсиз одамман. Савдо-сотикқа унналган одамда диёнат деган нарса қолмайди. Ҳа, Қўқондан келган бой савдогар мана энди оддийгина бўлиб юрипти. Марғилонлик савдогар кўча супуради. Уларнинг бор буд-шудларини мен сўриб олганман. Буни ҳамма билади. Ўзим ҳам яширмайман. Хўш, бунинг учун ким мени қоралаёлади? Агар шундай қилмасам, унда кўчани супуриш қисмати менинг бошимга тушган бўларди. Яшаш қонунияти шунақа, ука.

Рустам елкасини ичига тортди. У бу қонунни яхши билади. Аммо шу вақтга қадар буни ҳеч ким очиқдан-очиқ гапирмасди. Қонунни одоб, табассум, таъзим билан ниқоблашади, одатда, бу оламда.

— Йигитчага раҳмим келади,— деди қайтариб Асқарали.— Уста заргар бўлиб етишаётувди бола.

Савдогар лабларини пичирлатиб, алланималарни ҳисоблаб ўтирарди. Асқарали ўттиз бешлардаги одам. Одамларнинг гапига қараганда, у Наманганда чакана савдо билан шуғулланар, чайқовчилик қилар экан. Хорижда омади юришиб, бойиб кетибди.

Рустам газетани очди. Унда қишлоқ, районларда мактаблар очилаётганлиги, муаллимларнинг слёти бўлиб ўтгани ҳақида хабар қилинарди. Газетада танқидий мақола ҳам босилган эди. Мақола муаллифи қизларнинг ўқишдан қолиб кетишига сабабчи бўлган район бошлиқларини қаттиқ танқид остига олган.

— Буни қаранг,— деди бир вақт хурсанд бўлиб Рустам.— Шеър...

— Нима бўпти?— бамайлихотир бошини кўтарди Асқарали.

— Комилнинг шеърини босишибди!
— Сизнинг танишингизми у?
— Ҳа, биз бирга ўсган эдик. Бойнинг қўлида бирга батраклик қилганмиз.

— Батраклик қилганмиз?— энди ажабланиб сўради савдогар.

— Ҳа. Кейин Бокуда ўқиганмиз.

— Шеърда нима деб ёзибди?

Асқарали буни шунчаки сўради, асли унинг хаёли ҳозир бутунлай бошқа нарса билан банд эди.

— Муаллим тўғрисида ёзибди,— деди саволдан жонланиб Рустам.— Китоб олиб, тоғлик қишлоқ бола-ларини ўқитишга келган муаллим тўғрисида ёзибди.

— Кечирасиз, Рустамжон,— деди жилмайиб Асқарали.— Мен бунақа шеърларни тушунмайман. Бу шеър-иятга кирмаса керак. Шундай шеърлар борки...— Шундай деб, Асқарали қироатини келтириб шеър ўқий бошлади:

Остонангдан қувма гулрў

менга жаннат керакмас,

Моҳ бош урган ушбу кулба

лутфу карам этса бас.

Кўрдингизми, мана буни шеър деса бўлади. Бу ажойиб сатрлар улуг Ҳофиз ғазалиётидан.

Асқаралининг гаплари Рустамнинг қулоғига кирмади. У бутун борлиғи билан қўлидаги газетага маҳлиё бўлиб қолганди.

Шаҳар хиёбони анча салқин. Қалин ям-яшил да-рахтзорлар орасига инган куз тонгининг салқини ҳали кўтарилиб улгурганича йўқ. Хиёбондан сал нари кети-шинг билан йўлкалари қизиб кетган сершовқин тош кў-чага чиқиб қоласан.

Хиёбондаги скамейкалар ҳамиша китоб тутган сту-дентлар билан банд бўлади. Баъзилар китобларидан бошларини кўтаришмаса, баъзилари китобни шундай очиб қўйиб, хаёлга берилишади. Куз эмасми... Киши-нинг руҳини кўпинча маъюслик қамраб олади.

Студентлар Комилни кўриб, одоб билан саломлаши-шади. Туриб, ўтиришга таклиф қилишади. Комил мин-натдорчилик билдириб, йўлида давом этади.

— Юринг, боққа кирамиз,— деди Дилбар ва кулиб

ҳазиллашди:— Бўлмаса, ҳурматли домлага бу ерда тинчлик беришмайдиганга ўхшайди. Кейин буларнинг олдида мен ҳам ўзимни бемалол ҳис қилолмайман.

Дилбар мактабда дарс беради. Лекин ҳали студент: институтни тугатганича йўқ. Комилнинг аҳволи эса бўлакча. У домла. Бокуда институтни тугатиб келиши билан уни адабиёт кафедрасига ишга таклиф қилишди. «Қизил Ўзбекистон», «Уқитувчи ва маориф», «Қизил аскар» газеталарида, «Зарафшон», «Гулхан» журналларида шеърлари босилиб туради.

Шеърларини кўпинча мақташади. Аммо у биринчи баҳони Дилбардан олади. Агар Дилбар индамаса, ўзини ўқимаганга солса, ё гапни бошқа ёққа бурса, биладики, шеъри унга маъқул бўлмаган.

Кейинги пайтларда Комилнинг лирикаси кўпроқ оғизга тушиб қолган. Унинг шеърларида қадимги шоирлар газалларига тақлид бордек бўлиб туюлади.

Мана бугун ҳам Дилбар шеъри ҳақида чурқ этмади. Сабри чидамай, охири ўзи сўради:

— Дилбархон, шеъримни ўқидингизми?

Комил шеърини ўқиган-ўқимаганини сира суриштирамаганди.

Комил сир бой бермай, яна сўради.

— Сизга маъқул бўлмадимми?

— Йўқ,— деди қиз.

Дилбар четга қараб, сийрак ўткинчиларни кузатиб борарди.

— Сиз бугун эрта билан тоғни кўрдингизми?— деб сўради у.

— Кўрмовдим,— деди Комил.— Тўғриси, эътибор бермовдим.

— Мен кўпинча эрталаб туриб тоққа қарайман. Бугун тоғни туман қоплаб турган эди. Унинг қайси қояси қаердалигини тахмин билан топдим. Сизнинг шеърингиздан муддаоингизни ҳам шунақа тусмоллаб топса бўлади. Ундаги туманларни тарқатиб юбориш учун илиқ нур етишмайди.

Дилбар Комилни тирсагидан енгил тутди.

— Мендан хафа бўлманг. Ўзингиз сўраганингиз учун тўғрисини айтиб қўя қолдим...

Ҳурматли Икром Валиевичнинг уйда Комилнинг сўнги шеърини роса мақташди. Бу анча эътиборли,

меҳмондўст хонадон. Айни чоқда, Комил учун бегоналиги ҳам бор.

Узумлар гарқ пишган палла. Узумга ишланган баланд сўри ҳовлини қуёш нуридан бутунлай пана қилиб туради. Қуёш нурининг бор ҳароратини заиғлардаги узум бошлари эмади.

Уқимишли, мулойим табиат уй эгаси ёшларнинг яқин дўсти. Унинг уйда шеърият бўйича тез-тез жўшқин мунозаралар бўлиб туради. Мунозара, турган гап, ҳаёт мавзуга ҳам бориб тақалади.

Мезбон, қўлларини ёзиб, меҳмонларни тинчитмоқчи бўлиб туради-да, кейин тўсатдан, биронтасига қараб:

— Сиз ҳақсиз!— дейди.

Бу ўзига хос бир адабий тўғарак. Бироқ унинг аъзоларини қизиқтирадиган нарса ёлғиз шеъриятгина эмас. Уларни ватан, халқ тақдири ҳам қаттиқ ташвишга солади.

Комилни «шеърлари орқали» бир йилча кузатиб юришди. Кейин маълум бўлдики, Икром Валиевич унинг ёлғиз шеърий қобилиятинигина эмас, дунёқарашини ҳам кузатиб юрган экан. Комилни тўғаракларига тез-тез таклиф қилиб турадиган бўлиб қолишди. Энди унинг ҳузурида ҳам «турмуш масалаларидан» тез-тез гап очилиб турадиган бўлиб қолди.

«— Биз миллатимизга бу нотинч дунёда ўз қадрқимматини топишига ёрдам бермоғимиз лозим. Халқимизнинг ўз анъана, ўз урф-одатлари, маданияти бор...

Уқитувчи Султон Умарович ўз ҳамкасбларидан атиги беш ёш катта: у ёшига нисбатан бир оз каттароқ қилиб кўрсатадиган кумуш гардишли кўзойнак тақиб юради. Султон Умарович доим европача костюм кияди. У банк хизматчисининг фарзанди бўлиб, рус амалдорлари орасида тарбияланган. Султон Умарович болалиги, ёшлигини камдан-кам эслайди. У кўпроқ келажак тўғрисида гапиради. Гапирганда ҳам ўзи тўғрисида эмас, бошқаларнинг келажаклари тўғрисида гапиради.

— Тилимизга нима бўляпти, билиясизларми?— деди куйиниб бир куни у.

— Тилимиз қашшоқланиб кетяпти,— деб Икром Валиевич ҳам унинг ёнини олди.

Усталик билан қистирилган бу гап гўё оловга ке-

росин селгандай бўлди. Тўгарак аъзолари лов этиб ёниб кетишди.

— Бунақада тилимиз... маданиятимиз йўқ бўлиб кетиши мумкин... Уйласанг, юрагинг орқангга тортиб кетади-я...

Халқ тақдири, маданияти, тараққиёти хусусида ташвишга тушиб қолган тўгарак аъзолари куйиб-пишиб мунозара қилишади.

Комилни мақташгани-мақташган, шу ерлик, четдан келган аъзоларга биринчи бўлиб уни таништиришади.

Бу одамларнинг ҳар биттаси унга ўз қувончи, шавқ-завқини билдиришга ошиқади:

— У-ў, бўлмасам-чи... Уқиганман, ўқиганман...

Баъзан мақташмаган вақтлари ҳам бўлади:

— Жумабойнинг тарбиясида бўлган дейсизми? Эшитганман, эшитганман...

Комил бу гапларни эшнтиб, уй эгасидан ҳайрон бўлиб сўради:

— Бу гапларнинг ҳаммасини қаердан эшитгансиз?

Икром Валиевич ёш ўқитувчига узоқ тикилиб турди. Қомил ўзини ноқулай сеза бошлади.

— Ҳай, майли... Бир суҳбатлашиб оладиган вақт ҳам етиб келди,— деди уй эгаси жиддий тортиб.— Юринг менинг хонамга.

— Биласизми, азизим Комилжон...— Икром Валиевич қўлини орқасига қилиб, Комилнинг рўпарасида хиёл чайқалиб турарди.— Мен сиз тўғрингиздаги ҳамма гапларни биламан. Сиз тўғрингизда ҳам, оғангиз Рустам тўғрисида ҳам.

— У менинг оғаммас.

— Дўстингиз ҳам эмасми?— Икром Валиевич заҳархандали жилмайди.

— Дўстим эди... болалик чоғимизда.

— Усмирлик чоғингизда ҳам,— энди жиддий туриб қўшимча қилди мезбон.— Иккалаларинг биргалашиб мусовотчилар билан дўстлашгансизлар.

— Мен уларнинг кимликларини билмасдим.

Икром Валиевич кафтини кўтарди. Унинг кафти катта, намхуш эди. Бармоқларида хиёл қалтироқ сезилди. Ҳар қалай, у бу очиқ суҳбатдан ҳадикда эди. Аммо, энди чекинишнинг иложи йўқ эди.

— Сиз ҳаммасини билардингиз,— гапида давом эт-

ди у.— Рустам Туркияда. У Совет Иттифоқининг душмани. Сизни эса яқинда партияга қабул қилишади.

— У... яъни, Рустам тўғрисида яхши билишади.

— Ҳамма нарсани истаганингиздай қилиб тушунтириш мумкин. Аммо бизнинг фикримиз бўлакча. Сиз бизнинг катта дўстимиз, умидимизсиз. Сиз яхши шоирсиз, миллатимизнинг фахрисиз. Ана шу миллатимизни деб яшашингиз, ишлашингиз лозим. Уқтингизми?

Икром Валиевич кучларни жипслаштириш, жонажон ўлкани чет элликлардан озод қилиш учун жиддий курашга ҳозирлик кўриш зарурлиги тўғрисида гапира бошлади:

— Партияга, эса, кираверинг,— деб гапини якунлади Икром Валиевич.— Кираверинг... Ҳамда, худди мана шунақа шеърлар ёзинг... — У бир даста газета ётган стол томонга ишора қилди.— Ёзинг. Яхши кунлар келади бир кун. Биз ҳам ўша кунларнинг келишини кутиб, қўлимизни қовуштириб ўтирмаймиз.

Улар чиндан ҳам қўлларини қовуштириб ўтиришмади. Икром Валиевичнинг уйида сочлари оқ, хўппа семиз бир одам пайдо бўлди. У кўзойнагини ечиб, Комилни бошидан-оёғигача кузатиб чиқди-да, кейин сиҳат-саломатлиги, ишлари, қариндош-уруғ, таниш-билишларини суриштирди.

— Афсуски, мен ёлғизман,— дадиллик билан жавоб берди Комил.— Мен интернатда тарбияланганман.

— Ҳа, ҳа... ёдимда, интернатда шунақалар ҳам бор эди.

Комилжон хўппа семиз одамни дарров таниди.

— Кейин нима қилдингиз, йигитча?

— Бокуда ўқидим.

Икром Валиевич бош ирғаб, меҳмонини хотиржам қилди. Шундан кейин семиз одам кўнглидаги гапларни тўкиб сола бошлади. У ҳали-ҳали ўшандай эзмаланиб гапирар, аммо унинг ҳозирги эзмаланиб гапираётган гаплари интернатдаги гаплардан батамом фарқ қиларди.

— Ёшлар бор жойда, бизнинг одамларимиз албатта бўлиши шарт,— деди у. — Одамларимиз газета, журнал редакциялари, фабрика, совет идораларига кириб ишлашлари лозим. Ҳозир тўғарагимизда большевиклар партияси аъзоларидан уч киши иштирок этяпти. Бу оз. Жуда оз. Сизга, қимматли йигитча, редакцияда ишлаш-ни таклиф қилишяпти,— шундай деб, у Комилга ўгирил-

ди.— Сира иккиланмай рози бўлинг. Тез рози бўлинг.— Меҳмон шу билан Комил масаласини ҳал бўлган ҳисоблаб, яна асосий муддаога ўтди. — Вақти-соати етиб, чет элларда сарсон-саргардон юрган оғаларимизни кутиб оламиз, уларга ўз ватанларига қайтишларига ёрдам берамиз. Улар у ерда... қувғинда... бизга умид кўзларини тикиб юришибди...

Султон Умаровичнинг тақдири ҳақида ҳам гап бўлди. Унга институт директори лавозими таклиф қилинаётган экан. Бу масала деярли ҳал бўлган. Ёшлардан бири Жиззахга жўнаши лозим. Унга у ерда дурустгина вазифа ҳозирлаб қўйилган.

— Ватанимиз тақдири ўзимизнинг қўлимизда. Сиз ҳалқимиз ишончини оқламоғингиз лозим.

Дилбар институт биноси олдида Комилни кутиб турарди. У нимадандир қаттиқ ташвишда, безовталаниб, теварак-атрофга олазарак қараб-қараб қўяди. Ёнидан тинмай студентлар ўтиб туришибди, улар бир-бирларига маъноли қараб қўйишади.

Турган гапки, Комил тўғрисидаги мақолани ҳаммалари ўқишган. Шунинг учун қиз нимадан ташвишланаётганини билишади, албатта. Дилбар билан Комил тез-тез учрашиб туришлари студент аҳлининг ҳаммасига аён эди. Ҳаяжон, изғирин совуқдан қиз қунишиб, аранг турарди.

Ниҳоят, Комил кўринди.

— Ие, жуда совқотиб кетибсан-ку,— деди у ва қизнинг бармоқларини кафти орасига олиб пуфлаб, ишқалай бошлади.

Дилбар қўлини тортиб олишга ҳаракат қилмади.

— Сенга нима бўлди? — деб сўради Комил хотиржамлик билан.

Қиз сездик, Комилнинг ўзи ҳам ҳаяжонланяпти. Ким билади, балки мақола тўғрисида гапиришнинг ҳожати йўқдир.

— Ҳеч гап йўқ. Ўзим, кутиб турган эдим.

— Раҳмат,— Комил бошини эгиб, бўғиқ овоз билан миннатдорлик билдирди.

Улар индамай, ўша, ўзларига таниш йўлакдан юриб кетишди. Самарқандда қиш юмшоқ бўлса ҳам баъзи кунлари тоғдан совуқ шамол эсиб, кўчалардаги хастўзон борми, сийрак қор учқунлари борми осмонга учи-

риб, кўз очиртирмайди. Сокин, мўътадил ҳавога ўрганган шаҳар аҳолиси бундай кунларда ишларини тезроқ битириб, уй-уйларига югуради.

— Совуқ суяк-суягингдан ўтиб кетибди-ку!

— Зарари йўқ. Менинг ташвишимни тортмай қўя қолинг.

— Бўлмаса кимнинг ташвишини тортай?— деб беихтиёр ҳайрон бўлиб сўради Комил.

Қиз тўхтади, Комилнинг гапидан қизариб кетганди. Умри бино бўлиб ҳали ҳеч ким бундай меҳрибонлик қилмаганди унга. Комил эса дилидаги эъзозлаб юрган гапларини унга тезроқ айтишга шошиларди. Яқин кунларда бу учрашувларга чек қўйилишини юраги сезгандай, дилини тезроқ очишга ошиқарди.

— Ҳа, ҳа, азизим Дилбар. Мен сенинг тўғрингда жуда кўп ўйлайман. Фикри-ёдим ҳамиша сенда...

— Комилжон, тўхтанг. Тўхтанг.— Дилбар қўйилиб келаётган қайноқ сўзлар оқимидан ўзини ҳимоя қилгандай, кафтини йигитнинг лабларига тутди.— Ҳозир сизга қийин.

— Сен билан бирга юриш менга ҳузур бахш этади.

Хуллас, бу оқшом Дилбар Комил билан республика газетасида босилган у тўғридаги мақола ҳақида суҳбатлашолмади.

Мақола «адабий тўгарак» қатнашчиларини ҳам қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Газета катта, муҳим вазифа топширилган ёш шоирни қаттиқ танқид остига олган эди. Шоир янги ўзбек шеърляти ҳақида мукамал тасаввур берадиган тўпламини тайёрлаётган эди. Аммо «Интилиш» тўпламига миллатчилик руҳи билан суғорилган шеърлар ҳам кириб қолибди.

Икром Валиевич у шеърни аллақачон ёдлаб олганди. У қўлида газетани сиқимлаганича хонасида у ёқдан-бу ёққа юрар, бу ғалабами ё мағлубиятми, сира ажратолмасди.

Икром Валиевичнинг уйи тинчиб қолди. Ёш ўқитувчилар вақтинча тўпланмай қўйишди. Уй эгаси кечаларитиқ этган овоздан уйғониб кетарди. Узоқ, деярли тонгга қадар ҳам чироқ ўчмасди. Икром Валиевич газеталарни қайта-қайта ўқирди. Газеталардаги хотиржам, баъзан эса тантанавор оҳанг унга тинчлик бермасди. Уйда мусулмон давлатини тузиш ҳақидаги суҳбатлар да-

вом этиб юрган кезларда у колхозлар, заводлар қури-
лаётгани, янги мактаблар, шифохоналар очилаётгани
ҳақидаги қисқа-қисқа хабарларга унчалик аҳамият бер-
масди. Бу фактлар эса салмоқли манзарани ҳосил қи-
ларди: республика ўсиб, мустаҳкамланиб бормоқда.
Орадан икки-уч йил, борингки, беш йил ўтиб қолса, бу
большевикларни синдириш қийин бўладиганга ўхшайди.

Балки, фикр-мулоҳазаларни, Комилга ўхшаб, очиқ-
ойдин айтавериш вақти-соати келганмикин?

Икром Валиевич тўпламни варақлар, айрим шеър-
лар устида қайта-қайта тўхтарди.

Большевиклар мана нимадан қўрқишар экан!

Бундай дақиқаларда Икром Валиевич хурсанд бўлиб
кетарди. Яша, Комил! Аммо кўчада автомобиль шов-
қини, қадам товуши эшитилиши билан Икром Валие-
вичнинг қулоғи динг бўлиб, эшик ҳозир шарақлаб та-
қиллайди, деб кутади. Аммо ҳали эшигини тақиллат-
гунаррича йўқ. Қишнинг узун тунлари шу тариқа тақ-
лика остида ўтиб бормоқда эди.

Бора-бора «адабий тўғаракчилар» яна бемалолроқ
учрашадиган бўлиб қолишди. Безовта қилиб қўйилган
ари уяси яна тинчий бошлади. Балки уларга шундай
бўлиб туюлгандир, албатта, шундай бўлиб туюлган!
Ҳаёт давом этмоқда... Институт йўлаклариде студентлар
ғала-ғовури авжида, ўқитувчилар эса, ҳадеб Самарқанд-
нинг Тошкентдан афзаллигини гапиришади: негаки, ма-
на бир неча ойдирки, республика ташкилотлари Са-
марқанддан Тошкентга кўчирила бошлаган эди. Аммо
Самарқанд барибир тинчимасди. Шаҳар одатдагидек,
эрта уйғонади. Бозорда ҳам ҳаёт аввалгидек қайноқ.

Чойхоналарда эрта тонгдан бошлаб катта самовар-
лар шиғиллаб қайнайди.

Мана бугун ҳам илк қуёш нурлари Регистоннинг
зумрад қуббаларида ўйнамоқда.

Комил Регистонни сира тонг палласида кўрмаган
эди. Рангларининг чиройини!

Комил энди бу ранглардаги жило, бу шуълани ҳали-
вери кўрмаса керак. Дилбарни ҳам кўролмайд.

— Ҳеч ким билан учрашмасликни маслаҳат бера-
ман,— деди унга янги таниши. Бу одам йўлдан чарчаб
келган. Қийимларининг гижимлиги учун олдиндан ке-
чирим сўраб олди.— Кеча Тошкентда кун оғир бўлди.

Кейин йўлга чиқишга тўғри келди. Вагон одамлар билан лиқ тўла эди.

У бу гапларни чойхоначининг олдида гапирди. Ел-гиз қолганларида эса, меҳмон пиёласини аста қўлига олиб, осойишталик билан маълум қилди:

— Бугун ярим тунда Икром Валиевични қамоққа олишди. Энди навбат бошқаларга. Балки уларнинг ҳам тақдирлари ҳал қилиб қўйилгандир.

Комил бу одамнинг номини билмайди. Билишининг ҳожати ҳам йўқ.

— Поездга ҳали тўрт соат бор. Сизни Ашхободда кутиб олишади, кейин...— Меҳмон унга шиалар мачити бор бир кичкинагина қишлоқнинг номини ёдида сақлаб қолишни тайинлайди. Комил у ерда, мулланинг ҳузурида қулай фурсатни кутади. Уша ерда уни зарур нарса-лар билан таъминлашади.

— Мен хайрлашиб олсам бўладими?— деб сўради журъатсизлик билан Комил.

Меҳмон йўлдан чарчаб келгани учун уйқу босиб ўтирарди. Оғзини кафти билан яширишга ҳам эриниб, нуқул эснаб ўтирибди. У эринчоқлик билан чой қуйди, аммо овози қатъий:

— Маслаҳат бермайман. Бозорни айланингу, дарров поездга жўнанг. Билет билан пулни мен бераман.

Томлар орқасидан қуёш мўралади, бутун ҳусни-жамолини кўз-кўз қилиб, Регистон яшнаб кетди.

Рустам «Интилиш» тўплами ҳақидаги танқидий мақола босилган газетани савдогар Асқаралиникида кўрди.

Мўъжазгина дўконнинг хўжайини даллол билан алланиманидир қизгин савдолашаётган эди, Рустамга эътибор ҳам бермади.

Йигитча мақолани учинчи сафар қайта ўқиши, у эпчил туркнинг дўкондан чиқиб кетишини орзиқиб кутиб ўтирарди.

Турк кетиб, эшик ёпилгандан кейин Рустам газетадан бошини кўтариб сўради:

— Энди унга нима бўлади?

— Нимани айтаяпсиз?

— Мана бунини ўқидингизми? Шеърини тўплам тўғри-сидаги мақолани.

— Дўстингиз тўғрисидагими?— қайтариб сўради Асқарали.

— Ҳа, ўша мақолани?

Асқарали елкасини учирди:

— Уқимовдим.

Рустам қисқагина қилиб Асқаралига мақоланинг мазмунини гапириб берди.

— Турган гап, бунинг учун боланинг бошини силашмайди, албатта,— деди Асқарали.— Ахир юртимизда синфий кураш кетяпти. Большевиклар ўз гоёларини мустақкамлаш ҳаракатида-ю, бундай ишларга индамай қўя қолишармиди?

— У ерда бежо қадам босадиганларни қамашяпти, дейишади.

— Душманларнинг жазоси шу-да!

— Борди-ю, бу хато бўлса-чи?

— Хато бўлса, кечирешлари ҳам мумкин.

Асқаралининг фикр-зикри доим ўз ишлари билан банд. Комилни у танймайди. Танимаган одамнинг қисмати билан унинг нима иши бор?

Бу дунёда ҳамма ўзи тўғрисида ўйлайди. Шу бир йилдан ортиқ вақт ичида Рустам тушундики, одамлар бир-бирларидан шунчаки тил учиди ҳол-аҳвол сўрашадди. Сенинг ишларинг, саломатлигинг, ҳаётинг аслида ҳеч кимни қизиқтирмайди... Балки Асқарали ҳам одоб юзасидангина одамгарчилик қилар?

— Хўш, ўзингиз нима қилишга қарор қилдингиз?

Савдогар бир вақтлар Рустамдан режаларини суриштирганди. Аммо, ўшандан бери нима ўзгарди? Нима десин?

— Бу ерда умрингизни бекор ўтказманг,— деди Асқарали насиҳатомиз ва эскигина стулнинг орқасига ясланиб суянди. Стул қирсиллаб кетди.— Эй, худойим-эй, ҳамма нарса чок-чокидан сўкилиб кетяпти. Сиз мени хасис одам, деб ўйламанг. Марказдан дўкон очиб, яхшилаб жиҳозлаб қўйишга қурбим бемалол етади. Кўп нарса дўконнинг кўринишига ҳам боғлиқ, биламан. Ушанда савдо битимларимиз ҳам яхлитгина бўларди. Аммо мен Истамбулда узоқ турмоқчи эмасман.

Асқарали большевиклардан қочиб ўтган минглаб туркистонликларнинг истиқомат қилиб турган шаҳарлари, мамлакатларини санай бошлади.

— Менинг жойим ўша ерда бўлиши керак. У ердан чегара ҳам яқин. Бир кун эмас-бир кун, ахир, ўз ватанимизга қайтамиз-ку. Сиз, муҳтарам Рустамжон, у ерда

кутишмаяпти, бизни ҳамма унутиб юборган, деб ўйлайсизми?..

— Ҳа-ҳа.

— Бу-чи?— Асқарали газетага ишора қилди.— У ерда ҳам ташкилотлар тузиляпти. Улар бизларга катта умид боғлашяпти. Қўшни мамлакатларда туркистонликлар бирлашяпти. Вақт-соати етиб, дўстларимизнинг сони яна ҳам кўпаяди.

— Уша сиз айтган соат етди.

Бу гап Рустамнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Тилини тишлагани билан энди, барибир, кеч эди.

— Бу билан нима демоқчисиз?— қулоғини динг қилди Асқарали ва секингина қўшиб қўйди:— Борди-ю, сир бўлса, майли, унда айтмай қўя қолинг.

Рустам нима дейишини билмай, бир зум ўйланиб қолди.

— Хуллас, гап шуки,— деди кейин ерга қараб,— менга худди ўша ёққа боришни таклиф қилишяпти.— Рустам таклиф қилинган қишлоқларнинг номини айтди.— Мен ўзимизникиларнинг ёнларида бўлишим керак экан.

Рустам чет эллик вакил билан бўлган суҳбатларини батафсил ҳикоя қилиб ўтирмади. Чет эллик вакил эса аниқ, қисқа топшириқлар бериб кетди: Советлар мамлакатидан омон қочиб улгурган йирик қўрбошилар, бойлар, руҳонийлар билан учрашиш лозим. Уша қочиб ўтган қўрбошилар, бойлар, руҳонийларнинг ҳаммаси ҳам большевикларни кўргани кўзлари йўқ. Аммо тажрибасизликлари туфайли бошбошдоқлик билан иш кўришмоқда. Чет эллик вакил ана ўша кучларни бирлаштиришни, курашга тайёрлашни қаттиқ тайинлади. Пул, қурол билан ёрдам беришларини ваъда қилди.

Чет эллик вакил билан суҳбат чоғида Мехтининг ўзи қатнашмаган бўлса ҳам, ҳар қалай, ҳамма гапдан хабардор эди.

— Биз сенга катта иш топширяпмиз. Энди бойиб кетасан...

Чет эллик вакил Рустамга нўмайгина пул ва янги паспорт топшириб кетди.

Рустам бу ҳақда Асқаралига чурқ этмади.

— Мен Воҳид акага ёрдам бермоқчиман. Балки, устахона сотиб олар.

Асқарали маъқулламай бош чайқади.

— Бу уни сақлаб қололмайди.

— У устахона сотволади... Нозимни оёққа тургазади.

— Сиз кетиб қоласиз, сизга ўхшаган раҳнамони қайтиб яқин-орада тополмайди. Воҳидга тинч ишлагани имкон беришмайди. Бундан ташқари, у кўздан қолиб боряпти. Ўғли эса хароб бўлади.

— Унда нима қилиш керак?— Рустам Нозимнинг қисматига астойдил ачинарди.

— Нозим моҳир заргар бўлиб етишяпти,— деди хаёлчанлик билан Асқарали,— унинг аслида ўша ёқда, ўзимизникилар орасида бўлгани маъқул эди.

— Эшитишимга қараганда,— деди Рустам,— у ерда ҳам унчалик аҳиллик йўққа ўхшайди.

— Ҳар қалай ўзимизнинг одамлар-ку...

Рустам йигитчани ўзим билан бирга олиб кетсам ҳам бўлади, демоқчи эди, аммо Воҳид ака бунга нима деркин, деган андиша билан тилини тийди. Ахир, у ўйнагани кетаётгани йўқ-ку.

Араванинг ғижирлаган овози, аравакашнинг қирчанғи отини бўралаб сўккани эшитилди. Кейин кўчага яна сукунат чўкди. Хаёли қочган Асқарали қоғознинг шитирлашидан бир ирғиб тушди. Кетишга ҳозирланаётган Рустам қўлидаги газетани буклаётган эди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Менинг фарзандларим музикага қизиқишади. Тез-тез театр, концертларга бориб туришади.

Хорижий мамлакатларда юрганимда халқ классик куйларини эшитишга камдан-кам мушарраф бўлган эдим. Ўзбек қўшиқлари у ёқларда айтилмасди. Баъзан йирик амалдорлар, дипломатлар хонадонида ўзбек халқ куйлари янграб қолганида ҳам, менинг фикри-хаёлим бошқа нарса билан банд бўлгани учун деярли эшитолмай қолардим.

Ҳозир театрга болаларимни деб келаман.

Театр биноси, унинг олдидаги камалак нусха фавворани тошкентликлар ҳам, республикамизга келиб турадиган минглаб меҳмонлар ҳам яхши билишади. Мана шу театрнинг ўрни ҳали-ҳали ёдимда. Интернатда ўқиб юрган чоғларимда бир сафар Тошкентга келган эдим. Пиёнбозорда ортиқча қимматбаҳс товарлар, бой дўконлар бўлмасди. Офтобда қизиган бордонларнинг иси ҳали димоғимдан кетмайди. У вақтлар деворлар ҳам, дў-

конлар ҳам бордондан бўларди. Деҳқонлар ҳам ортиб қолган мева-чева, қовунларининг устини кечқурун бордон билан ёпиб кетишарди. Ҳамма ёқ ўлардек чанг бўларди.

Мен Пиёнбозорни Садриддинхон муфти туфайли эсладим.

Агар «Регина» меҳмонхонасига бориб, у ерда машҳур инглиз Бейли билан учрашиш шарафига муяссар бўлганимда, унда аҳвол тамоман бошқача бўларди, деб ҳисоблайди муфти Садриддинхон. У чанг бозор ичида ўраллашиб юрарди-ю, аммо ундан бир қадам ташқарига чиқишга қўрқарди. Чекистлар кузагиб юришганини биларди-да.

Майор Бейли эса аллақачон ваъдалашган вақтга етиб келган. Инглиз разведкачисининг деразаси меҳмонхонанинг бешинчи номерида шундоққина ресторанинг эшиги устида эди.

Мўъжазгина балкони бор юм-юмалоқ, шинамгина зал доим оркестр чалиб тургани учун ҳамиша турлитуман одамлар билан лиқ тўла бўларди. Бу ерда венгр асир офицерлар нотаниш қўшиқларни бақириб айтишар, уринган китель кийган погонсиз рус офицерлари ўз қисматларидан йиғлашар, турклар шивирлашиб алланималарни суҳбатлашишарди. Туркистонлик савдогарлар эса зўр бериб маишат қилишарди.

Бейли бу ерга дипломат сифатида келган эди. Шунинг учун ўзини оломондан нари олиб юришга ҳаракат қиларди. У шайхантоҳурлик муфти билан учрашиши лозим эди.

Садриддин муфти — ўта чаққон, қотмадан келган, чайир одам. У кун билан ўтириб мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқидан ваъз айтади. Бу унинг вазифаси. Аммо фаолиятининг иккинчи қиррасини эса деярли ҳеч ким билмайди. Муфти пантуркизм оқимидаги буржуа-миллатчилик ташкилоти бўлмиш «Миллий иттиҳод»нинг раҳбарларидан бири эди.

Бу ташкилот аъзолари оллон таолодан «ислом фарзандлари»: Эргаш, Кўршерматларнинг ғолиб келишларини тилаб, тоат-ибодат қилишар, уларга моддий ёрдам бериб туришарди.

Садриддинхон муфти турк дўстлари Комил пошшо, Ҳожи Соли, Зиёбекларга ихлос қўйган эди. Бу одамлар муфтининг яқин маслаҳатчилари эдилар.

Муфти ташкилотчилик ишларидан ташқари, художўйлар олдида ваъз айтар, миллатчилар журнали «Изҳоруллак»ка Абдулла Абдуллатиф ўғли деган ва бошқа тахаллуслар остида мақолалар ёзиб турарди.

Энди у Буюк Британиядек кучли бир мамлакатнинг ёрдамига қўл чўзишидан умидвор бўлиб юрарди.

Муфти Пиёнбозорда ўралашиб юрди-ю, аммо муфтилик либосида «Регина»га боришга журъат қилолмади.

У Бейли билан кейинроқ, Бухоро амирлигида учрашди.

Дарз кетган «Миллий иттиҳод», «Большевикларга қарши кураш ҳарбий иттифоқи» ва бошқа ташкилотлар чок-чокидан сўкилиб борарди. Муфти эса шунда ҳам «Муқаддас Бухоро»да у ёқдан-бу ёққа югуриб, «Ислом фарзандлари»га далда берар, курашни тўхтатмасликка даъват этиб, уларга омад тилаб, фотиҳа беришини қўймасди. Аммо вақт ўтган, амир ва унинг аъёнлари ўз жонини омон сақлаб қолиш дардида ўзини дуч келган ковакка уриб ётган вақт эди.

Муфти эски тузумни сақлаб қолиш умидида пулнинг юзига қарамасди. Орқа-ўнгига қарамай сарфлайверарди.

— Ҳаммаси яна бир кун қайтиб келади,— дерди у ишонч билан.

Муфти ойлаб битта чопонни кийиб, қотган нонни суюққина чойга ботириб еб юрса ҳам, алам билан вақтсоати келишини кутиб юраверарди.

Садриддинхон Ғулжа шаҳридаги «Британия олий ваколатхонаси»га ёзма илтимоснома билан мурожаат қилиш ҳаракатида юрарди. Муфти ўшандай хатдан яна бешта тайёрлаб қўйган.

Муфти тайёрлаган мурожаатномада қуйидаги гаплар бор эди:

«Қўқон ҳукумати тарқатиб юборилгандан бери ҳокимият ва унинг қўшинлари шу кунга қадар Совет ҳукуматига қарши қатъият ва ишонч билан кураш олиб бораётган «Миллий уюшма» қўлига ўтган. Бухоро ва Хива хонликлари ҳозир оғир кунларни бошларидан кечирмоқдалар ва инқирозга юз тутиш олдида турибдилар. Бухоро, Хива, Туркистондаги «Миллий уюшма» ҳукуматингизга илтимос билан мурожаат қилиб, ғайри динлар зулми остида қолган Туркистон халқларини Ҳимоянгизга олишингизни илтимос қилади... Бор кучин-

гиз ва зарур қурол-аслаҳа билан қўллаб-қувватлаб, ёрдам беришингизни сўраймиз. Ушбу ҳужжатни элтувчилар шу масала юзасидан музокара олиб бориш учун катта ваколатга эгалар...»

Муфти кенг қўламда, салобат билан ҳаракат қила бошлади. Туркистон ҳукуматини ўйлаб топган ҳам, тузган ҳам унинг ўзи эди. Ўрта Осиё халқлари номидан бош эгиб илтимосномани тегишли жойларга топшириш учун ҳам ўзи жўнади.

Муфтини йўлда чекистлар қўлга туширишди. Уни қамаб қўйишлари учун «муружаатнома» яхши далил бўлди. Аммо, ҳукм чиқарилгунга қадар муфти қочиб улгурди. Миллатчилар қоровулларга ҳужум қилиб, кўзларига носвой сочиб, муфтини олиб қочишди.

Муфтининг дўстлари кўп эди. Дўстлари унга Бухорога ўтиб олишига ёрдам беришди. Бейли бошлаб келган қурол-яроғ ортган карвоннинг муваффақият билан етиб келганини муфтининг ўзи табриклади.

Инглизларнинг қуроллари ёрдам беролмади. Яна қочишга тўғри келди. Муфти бу сафар чет элга қочди. Уша кезлари шарқ газеталаридан бири муфтини «Туркистоннинг кўзга кўринган вакилларида», деб атади. Газетанинг бу сони 1923 йил, 6 мартда босилиб чиққан эди. Муфти Ўрта Осиё ва закавказьелик қочқинлар ўрнашиб олган мачитлари, бозорлари, карвон саройлари кўп шаҳарлардан биридан бошпана топиб, яна ишга киришиб кетди. Муҳожирлар орасида фақат қўрбошилар билан бойларгина эмас, қанчадан-қанча алданган камбағаллар ҳам борлигини кўрди. Демак, уларни яна Советларга қарши гижгижлатавериш керак, деган фикрга келди у.

Сокингина гузарда жойлашган суннийлар мачитида ҳатто европаликлар ҳам кўринадиган бўлиб қолишди. Муфти оқ гвардиячи офицерлар ва инглиз дипломатлари билан дўстликни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қиларди.

1922 йилнинг августида Болжувон яқинидаги Ялангтепа ён бағирларида Анвар пошшо қисмлари тор-мор келтирилгандан бери муфти турк дўстларига эмас, кўпроқ Европага умид боғлайдиган бўлиб қолган эди, инглизлар муфтининг назарида тоқат қилиб бўлмайдиган ғайри дин эмас эдилар. Улар пул ва қурол ваъда қилишмоқда эди. Аммо инглизлар ҳам, японлар ҳам бу-

нинг эвазига хизмат талаб қилишарди. Бу «хизмат»га Садриддинхон ҳам, Мустафо Чўқоев ҳам бирдек тайёр эдилар.

Чўқоев ўша кезларда Парижда истиқомат қиларди. У хаёлий Буюк Турон давлатини ташкил этиш орзусида чопиб юрарди. Чўқоевнинг штаб-қароргоҳи «Туркистон» деган дабдабали ном билан аталарди. Европа ва Осиё мамлакатларида жойлашиб олган муҳожирлар учун кўрсатма, тавсиянома, хат-хабарлар шу ердан жўнатиларди.

Берлинга бошқа бир гуруҳ миллатчилар уя қурганди. Булар Тоҳир Шокирий, Чигатой ва Абдулла Ваҳоб Ўктойлар бўлиб, улар брошюралар, «Еш Туркистон» журналини нашр қилишарди.

«Миллий истиқлол»нинг ўзига хос бўлимлари Ҳиндистонда, Афғонистонда, Туркияда, Эронда ҳам бор эди. Бу бўлимларга мутаассиб одамлар бошчилик қилишарди.

Аммо буларнинг ичида энг хавфлиси Садриддинхон муфти эди. Бу тажрибали фитначи ва авантюрист туркистонлик миллатчилар кучини бирлаштириш, уларни империалистик разведкага хизмат қилдириш, СССРнинг шарқий чегараларида душман ўчоқларини очишни олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Муфти дуч келган имкониятлардан ҳазар қилмай иш олиб борарди. Унинг бошчилигида жосуслар, қўпоровчилар, террористларни танлаш ва тайёрлаш ишлари олиб бориларди.

Совет разведкаси бунга қарши чора кўришга мажбур бўлди. Бунинг учун Садриддинхон муфтининг танобини тортиб қўйиш ва муҳожирларнинг раҳбарлари орасига нифоқ солмоқ зарур эди.

Менга ана шундай вазифани адо этиш топширилди. У ерда мени тажрибали душман кутмоқдайди.

Мен эса эндигина йигирма тўрт баҳорни кўргандим.

УЗУН ЙУЛ

Туркман овули эрта уйқуга кетади. Ҳуфтон намозини ўқиб бўлишлари билан одамлар уй-уйларига тарқашади. Шу билан кундузги ташвишлардан қутулишади.

Тонг отиши билан ўчоқларга ўт қаланади, одамларнинг ғала-ғовур овозлари эшитила бошлайди. Шоши-

линч қилинган нонуштадан сўнг овул эркаклари ўғлиларини ёнларига олиб, ўз ишлари билан чиқиб кетишади. Ишлари унчалик қийин эмас. Улар ота-боболарига ўхшаб мол боқишади, саҳродан қаричма-қарич ер тортиб олиб, пахта экишади, қовун-тарвуз етиштиришади.

Оз бўлса ҳам сувнинг борлиги улар учун катта бахт эди.

Овулдан бир неча чақирим нарида шаҳардек келадиган темир йўл станцияси бор. Станцияда чакана дўкончалар кўп, бу дўкончаларда кўринишидан бепарво бўлса ҳам аслида ўлардек айёр рус, озарбайжон, армани каби бегона савдогарлар олди-сотти қилишади. Уларнинг бу ерларга келиб қолишганига анча бўлган бўлса керак.

Тегирмонлар, битта кичкинагина пахта тозалаш заводи, номи «Лондон» деб аталадиган ва маъносини тушуниб бўлмайдиган меҳмонхона... бор бу ерда. Булардан ташқари овулда битта мактаб ҳам бор. У яқинда, советлар даврида очилган.

Овулга ўқитувчи келиб, анчагача ота-оналарни фарзандларини мактабга беришга ташвиқот қилиб юрди.

Кўпни кўрган, босиқ табиат қариялар унинг гапларини эшитиб ўтиришиб, кейин, тўғри, фарзандларимиз ўқиши керак, дегандек бош ирғатишди-ю, аммо бир қарорга келишлари қийин бўлди. Камбағалларга ўқишни ким қўйибди. Ундан кўра рўзғор ишларига қарашишгани маъқулмасмикин? Тўғри, ҳозир замон ўзгарган. Лекин босмачилардан батамом қутулганимиз йўқ. Босмачилар совет мактаби очилганини пайқаб қолгудек бўлишса, теримизга сомон тиқишади-я. Шаҳарда-ку, камбағалларни ҳимоя қиладиганлар топилар. Овулда эса...

Қариялар ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келолмай, яна мачитга намозга жўнашди.

Овулда бор-йўғи битта мачит бор. Бутун овулнинг саводли одами ҳам битта — ўша мачитнинг мулласи. Комилга бу одам маъқул тушиб қолди. Қария ортиқча саволга тутавермас, ёлғизлик, тинчликни ёқтирадиган ёш меҳмонни ўз ҳолига тинч қўйиб қўйганди.

Бу мачитда ҳар хил одамлар тўхтаб ўтишади. Мулла тўсатдан пайдо бўлиб, яна тўсатдан ғойиб бўлиб турадиган сирли меҳмонларга ўрганиб қолган. Баъзилари темир йўл станциясига чиқиб кетишса, баъзилари қум саҳросига кириб кетиб, ўшанақаси бегона юртларга ўтиб кетишади.

Бу келиб-кетганлар ҳам ҳар хил бўлишади. Бир хиллари жаҳлдор, хасис, ҳатто намозни ҳам эсдан чиқариб қўядиган зотлар бўлса, баъзилари ўлардек қўрқоқ, соясидан ҳам чўчийдиган, ҳамма ишини пул билан битириб, жуфтакни тезроқ ростлашга тайёр одамлар бўлишарди.

Бу йигитча эса тамом бошқача, ўта босиқ, худди тарки дунё қилган одамдек, ҳамма нарсага бефарқ. Баъзан олло таолога алланималарни илтижо қилаётгандек намоз устида узоқроқ ўтириб қолади.

Йигит кечга томон бир оз очилади. Шунда ҳам суҳбати мавзуи дин, имон ҳақидаги гаплардан нарига ўтмайди.

Бу оқшом бўлиб ўтган суҳбат ҳам муллага манзур бўлди-ю, бироқ назарида, баъзан йигитча суҳбатни атайлаб дин мавзуига олиб келиб тақаётган, шиачилик ҳақида кўпроқ билиб олишга ҳаракат қилаётгандек бўлиб туюлди. Ким билади, балки у шу динни қабул қилиш ниятида юргандир. Агар шу фикри тўғри чиқса, демак, бу йигит ҳам нариги томонга ўтиш ҳаракатида юрган бўлиши керак. У ёқларда кўп асрлардан бери шиа мазҳаби тараққий қилиб келади.

Ниҳоят, кунлардан бир кун оқшом палласида Комил меҳмондўст хўжайини билан хайрлашди.

Темир йўл станциясига одамлар, одатда, кундузи чиқиб кетишади. Ўзбек йигитча эса қош қорайгандан кейин йўлга тушди. Демак, бу йигитча ҳам қум саҳроси орқали ўша ёққа, бегона юртларга кетар экан.

Саҳрода ёлғиз юрадиган сайёҳ камдан-кам учрайди. Йилнинг бу фаслида йўлга чиқишга ҳар қандай одам ҳам журъат қилавермайди. Баҳорнинг сийрак ёмғирлари ўтиб бўлган, кўлмаклар ҳам қуриб, ўт-ўланлар сарғайган палла. Қум барханлари орасида фақат оқ саксовулларнинг бесўнақай шохлари қаққайиб тургани кўзга чалинади, холос.

Комил дам олгудек жой ахтариб, атрофга аланглади. Бунақа жазирама иссиқда кундузи юришнинг фойдаси йўқ. Озгина юрсанг, куни билан кучдан қоласан.

Ўтган кеча икки отлиқ уни чегарагача кузатиб қўйди. Комил бу одамларни танимайди, уларнинг кимликларини кейин ҳам билолмаса керак. Бир оз уринган бўлса ҳам беқасам тўн, пишиқ этик, яшил бахмал дўппи кийган бу ўзбек йигитининг кимлигини улар ҳам билишмайди...

Кузатиб келаётган отлиқлар йўл бўйи чурқ этишмади. Фақат чегара яқинлашиб қолгандагина улардан биттаси Комил мўлжаллаб бориши лозим бўлган белгиларни эслатди.

— Кечга томон подачиларни учратасиз... Шаҳарга йўлни ўшалар кўрсатишади.

Комил улар билан қаттиқ қўл қисишиб хайрлашди.

— Оқ йўл...

Комилнинг ҳозир бу бегона одамлар билан қучоқлашиб хайрлашгиси, улардан яна бир неча оғиз илиқ сўз эшитгиси келди. Аммо улар яна:

— Оқ йўл... — деб қўя қолишди.

...Комилнинг оёқлари қумга ботиб-ботиб кетмоқда. Қуруқ қум шувиллаб оқиб, тиним билмайди. Оёқ босгудек ерни топиб одимламаса бўлмайди. Комил бир оз дам олиб, пешанасининг терини артиш мақсадида тўхтади. Яна атрофга аланглади.

Сал нарида саксовуллар кўзга чалинди. Ўша ер дам олишга қулай бўлса керак. Тўнини ечиб, яланғоч шохларнинг устига ташласа, хиёл соя тушади. Ҳеч бўлмаганда бошини яшириши мумкин-ку.

Комил борган сари оғирлик қилиб бораётган хуржунини ерга қўйди. Ундан мешни олиб, икки-уч қултум сув ичди.

Чўпонлар қаерда-ю, улар қанақа одамлар, ҳали номаълум. Ҳар қалай, сувни эҳтиётлагани маъқул!

Қуёш борган сари тиккага кўтарилиб бормоқда. Бамисоли мис баркаш, дейсиз.

Чўпон курдлардан экан. Кўринишдан мағрур бу одам унча-мунча нарса билан қизиқмас, ёлғизликка ўрганганлардан экан.

Чўпон бақириб, ўлиб-қутулиб ҳураётган итларини жим қилди. Итлар ириллашдан тўхтаб, бориб ётишди.

Комил хуржундан мешни олиб, сувдан бир пиёла қуёиб чўпонга узатди.

Курдга Комилнинг одамгарчилиги маъқул тушди. Учоқдаги қумғонда чўпоннинг чойи қайнаб турган экан. У узоқ сафардан ҳориб, лаблари қуруқшаб кетган меҳмонни чойга таклиф қилди.

— Чой ичайлик, меҳмон... ҳадемай овқат ҳам тайёр бўлиб қолади.

— Раҳмат сизга, биродар... Яхши гапингиз учун раҳмат...

Чўпон кўзларини қисиб, подасига қараб турарди. Битта қўй подадан айрилиб, саҳрога кириб кетаётган эди. У итларга алланима деб қичқирди. Бекорчиликдан зеркиб ётган тўқ итлар ирғиб туриб, тартиб ўрнатгани кетишди.

Улар анча кеч овқатланишди... Комил дастурхонга яхна гўштдан қўйди, тузидан олди. Тузни кўриб, курднинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Ростакам тузми?

— Ҳа, биродар, ростакам туз.

— Советларда ҳеч нарса йўқ дейишарди-ку.

— Бор... Аммо турли одамлар турлича яшашади...— деди Комил,

— Сен ҳақсан, йигит. Бутун олам турлича яшайди...— Комилнинг гапига қўшилди курд.

Олам ҳақида эса унинг тасавури жуда тор эди. Бу одам умр бўйи уруғининг молини боқади. Неча йилдан бери боқишини ўзи ҳам аниқ билмайди. Саҳроликлар шамолда қотган, қора пайдор одамлар бўлишади... Уларнинг ёшларини ҳам аниқлаш қийин.

Саҳро инжиқликларига қарши кураш, доим сергакликда яшаш, синчковлик бу ерларнинг одамларини жуда зийрак қилиб қўйган. Одамларни дарров танишади.

Бу нотаниш йигит душманлардан эмас. У ё яқинлариникига кетяпти, ё омад излаб юрипти. Советларнинг юртида нималар бўлаётганини чўпон аниқ билмасди. Шу ерда, мана шу саҳронинг ўзида ҳам ҳаёт таҳликали эди.

Машҳур, муқаддас шаҳарга туркман, ўзбек, тожик қочқинлари қум орқали ўтгани-ўтган. Ўша ўтиб кетганларнинг ҳаммаси ҳам ҳозир қисматидан хурсандмикан? Ҳозир олло таоло ҳамманинг ҳам илтижосини қабул қилавермайди-ку. Саҳрода озмунча одамларнинг суяклари қолиб кетдими?.. Ҳимоясиз қочқинларга босқинчилар ҳужум қилар, мол-мулки, олтин-кумушларию ёш жувонларини тортиб олишарди.

Кўринишидан сокин, ҳорғин бу саҳро дод-фарёд, ўқ овозларию дўқ-девараларни эшитавериб, қулоқлари қомагга келиб кетган...

— Чой ичинг... — деб чўпон Комилни чойга таклиф қилди.

Унинг чойидан баҳор гулининг иси келарди. Афтидан,

у, фақат ўзигагина маълум бўлган аллақандай ўтти қуритиб, чой қилиб, янчиб олганга ўхшарди.

— Менда чой бор... ҳақиқий чой... — деди Комил.

Чўпон қўл силтади.

— Эҳтиётлаб қўявер... ҳали битта-яримтани топгунингча... — у чуқур уҳ тортди.

Комил эса аллақачон хуржунини очиб, чойни қидиришга тутинган эди.

Чўпоннинг кўзи оғзи очиқ хуржунга тушиб, китоб билан дафтарни кўриб қолди.

— Буларингни дарров йўқот...— Чўпон китоб-дафтарларга ишора қилди.

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Комил.

Чўпон жавоб ўрнига унга савол берди:

— Саводинг борми?

— Ҳа, бир оз ўқиганман.

— Наҳотки, мулла бўлсанг?

— Йўқ, ҳали мулла бўлганимча йўқ...— бошини эгиб, бўйнига олди йигитча.

— Бу қуръонми?..— деб сўради яна чўпон.

— Йўқ, бу бошқа китоблар.

Ўйлаб туриб, чўпон қатъий оҳангда деди:

— Қумнинг ичига ташлаб юбор.

— Нега?

— Муқаддас шаҳар яқинида албатта, битта-яримтани учратасан. Агар китобингни топиб олишса, сенга ёмон бўлади. Бу ерда ўқишни билишмайди. Ёмон бўлади...

— Ота,— деб мурожаат қилди меҳмон йигит чўпонга,— хуржунимни сизникида қолдириб кетсам майлими? Шаҳарда бир оз яшаб, ўрнашиб олганимдан кейин олиб кетарман.

Комил жавоб кутиб, курдга тикилди.

Чўпон шошилмай гўштти кесиб, нон синдирди. Курд, ушоғи тўкилишидан қўрқиб, нонни оғзига эҳтиёт билан соларди.

Қорни тўйиб, чарчоғини сезган Комил эснай бошлади.

Сахро уйқуга толди...

Чўпон билан Комил ҳам ухлагани ётишди... Тонг отиши билан эса Комил йўлга отлана бошланди. У эҳтиётти шарт деб, битта дафтарини қўнжигга тиқиб олди. Белбоғини ёзиб, бир-иккита зарур нарсасини тугди. Кичкинагина тугунча бўлди.

— Шуниси маъқул...— деди чўпон ва унга эски калтагини берди.— Олдингдан ит-пит чиқиб қолса керак бўлар...

Кейин ўйлаб туриб, қўшиб қўйди:

— Ҳар қалай одамлардан нарироқ юришга ҳаракат қил.

Курд қудуқдан унинг мешини тўлатиб келди-да, ўша кичкинагина шаҳарчага етиб оладиган йўлни яна тушунтирди. У ердан дуч келган карвон билан муқаддас шаҳарга етиб олса бўлади.

Орадан бир кун ўтиб, тонгга яқин Комил эргашган кичкинагина карвон муқаддас шаҳарга етиб келди.

Йўлдошлари аввалига Комилга бир оз шубҳа кўзи билан қарашди. Кечаси суҳбатларига ҳам қўшишмади.

Тонг отар-отмас намоз ўқигани турганларида, Комилга ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўйишди.

Комил таҳорат олиб, юз-қўлини ювиб бўлгач, тўнини ерга ёзди-да, намозни бошқаларга ўхшаб ичида эмас, овозини барала қўйиб ўқиди. Комилнинг қироат билан ўқиган ширадор овози савдогарларга маъқул тушди.

Намозини ўқиб бўлиб, Комил йўлдошларининг каттаси — малла соқол кишига форс тилида мурожаат қилиб, сафарда йўлдош бўлган шерикларига сиҳат-саломатлик, тижорат ишларига барор тилади... Муқаддас шаҳарга етиб олишида оғир йўлни енгил қилишгани учун уларга миннатдорчилик билдирди...

Йигитнинг одоб-тавозесидан таъсирланган савдогарларнинг кўнгиллари бир зумда юмшаб, илиқ назар билан қарай бошлашди унга.

Ватанидан чиқиб кетганига анча бўлган, сайёҳликка ўрганиб қолган савдогарлардан бири чала турк тилида:

— Бу йигитча узоқдан келаётганга ўхшайди... Қўнгу-дек ери бормикин?— деб сўради.

Қўлидаги кичкинагина тугунчаси, ҳорғин чеҳрасиё подачи калтаги ва ранги ўнгиб кетган этигиданоқ йигитнинг қанақа одамлиги шундоққина кўриниб турибди. Ундан ишларинг қалай, деб сўраш ўринсиз. Яна бир бечораҳол йигит муқаддас шаҳарни тавоб қилгани келибди-да, деган фикрга келишди унинг йўлдошлари.

Шаҳарга киришганда савдогарларнинг каттаси озарбайжонлик Ҳусайн оға Комилга шундай деди:

— Мен сени битта юртдошимникига олиб бораман.

Исми Али Акбар. Анча раҳм-шафқатли, ўқимишли одам. Озарбайжонда, Ганжада кўзга кўринган мусовотчилардан эди. Чойхонаси бор. Уша ерда ётиб турарсан. У ер анча тинч.

Али Акбар баланд бўйли, полвонсифат одам экан. Битта қўли ҳамиша мўйловида: бурагани-бураган. Мўйлови билан жуда фахрланса керак. Устида кенг, кавказча қора кўйлак, оёғида оқ теридан тикилган шиппак. Шу туришида у хотиржамлик ва хушвақтлик тимсолига ўхшаб кўринарди.

Ундан ҳам ҳол-авҳол сўрашнинг ҳожати йўқ экан: ҳаммаси ўз-ўзидан кўриниб турипти...

Али Акбар Ганжада бўлган йигитчани ишга жойлаштириб қўйишни ваъда қилди. Туғилган шаҳрининг номи эшитиб, бечора ҳаяжонланиб кетганди.

Али Акбар янги меҳмони билан чой ичиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, қадрдон ерларни суриштириб ўтирганида, Комил соддадиллик билан гап қистирди:

— Мен эса сизни танийман, тўғрироғи, Ганжада номингизни кўп эшитганман..

Чойхоначи қувончини аранг яшириб, мўйловини буради:

— Демак, эсларидан чиқаришмаган денг, ука...

— Эсдан чиқариб бўладими... Ахир сиз Ганжада «Мусовотчи»ларнинг раҳнамоларидан бири эдингиз-ку, паҳот эсдан чиқаришса...

— Ҳа, ҳа... — деди Али Акбар яна ҳам меҳри товланиб.— Ол, еб-ичиб ўтир... йўлдан чарчаб келгансан. Исминг нима?

— Маҳмудбек...

— Ол, Маҳмудбек. Агар маъқул топсанг, шу ерда туравер... Чойхонанинг иши оғир эмас... Ўйлаб кўр. Ҳозир эса дамингни ол...

...Қизиқ, Комил узоқ, машаққатли йўлдан кейин ҳам, барибир анчагача ухлаёлмай ётди. Чўпон, озарбайжонлик савдогар, Али Акбар билан учрашувлари хаёлидан нари кетмасди...

Ҳар янги учрашув — бир синов... Ҳали бундай учрашувлардан қанчаси турипти олдинда...

Садриддинхон муфтига ҳар келган янги муҳожир тўғрисида хабар қилиб туришарди.

Бундай хабарларни Садриддинхон кўзларини юмиб,

худди пинакка кетаётган одамдек бепарво ўтириб эши-
тади. Борди-ю, хабарнинг бирон ери қизиқтириб қолса,
қотма қўлини кўтаради, кутилмаган савол беради:

— Телпакни нега олипти?

Суҳбатдоши индаёлмай қолади.

— Кўрдингми... у иссиқ телпакни нима қилади? Бал-
ки тоққа чиқиб кетмоқчидир?

Шаҳардаги бирдан-бир суннийлар мачити кичкина
ҳам тинчгина. Муфти шу мачитнинг ҳовлисида истиқо-
мат қилади. Бадавлат раҳнамолар дурустроқ уйга кўчиб
ўтишини таклиф қилишади, аммо у бунга рози бўлмайди.

— Ўрганиб қолганман... Салкам ўн йилдан бери ту-
раман бу ерда.

Муфти ўтган умрини камдан-кам ҳисоблайди. У бе-
гона юртда бир-икки йилдан ортиқ қолиб кетмасам ке-
рак, деб ўйларди. Аммо муҳожирлик йиллари чўзилиб
кетди... Шунда ҳам унга вақт ҳам, куч ҳам, ҳаракатлар
ҳам — ҳаммаси бекор кетяпти, деб айтишга ҳеч ким
журъат қилолмасди. Муфти вақт-соати етса, советларга
қарши уруш очамиз, деб ҳозирлик кўриб юарди.

Садриддинхон муфти «большевик жосуслар»дан жу-
да қўрқарди. Ҳар келган янги одам, айниқса, агар у ёш
бўлса, диққат билан текширилар, назорат остига олинар-
ди. «Ҳалол, исломга содиқ одам» деб берилган тавсияно-
ма, баҳолар ҳам муфтининг топшириғи билан албатта
текширишдан ўтказиларди. Унга Маҳмудбекнинг келга-
нини ҳам аллақачон хабар қилишган.

Маҳмудбек ўша дароз озарбайжоннинг чойхонасида
ишлаб юраверди. Озода кийинган, хушчақчақ хўжайини
ярақлаб турган самовари олдида қўшиғини хиргойи қи-
либ, чой дамларди. Қўшиғида ватани, улкан Боку шаҳ-
ри, севгилисига соғинчини куйларди у. Ҳозир бу одам
аёллар билан қизиқмасди. Чойхонанинг юпқа девори
орқасида саккиз қиз келган меҳмонларнинг кўнглини
олиб, хизматда туришарди. Хўжайин анча қаттиқ қўл
одам эди. У бой меҳмонни илинтиролганинигина дуруст-
роқ боқарди.

Бу чойхона серқатнов, гала-говур кўчага жойлашган.
Жума кунлари озарбайжонликни кига миршаб киради. У
пул олаётганида ўзини ноқулай ҳис қилиб, уни дарров
кенг чўнтагига яширади, аёлларнинг қиқирлашлари эши-
тилаётган машъум девор тарафга қарамасликка ҳара-
кат қилади. Миршаб диёнатли мусулмонлардан. У шу

ердан чиқиб, жума намозига боради. Ҳукуматнинг қаттиқ қонунларини ёдида тутишга ҳаракат қилади. Аммо бу лаънати пул... Озарбайжон пулни сира кечиктирмай, вақтида бериб туради. Аёлларнинг қиқир-қиқори бошқа ташкилотлар деворлари ортидан ҳам эшитилиб туради. Бу дунё шунақа... Унинг турган-битгани зиною, тоат-ибодатдан иборат...

Миршаб мезбон тутган бир пиёла чойни ичиб, юзига фотиҳа тортиб чиқиб кетади.

Маҳмудбекка ичкарига кириш тақиқлаб қўйилганди.

— Ҳали ёшлик қиласан,— дерди кўзини қисиб хўжайин.

Ичкарига эса соқол-мўйлови ўсиб кетган ганжалик муҳожир бош-қош эди. У Али Акбарнинг узоқроқ қариндоши бўлса керак. Маҳмудбек ўқтин-ўқтин ўша ганжалик муҳожирнинг қаттиқ тикилиб турганини пайқаб қолади.

Маҳмудбек бир-икки буюмларининг титкиланганини пайқаб қолди. Ҳар қалай озарбайжонлик бу ишни ўз ихтиёри билан қилмаса керак.

Маҳмудбекнинг Али Акбар чойхонасида истиқомат қила бошлаганига олти ой бўлди. Келганидан бери унга таниш мусовотчилар тўғрисида неча марта ҳикоя қилиб берди. Ҳатто институт ётоқхонасидаги қоровул ҳақида ҳам гапириб берган. Али Акбар ҳар гал Маҳмудбекнинг ҳикояларини эшитиб ўтириб:

— Қадрдон Боку... Туғишган шаҳрим омон... — деб кўзларини қисиб мамнун жилмайиб қўяди.

Озарбайжон, гарчи унча фарқига бормаса ҳам, шеър тинглашни яхши кўради. Қофиядош сатрлар дилини қиттиқларди.

— Қурғурнинг усталигини қаранг. Буларни ёзиш учун мия қанчалик ўткир бўлиши керак-а, биродар!

Али Акбар ўлардек айёр одам. Маҳмудбекнинг туғунидан баъзан ғойиб бўлиб қоладиган шеър дафтларини неча-неча марта ўқиб туширганикин?

Қунлардан бир кун чойхонага кутилмаганда туркман қўрбошиси Мажидбек кириб қолди. Унинг юзлари қипқизариб, бўғриқиб кетганди.

Али Акбар эйтиборли меҳмонга таъзим бажо келтириб, уни ичкарига, кўнгил хушлайдиган хонага таклиф қилди. Аммо Мажидбек унинг мулозаматига эйтибор

бермади, ҳамма эшитадиган қилиб, Маҳмудбекка ишора қилди:

— Бу илмли йигитча сенинг қўлингда хор бўлиб юрмасин.

— Маъқул-маъқул,— нима гаплигини тушунмаса ҳам, эҳтиёти шарт унинг гапини маъқуллади Али Акбар. У қуролли каллакесарлардан жуда ҳайиқарди. Ахир, дев келбатли бу босқинчидан ҳайиқмай бўладими!

Мажидбек кир латта билан патнис артаётган Маҳмудбекнинг олдига борди.

— Сизни Садриддинхон муфти ҳузурларига таклиф қиладилар.

— Ахир, мен у мўътабар зотни танимаيمان-ку,— деди камтаринлик билан Маҳмудбек.

— У зоти олийлари эса сизни танийдилар... — деб хотиржам жавоб қилди Мажидбек.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен ҳаётимда турли миллат кишилари билан учрашганман. Улар билан дўст бўлганман, бирга ўқиб, бирга ишлаганман.

Мен ёшигимдаёқ дўстлик нималигини тушунганман. Дўстсиз, менимча, яшаб бўлмайди.

Ҳукмдорликка интилганларнинг барчаси — жамики ҳокимият ва бойликни қўлда сақлаб қолишга уринганлар, биринчи галда одамлар орасига нифоқ солишга, миллий ғурурига тегишга ҳаракат қилиб келганлар.

Ўттизинчи йиллардаги Боку эсимда. Ушанда мусовотчилар билан юзма-юз келган вақтларим ҳам бўлган.

Контрреволюцион буржуа-помешчиклар миллий партияси «Мусовот» Озарбайжонда 1912 йилда юзага келганди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси йилларида ҳам, чет эл ҳарбий интервенцияси ва граждандар уруши йилларида ҳам Озарбайжонда бу партия контрреволюцион кучларнинг асосийларидан бири бўлиб хизмат қилган. Турклар, кейинроқ инглиз интервентларининг қўллашига таяниб, 1918 йил июндан то 1920 йилнинг апрелигача давлат тепасида ҳукмронлик қилган.

Мен бу партия аъзолари программалари билан таниш эдим. Уларнинг программалари ўзбек буржуа-миллатчиларининг программаларидан деярли фарқ қилмасди. Ҳатто ўша маданият, тил ва ватанни большевиклар, ғай-

ри динлардан халос қилиш ҳақида гап борадиган «адабий тўғараг»имиздан ҳам фарқ қилмасди.

Мен муқаддас шаҳарда Садриддинхон муфтининг собиқ мусовотчилар билан дўст эканлигига аниқ ишонч ҳосил қилдим.

Улар тил топишиб олишганди...

Озарбайжонда ҳаёт ўз тарзида давом этаверди.

... Яқинда мен Ўзбекистон колхозларидан бирида раис бўлиб ишлайдиган эски қадрдонимникида меҳмонда бўлдим.

Колхозга бир группа Озарбайжон пахтакорлари келишган экан. Кўкси тўла нишон донгдор пахтакорлар, пахтанинг янги нави тўғрисидаги дўстимнинг суҳбатини зўр диққат билан тинглашди.

Кейин колхоз бош агрономи сўзга чиқди. Улуғ Ватан уруши йилларида бу украин йигит бошқа болалар қатори Ўзбекистонга эвакуация қилиниб, шу ерда ўсиб, шу ерда илм олган, шу ёқларда қолиб кетган экан. Уша йилларда бутунлай бегона одамлар ота-онасининг ўрнини босишибди.

У кечқурунлари украин қўшиқларини куйларди. Ҳозир эса у соф ўзбек тилида меҳмонларга пахтанинг янги навини эҳтирос билан ҳикоя қилмоқда.

Садриддинхон муфти билан мусовотчилар қўрққан нарса худди шу дўстлик эди-да!..

МУҚАДДАС ШАҲАР

Таги асли афғонлардан бўлган ҳиндистонлик бир шайх Файз Муҳаммадхон бор давлатини мана шу муқаддас шаҳарда суннийлар мачитини қуришга сарф қилган экан.

Уша шайхнинг номи Садриддинхон муфти томонидан, олижаноб ва саховатли одам, деб деярли ҳар куни тилга олинар, оллои таолога садоқат билан хизмат қилишнинг намунаси қилиб келтирилиб, борган сари афсонага айланиб бормоқда эди.

Албатта бу кичкинагина мачитда одамлар фақат тоат-ибодат билангина кифояланишмайди. Мачит нозир, имоми Садриддинхон муфти шу ерда музокаралар ўтказади, ўзига зарур одамлар билан ҳам шу ерда учрашади.

Турган гап, ҳар қандай иш намоздан бошланади. Агар учрашув ўта муҳим, зарур бўлса, муфти намозни юмалоқ-ёстиқ қилиб ўқиб, музокарани тезроқ бошлашга ошиқади.

Мачит сўнгги йилларда сунний-муҳожирларнинг қароргоҳига айланиб қолган. Инглиз консулхонасида хизмат қиладиган мусулмонлар ҳам, омад қидириб сайёҳлик қилиб юрган диндорлар, савдогарлар ҳам намозни шу ерда ўқишарди.

Савдогарлар муфти учун айниқса азиз меҳмон бўлишади. Муфти газеталарга унчалик ишонмаса ҳам мусулмон бандалари қасам ичиб топиб келган хабарларни астойдил қулоқ бериб эшитади. Шунинг учун ҳам муфти олам хабарларидан доим хабардор.

Мусулмонларнинг «Буюк Турон» давлатини тузиш учун курашга умрини бағишлаган муфтининг ҳамма нарсани ва ҳамма тўғрисидаги гапни билиши шарт-да!

Мажидбек ўқимишли янги муҳожир йигитни ўша мачитга бошлаб келди.

Жума бўлакча кун. Бу кун мачитга художўйлар тўлиб кетади. Йигитча муфтининг салобати ва қудратини бир ўз кўзи билан кўриб қўйсин, деган фикрда эди Садриддинхон.

Маҳмудбек мачитга кирди. Намози жума тугаб, у ер аллақачон бўшаб қолган эди. Йигит ичкарига ўтди. Хонақоҳда, нозирнинг зиёратгоҳида ҳам ҳеч ким кўринмайди. Ҳовлининг ўнг томонида эса икки қаватли иморат қад кўтарган. Пастки қавати омборлар бўлса керак. Юқори қават тор, қоронғи ҳужраларга бўлинган.

Маҳмудбек омонатгина ёғоч зина билан кўтарилиб, у ёқ-бу ёғига қулоқ тутди. Ҳужралардан биридан гўнғиллаган овоз эшитилди. Эшик очиқ экан.

Маҳмудбек ҳужрага кириб, салом бериб, таъзим қилди.

Ҳужрада беш киши ўтирарди... Уйнинг тўридаги хонтахта ёнида ўтирган, ихчамгина, қотмадан келган чол — Садриддинхон муфти Маҳмудбекка синчков назарини тикди. Саломига алиқ олмади.

Маҳмудбек муфтининг қулоғи оғирроқ бўлса керак, деб саломини қаттиқроқ такрорлади.

Муфтининг сийрак соқоллари селкиллаб турибди... бу унинг нимадандир норози эканлигини билдирарди.

Орага жимлик чўкди.

Муфти аста бошини эгди. У Маҳмудбекни зимдан кузатмоқда эди. Садриддинхон муфти ниҳоят бошини кўтарди.

— Сен ярим йилдан бери шу шаҳарда истиқомат қила туриб, бирон марта мачитга киришни лозим топмадинг?

— Муҳтарам отахон,— хотиржам жавоб қилди Маҳмудбек,— мен намозга ҳар куни бораман.

— Сен суннийлардансан-ку?

— Шиа мазҳабидагилар мачитидан ҳам жой топишди менга.

— Сенинг ўрнинг бу ерда...

— Муҳожир одамнинг қисмати оғир,— зорланди Маҳмудбек,— мен хўжайиним билан бирга қўшни мачитга қатнашга мажбур эдим.

— Сен суннийсан!— деб чинқириб бурнини жийирди муфти.

Маҳмудбек бошини қўйи солди. Наҳотки, шундай мўътабар зот унга қанчалик қийинлигини билмаса. Ахир у эрта тонгдан ярим тунгача тиним билмайди. Намоз ўқиш учун шаҳарнинг бошқа бир бурчагига боришга унда бўш вақт қайда?!

— Шиа таълимини қаерда ўргандинг?— деб сўради муфти бир оз юмшаб.

— Мен анчагача... бир овулда большевиклардан яшириниб ётган эдим.

— Қаерда? Кимникида?— ҳайрон бўлиб сўради муфти.

Овул ва мулланинг номини эшитиб, ўтирганлар бири-бирига қараб олишди. Ёлғиз муфтигина қиёфасини ўзгартирмади. У ўткир қийиқ кўзлари билан янги муҳожирни кўздан кечиришни, тўғрироғи, пийпаслашни давом эттирмоқда эди.

Бир шу йигитгина келганидан бери муфти билан танишишга уринмади, ёрдам истаб, оёғига бош урмади. Ҳозир ҳам негадир у ўзини мағрур тутмоқда. Тўғри, муфти берган саволларига ҳурмат билан жавоб бериб, гапларига одоб билан қулоқ тутяпти-ю, аммо кўзларини яширишга ҳаракат қилмаётгани қизиқ.

— Бу ерга қандай келдинг?

Маҳмудбек, қисқача қилиб, бу ерга қандай етиб келганини ҳикоя қилиб берди.

— Бундан чиқди, хуржунингни чўпонникида қолдирибсан-да... Нега бундай қилдинг?

— Китобларим, ёзувларим бор эди... Чўпон, бундай нарсаларни олиб юриш хавfli, деди.

— Китобларим?!— яна бурнини жийирди муфти.— Мусулмоннинг китоби битта!

Хонтахтанинг бир чеккасида қуръон ётарди.

— Мана у! Сен уни тутиб қасам ичасан... Борди-ю, алдаётган бўлсанг, терингни шиламиз.

Маҳмудбек елкасини учирди.

— Муҳтарам ота, мени бу ерга ўзингиз таклиф қилдингиз, мана, келдим. Энди қанақа қасам ичишим керак...

Муфти ҳайрон бўлиб қўлини кўтарди. Томири ўйнаб кетган чиллакдек қоп-қора қўлга кўзи тушди, йигитнинг. Фақат янги беқасам тўни, баланд салласию шу ерда ўтирган каллакесар қўрбошиларгина уни қудратли, улуғвор қилиб кўрсатарди.

Муфти мушукдеккина кўриниши билан эмас, қиладиган ишлари билан қўрқинчли эди. Маҳмудбек буни яхши билади.

— Бу йигитча қандай қасам тўғрисида гапираётганимни тушунмаяптими?— деб ҳайрон бўлиб сўради қария.— Борди-ю, сен большевиклар жосуси бўлсанг-чи?

— Мени ўзингиз чақиртирган эдингиз..— яна эслатди Маҳмудбек.

— Мен чақиртирган эмишман!— Бу гап муфтининг энчасини қотирди.— Минг лаънат сенга. Падарингга минг лаънат. Сенларнинг ҳамманг большевикларга, русларга сотилиб кетгансан. Ватанимизни сотгансан. Энди бегона юртда шақал бўлиб изғиб юрибсан. Бизнинг ҳолимизни билмоқчисан. Бошимизни емоқчисан. Дайди ит...

Муфтининг ғазабдан нафаси тиқилди. У анчагача соқолини селкиллатиб, йўталиб, титроқ бармоқлари билан кўкрагини силаб ўтирди.

Мажидбек ҳам оғир-оғир нафас ола бошлади. Унинг семиз бармоқлари аллақачон маузерининг тепкисида турарди.

Маҳмудбек чиқиб кетишга қандай журъат қилганини ўзи ҳам билмайди. На хайр-маъзур қилди, на бир оғиз ўзини оқлашга ҳаракат қилди.

Муфтининг ҳузуридан ҳали ҳеч ким бундай чиқиб кетмаган эди. Афтидан, Мажидбек ҳам кетидан отилди шекилли, оғир, шошилинч қадамлар эшитилди. Ўша заҳоти муфтининг «Қайт!» деган қатъий овози келди. Мажидбек итоаткорлик билан ҳужрага қайтди.

Маҳмудбек кимсасиз ҳовлидан кетига қарамай чиқиб кетди. У муфтининг одамлари отмасликларини билди. Ерли ҳукумат билан муносабатлари бунга йўл қўймайди.

Мамлакат босқинчи тўдаларга эмас, муҳожирларга бошпана берган. Қуроолларини булар обрў учун тақиб юришади. Бу ерда гапларига қулоқ бермайдиганларни аста, билдирмай йўқ қилиб юборишади.

Маҳмудбек тўғри Али Акбарнинг чойхонасига қайтиб келди. Хўжайин унинг кўнгилсиз ҳикоясини диққат билан эшитиб ўтирди-да, маслаҳат берди:

— Ҳозирча шу ерда ишлаб тур. Кўчага чиқмасликка ҳаракат қил.

Хўжайинга ўқимишли йигитча қўлида ишлаётгани хуш ёқарди. Ҳар қалай, бундай хизматкор ҳеч кимда йўқ. Аммо Али Акбар Садриддинхон муфтидан бир оз ҳайиқарди ҳам. Бу қотма чолнинг орқасида қандай қудратли куч борлигини яхши биларди у.

Хўжайин ўзини бу кўнгилсиз учрашувдан мутлақо беҳабар қилиб кўрсатишга қарор қилди. Йигитча ишлаб юраверсин. Иш етарли.

Маҳмудбек илгаригидек ўтин ёради, самоварларга ўт қалайди, сув ташиб, яғри чиқиб кетган палосларни супуради, чойнак-пиёлаларни ювади.

Оқшомлари эса жонажон юрти Самарқандни, бу яқин-орада, балки энди ҳеч қачон кўролмайдиган ўша сеvimли қиз Дилбарни ўйлайди.

Маҳмудбек ўша қизни севармиди?

Буни айтиш қийин... Негаки, улар бир-бирларига эндигина яқинлашиб келишаётган эди. Ўша учрашувлар яна бир неча кунгина давом этганида эди... Қани энди ўша қиз билан яна учрашишга муяссар бўлса...

Ким билади, балки яна учрашиш nasib қилар?

Муфти уни ҳақорат қилди... Уни жосус деб ўйлаяпти. Бу миш-миш гаплар, турган гапки, аллақачон ҳамма муҳожирларнинг қулоқларига етган. Ким билади, балки яқин кунларда бетоқатлик билан кутаётган одами чойхонага қидириб келиб қолар. Чой ичаётган

одам бўлиб ўтириб, Маҳмудбекка икки оғиз гап айтар. Адресини бериб кетар.

Кейин...

Наҳотки, топшириқ барбод бўлган бўлса? Энди у уйига қайтиб кетадими... Наҳотки, бу айёр чол уни осонгина қўлдан чиқариб юборса?

Садриддинхон муфти...

Маҳмудбек кўримсизгина чол тўғрисида ўйлагани-ўйлаган. Чунки у бу хавфли душманнинг ижтимоий келиб чиқшини жуда яхши билади.

Шарифхожи қозининг ўғли Садриддинхон муфти Тошкентда, Шайхантоҳур мачитида муфтилик қиларди. Унинг номи Улуғ Октябрь революциясидан кейингина машҳур бўлиб кетди.

Бу оддийгина муфти бора-бора мамлакатимизда миллатчилик ҳаракатининг раҳнамоларидан бирига айланиб қолди.

Унинг бутун тарғиботлари — мусулмонлар ҳокимияти «Буюк Турон» давлатини тузиш учун курашга чақирикча айланиб қолганди. Ҳозирча давлат қанақа бўлишини муфтининг ўзи ҳам тасаввур қилолмайди. Аммо бундай давлатни тузиш учун даставвал Советларни янчиб ташлаш зарурлигини яхши билади. Янги ҳокимият эса Урта Осиё халқлари ҳаётига борган сари мустақкам кириб бормоқда: Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Термиз шаҳарлари пештоқида қизил байроқлар ҳилпирамоқда...

Муфти ташвиқот, махфий суҳбат, учрашувлар билан чекланмасди. У «Изқорулҳақ» номли журнал нашр этишга қарор қилди, турк офицерларининг маслаҳатларини олди.

Муфти турк офицерларининг маслаҳатларини худди талабадек диққат билан тингларди.

— Сизларнинг ўз ташкилотларинг бўлиши керак...— деди тажрибали офицер.— Сиз бўлсангиз, у ёқдан-бу ёққа югуриб, вақтингизни бекор ўтказаяпсиз.

Турк офицери маслаҳат бериш билан кифояланмай, ташкилотни тузишда ҳам ёрдам беришни ваъда қилди.

Сиёсий курашнинг қизгин оқимига кириб қолган муфти чиндан ҳам ҳайрон бўлиб агрофга алангларди. Аллақандай кичкинагина тўдалар ўт қўйишар, ўлдиришар, зўрлашарди. Ҳарбий бошлиқлар пайдо бўлмоқ-

да эди. Кейин улар ҳокимиятни деб, бир-бирларини ўлдирди бошлашди.

— Бизда «Иттиҳод ва тараққиёт» номли ташкилот бор... — дейишди турклар.— Сизларга ҳам шунақа бир ташкилот керак. Ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан кураш олиб бориш зарур.

Кейин иттифоқчилар ҳақида гап кетди.

Муфти немис ва инглизлар билан боғланишни истамасди.

— Мусулмонлар ўз ҳукуматларини бировларнинг ёрдамисиз тузишлари керак,— деб сўзини ўтказишга ҳаракат қилди у.

Аммо турклар шундай усталлик билан иш тутишардики, қария бошвоғини уларнинг қўлларига тутқазиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Германия билан Англия — Советларнинг душмани. Демак, улар сизнинг дўстингиз. Сиз қўл остингиздаги мусулмонларга қудратли мамлакат юборган ҳар қандай вакил Муҳаммад пайғамбаримизга мақбул ва азиз одам, деб тушунтирмоғингиз лозим бўлади.

Шу-шу муфти мусулмон қонун асосларини истаган томонига буриб, фойдаланишга одатланиб қолди. Негаки, у катта, жиддий ўйинга кирган эди. У энди пантуркизм оқидамидаги буржуа-миллатчилик ташкилоти «Миллий иттиҳод»га бошчилик қила бошлаган эди.

Уша кезлари Шайхантоҳур мачитидан кўринишдан оддий, беозоргина вакиллар турли томонларга йўл оларди. Улар ташкилотларига фойдаси тегадиган одамларни ахтариб топишга, сотқин, каллакесарларни ёллашга тугинишди.

Муфтининг тиним билмай олиб бораётган қизғин ишлари ҳар қандай соғлом ёш йигитни ҳам қулатиб қўйиши мумкин эди. Ёш Совет ҳокимиятига нафрат, ўта мутаассиблик, фирибгарлик уни кекса бўлишига қарамай, шундай ғайратлантириб юборганди. Садриддинхон энди муҳожир туркистонликларга бошчилик қилар, уларни қудратли кучга айлантирай, кейин бир гап бўлар... деган ниятда туркистонлик муҳожирларга раҳнамолик қилишни ўз қўлига олди. У бир кун бўлмаса-бир кун ватанига қайтишга ишонади. Ҳаммаҳаммининг аламини олади, қон дарё бўлиб оқади... Ушандагина «Буюк Турон» давлати мустақкам илдиз отади.

Кунлар ўтиб бормоқда. Маҳмудбек чойхонага кирган ҳар янги одамга умид билан кўз тикади.

Бадавлат, давлатманд меҳмонлар виқор билан юриб, тўсиқ орқасига ўтиб кетишади. У ерга чойдан ташқари шарбат, лаганларда қўй гўшти ёки катта косаларда хуштаъм қайнатма шўрва ҳам киргизилади.

Бечораҳол одамлар чойхонанинг ўзида нон тишлаб, чой ҳўплашади, бозордаги нарх-наво, қурғоқчилик, чигиртка офатидан суҳбатлашишади. Оламдан ўтиб кетган таниш-билишларини эслашади, битта-яримталарининг ишлари юришганини эшитишса, хурсанд бўлишади.

Муқаддас шаҳарга келиб турадиган зиёратчиларнинг оқими тинмайди. Бу одамлар кун бўйи мачит, хонақоҳларни зиёрат қилишади, худога сиғиниб гуноҳларидан ўтишни илтижо қилишади. Кечга борганда итдай чарчаб карвон саройми ё чойхонадан бир амаллаб жой топиб, ҳордиқ чиқарган бўлишади.

Бундай одамлар ҳар кун келади.

Бора-бора чойхонага бошқачароқ одамлар ҳам келадиган бўлишди. Бу одамлар Маҳмудбекни имлаб ёнларига чақириб, сохта меҳрибонлик билан, ачинган киши бўлиб, унинг ишлари, сиҳат-саломатлигини суриштиришади. Садриддинхон муфти билан учрашуви кўнгилсиз ўтганига таассуф билдиришади.

— Оллои таоло шу улуғ зотни бизга раҳнамо қилган. Отахонимиз кечаю кундуз биз бечораларнинг ғамимизни еганлари-еган... Падари бузрукворимиз ватанимиз, миллатимиз ташвишидалар...

Маҳмудбек рози бўлиб, бош ирғайди:

— Рост-рост... у киши жуда мўътабар зотлар.

Кейин ишининг кўплигини баҳона қилиб, худди ёш боладек чойнак-пиёлалари, самовари олдига югуради.

Маҳмудбекнинг аҳволига ачинадиган чойхўрларнинг сони борган сари кўпайиб бормоқда эди.

Маҳмудбек тушундики, бу одамлар уни яна бир муҳим учрашувга тайёрлашмоқда.

Чиндан ҳам орадан кўп ўтмай чойхонада яна Маждибек пайдо бўлди.

Туркман қўрбоши жуда хурсанд кўринарди. У Маҳмудбекнинг елкасига қоқиб, ҳол-аҳвол сўраган бўлди, шундай ақлли йигитни шунча кундан бери келиб кўролмаганига афсусланди.

— У гапларнинг ҳаммасини унут! Муфти сени аллақачон кечириб юборган.

— Нимани кечиради?— деб ҳайрон бўлди Маҳмудбек.— Мен нима гуноҳ қилган эканман?

— Бўлди, бўлди!— унинг гапини бўлди қўрбоши.— Ҳадеб битта гапни айлантираверишнинг нима ҳожати бор?

Мажидбек унча донолардан эмас эди. Дўпписини олиб кел деса, калласини қўшиб олиб келишга уста эди-ю, аммо ётиги билан гаплашиш, тушунтиришга сира тоқати йўқ эди.

— Қани, юр... Гаплашиб олишимиз керак.

— Қаёққа?— эътироз билдирган бўлди Маҳмудбек.

— Гап бор!— қисқа огоҳлантирди қўрбоши.

Муфти бугун тамоман бошқа одам эди.

— Кекса одамдан ҳам хафа бўлиб бўладими? Ҳа, ёшлар-а!

У афсусланиб бош чайқади.

— Ўтир, ўғлим, ўтир. Чой ич... Намунча озиб кетдинг. Ишинг оғирми?

— Ҳа, муҳтарам отахон...— итоаткорлик билан жавоб қилди Маҳмудбек.

Садриддинхон туркман қўрбошига қаради. Қўрбоши таъзим қилиб, ҳужрадан чиқиб кетди.

— Озиб, унниқиб кетибсан... Во дариг!..— хитоб қилди муфти.— Ҳозир айтаман, яхшилаб бир ош қилишсин.

Муфти ҳужрадан шундай чаққонлик билан чиқдики, буни кўриб Маҳмудбек анграйиб қолди. Бугун унинг кийимлари ҳам соддагина эди: устида яланг қават тўн, одмигина маҳси, уринганроқ салла.

Маҳмудбек ҳужрани кўздан кечирди.

Зоҳиднинг камтарона қароргоҳи... Иккита ихчамгина гилам, энсиз ёғоч каравот, оёғи лиқилдоқ хонтахтанинг устида қуръон кўзга чалинади. Токчага китоб, журнал, газеталар тахлаб қўйилган. Маҳмудбек журналларнинг муқоваларини ўқиди: «Еш Туркистон», «Оташли ўй». Сўнгги журнал Истамбулда нашр қилинарди.

Ҳужранинг қибла томонидаги деворига байроқча осиб қўйилганди. Яшил матога зарҳал ип билан ярим ой ва кўп қиррали юлдузлар тикилган.

Маҳмудбекнинг кўзи ҳужранинг бурчагида турган тугунга тушди. Турган гапки, бу унинг хуржуни эди.

— Ана, бўлди...— дея муфти айёрона жилмайиб хужрага қайтиб кирди.— Мана энди ош пишгунча, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирамиз. Бунга нима дейсиз, ўғлим.

Муфти юрагига қўл солиб кўриш муддаосида Маҳмудбекка бир-икки савол бериб кўрди. Синашта одам билан очиқ гаплашиш осон. Бу йигит эса ҳали синашта эмас, кейин оддий муҳожирлардан ҳам эмас.

Шунинг учун Садриддинхон аввал ўзи тўғрисида, бегона юртларда турмушнинг оғирлиги тўғрисида гапира бошлади.

— Буларнинг ҳаммасини ўзинг ҳам бошингдан ўтказдинг. Ёлғизлик жуда оғир. Биз баҳамжиҳат бўлмоғимиз керак...

— Рост, тақсир...— унинг гапини маъқуллади Маҳмудбек.

— Шундай, ўғлим, сен бўлсанг, биздан ўзингни олиб қочиб юрибсан...

— Ўзим ҳам келмоқчийдим, лекин...

— Бўлди, бўлди...— қўлини кўтарди муфти.— Энди эски гапларни қўяйлик. Ол, чойингни ич. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

— Ишлаб, бир оз пул тўпласам, Туркияга жўнамоқчи эдим.

— Сабаб?

— Ўқийман... Кейин ватаним учун курашаман.

— Туркиягами?...— хайрихоҳлик билан такрорлади муфти.— Турклар бизга дўст халқ.

— У ерда дўстларим ҳам бор.

— Дуруст, маъқул... Ҳа, айтгандай,— гўё энди эслагандай бўлиб деди у,— хуржунинг билан нарсаларинг шу ерда.

— Қоғозларим, шеърларим омонми?..

— Шеърларим?— деб қайтариб сўради муфти.— Сен шеър ҳам ёзасанми?

Чол, турган гапки, шеърларни ўқиб, китобларини бир-бир варақлаб чиққан.

— Шеър ҳам машқ қилиб тураман, тақсир...

— Қани, ёзганларингдан биронтасини ўқиб бер-чи...

— Майлими?— Маҳмудбек хуржунни турган томонга ишора қилди.

— Ҳа, ҳа... олавер. Ўзингнинг нарсаларинг-ку. Хабар олинглар, деб одамларимни юборган эдим. Қурд чўпонни топишибди.

— Раҳмат, тақсир...— Маҳмудбек миннатдорлигини изҳор қилди.

Шеърлар муфтига маъқул тушди.

— Большевиклар бунақа шеърлардан қўрқади, де?..— деб сўради хаёлчанлик билан муфти.— Хўш, хўш...

Ош устида чол яна жонланиб кетди.

— Сендан битта шеър ёзиб беришни илтимос қиламан. Уч кундан кейин губернаторнинг туғилган куни. Бизларга шу ердан бошпана бергани учун шеър билан миннатдорчилик билдирсак.

— Кўпдан қўлимга қалам олмагандим. Қайдам, илҳом келармикан?

— Ёзавер, келади.

— Чойхонада шаронт йўқ-да.

Муфти мийиғида кулди.

— Чойхонадами... ўша муттаҳам Али Акбарнинг энди ўзи сенга чой ташийди...

Муфти ўзини яқин тутиб шивирлади:

— Сен, ўғлим, биз билан бирга бўлишинг керак. Мен Парижга, жаноб Мустафо Чўқоевга хат ёзиб, сенинг тўғрингда суриштирган эдим.

Муфти гиламнинг бир чеккасини кўтариб, кўк конверт олди.

— Мана!— Муфти конвертни кўз-кўз қилди.— Жаноб Мустафо Чўқоев «Туркистон миллий истиқлол жамияти»нинг раиси, бизнинг «Ёш Туркистон» журналимизнинг редактори бўладилар.

— Мен ҳам у киши тўғриларида эшитган эдим...— деди Маҳмудбек.

— Эшитган эмиш!— Муфти истеҳзоли кулди.— Уни ҳамма танийди. Парижда унинг уйини тўғридан-тўғри «Туркистон» деб аташади. Мен ана ўша ҳурматли зотнинг содиқ хизматкори бўламан. У эса раҳнамо!

Муфти қошларини маънодор учуриб қўйди.

— Мустафо Чўқоев ҳам сен тўғрингда эшитган экан. Советларнинг газетасида сени танқид қилишганини ўқиган экан. Сени миллатимизнинг содиқ фарзандларидан, деб ёзиб юборибди менга.

Маҳмудбек миннатдорлик билан бош эгди.

— Туркияга бориб нима қиласан, ўғлим,— давом этди муфти.— Биргалашиб ишлаймиз... Ҳали қиладиган ишларимиз кўп. Хўш, нима дейсан?

— Маъқул, тақсир...— рози бўлди Маҳмудбек.

— Бугун дамингни ол. Ўзингга алоҳида ҳужра ҳозирлашади. Эртага бозорга тушиб, дурустроқ кийим-кечак сотиб ол. Пулнинг эса ташвишини қилма...

Бозорда Маҳмудбекнинг олдига бошига катта мис баркаш қўйган ҳушчақчақ озарбайжон келди.

— Мана ҳолва... Хоҳлаганингни танла... Истасанг парварда, истасанг занжибол.

У баркашни бошидан олиб, Маҳмудбекка узатиб турарди.

— Олсанг-чи, шоввоз, ол, бундан арзонини топмайсан...

Маҳмудбек бозордаги гала-ғовур, шовқин-сурон, қич-қириқ, кулги орасида аранг:

— Орқамдан юр...— деган гапини эшитиб қолди унинг.

Маҳмудбек ўзини базўр қўлга олиб турарди. Уша, неча-неча кунлардан бери кўзи тўрт бўлиб кутиб юрган одами ниҳоят дуч келган эди.

— Юр, юравер...— деб қайтарди яна ҳолвафуруш.

Озарбайжон Маҳмудбекнинг аҳволини тушунди. Ҳозир улар бир-бирларининг қўлларини қисиб, қучоқлашиб кўришишлари лозим эди...

Қувноқ сотувчи Маҳмудбекнинг олдига тушиб, ширин ҳолвасини мақтай-мақтай, йўлида давом этди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен архивлардан «Миллий курашимиз тарихи» қўлёзмасининг нусхасини излаб топдим.

Бу сатрлар Садриддинхон муфти қаламига мансуб. Қўлёзманинг сўнгги саҳифасида шундай сана зикр этилган: «Қитобни оллои таоло иродаси билан 1351 йил зулҳижжа ойининг 15 кунда ёзиб тугатдим».

Бу — 1933 йил деган сўз.

Мен муфтининг бу қўлёзмасини оққа қандай кўчирганимни эсладим. Қўлёзмани оққа кўчириш чоғида яширин яна бир нусха кўчиришим лозим эди. Яширин кўчирилган нусха марказга жўнатилганди. Ҳозир мен варақлаб ўтирган қўлёзма ўша нусха эди. Уни марказга мен исму шарифини билмайдиган ўша қандолатчи озарбайжон жўнатган эди.

Муфтининг «Баёз»и қилинган ишлар юзасидан ҳисобот эди, айни чоқда, у миллатчиларнинг яширин ниятлари, таянч нуқталари, жосуслик фаолиятларини фош қиладиган ҳужжат ҳам эди...

«Совет Иттифоқиға ҳужум Шарқдан бошланади. Шу муносабат билан мусулмон муҳожирларни яхшилаб тайёрлаш, рус оқ муҳожирлари ҳамда... инглиз ва турк офицерлар билан алоқани мустаҳкамлаш лозим...»

Садриддинхон муфти бу цитатани Мустафо Чўқоевнинг кўрсатма хатидан кўчирган эди.

Муфти ўз «Баёз»ида «Миллий истиқлол»нинг Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистондаги бўлимлари фаолиятига ҳам алоҳида баҳо бериб ўтган...

Жосус ва қўпоровчиларни ёллаш, муҳожирликдаги бошлиқлар ўртасида ҳокимият учун кураш, келажакда қўлга кириши лозим бўлган бойликларни ҳисоб-китоб қилиш, инглизларнинг ёрдамлари тўғрисидаги маълумот...

Хуллас, ватанни очиқдан-очиқ сотиш...

Садриддинхон муфтининг «Баёз»и ана шулардан иборат...

Икки нусхадаги «Баёз...»

Баёзнинг бир нусхаси — муфти бошлиғи Мустафо Чўқоевга юборган нусхаси — афтидан, 1945 йилда Берлинда миллатчиларнинг бошқа ҳужжатлари билан бирга ёниб кетган бўлса керак. «Баёз»нинг замонлар ўтиши билан сарғайиб, оддийгина бир ҳужжатга айланиб қолган бу нусхаси эса, мана, менинг олдимда турипти.

Бу қўлёзмада зикр этилган номлардан биронтаси ҳам халқ хотирида қолмаган...

МУФТИНИНГ КОТИБИ

Маҳмудбек ажойиб шогирд чиқиб қолди. У «Туркистон миллий истиқлол жамияти»нинг бўлимлари билан тез-тез хат олишиб туради. Муфти хатларни бир-бир кўздан кечириб, маъқуллаб бош ирғатади-да, ишонч билан қўл қўйиб беради уларга.

— Ёзма нутқингиз яхши. Шеър ёзишингиз маълум бўлиб турипти.

Муфти сийрак соқолини сийпаб туриб қўшиб қўйди.

— Бизга бошқача шеърлар керак бўлади ҳали...

Бундай пайтларда муфтининг кўзлари чақнаб кетади.

Муфти ҳозир ҳам яна большевикларга нафрати тўғрисида гап очди. Бармоқларини муштга тугиб, бетавфиқларнинг бошларига қарғишлар ёғдирди. Маҳмудбек Садриддинхон билан қўшни ҳужрада истиқомат қилади. Муфтининг ҳужрасида кечалар чироқ ёниб чиқишини кўриб юрди. Муфти жуда серҳаракат одам, кексалигини ҳам унутиб ишлагани-ишлаган. Унга йигирма тўрт соат вақт ҳам камлик қиладигандек эди. Кундузлари учрашувлар билан бўлади, кечалари эса хат, мақолалар ёзишдан бўшамайди. Муфти баъзан намозни ҳам унутиб қўяди. Агар ўқиса ҳам шошилиб, юмалоқ-ёстиқ қилиб қўя қолади. Маҳмудбекнинг таънаомиз қараб турганини кўрса, шоша-пиша ўзини оқлашга тутинади:

— Худонинг ўзи кечиради. Биз оллон таолони деб, миллатни деб юрибмиз-да.

Мачитга баъзан ғайри динлар ҳам кириб қолишади. Собиқ ҳарбий инженер Гурлецкий ўшандай тоифалардан. У муқаддас шаҳарда бир амаллаб арзон ароқ топиш йўлини топган, каллаи саҳарлаб ичиб олади. Гурлецкий жигаридан, ақчасизлигидан шикоят қилгани-қилган. Хира тортиб қолган кўзларининг таги халта бўлиб ётипти: сийрак сочлари хумдек бошида кулгили ҳурпайиб ётади. Муфти тиббиётда ҳеч нарсани тушунмаса ҳам унга пул бериб туришни канда қилмайди. Маҳмудбек унинг бу садақа беришларини сира маъқулламасди.

— Оллои таоло ҳам берганга бераман, дейди,— деб ўзини оқлайди муфти.

Гурлецкий ғайри дин эди, лекин муфти бу ичкиликка муккасидан кетган офицерни атайлаб этагидан тутиб юрарди. Чиндан ҳам бу офицер кўп ўтмай керак бўлиб қолди.

Бир кунни мачитга яна бир ғалати одам кириб келди.

Инглиз консули туркманча чопон кийиб, оппоқ салла ўраб олибди. Салла ўраб ўрганмаганига, қўли бошидан тушмайди. Муфтидан ёрдам сўраб келибди. Муфти бундай суҳбатни кўпдан кутиб юрарди. Албатта, ёрдам беради-да.

Инглиз чордана қуриб ўтиришга қийналса ҳам, чидаб ўтирарди.

— Помирдаги йўлми? — деб қайтариб сўради муфти.

— Ҳа. Унинг қачон қуриб битирилишини аниқлаш керак.

Муфти чўққи соқолини тутамлади.

— Ҳа, одам топилади. Бир рус инженер йигит бор...

— Жуда соз-да,— англиз ўрнидан туриб, оёғининг чигилини ёза бошлади.— Қиладиган ишини ўзим тушунтираман.

Муфти ранжигандай бўлди.

— Хужжатлар, карта у ёқда қолган эди-да,— деб тушунтирди консул.

— Маъқул, жаноб, мен у одамни пишитиб қўяман.

Эртасига Маҳмудбек Гурлецкийни топиб, муфтининг ҳузурига бошлаб келди. Оқ муҳожир ғирт маст эди. Бундай вақтларда унинг мағрурлиги тутиб кетарди. Бошини мағрур тутгани билан бўйининг калталиги наздидаги улуғворликни намоён қилишига имкон бермасди.

Гурлецкий Маҳмудбекни писанд қилмасди. Садриддинхон муфтининг йўриғи бошқа. Қариянинг таниш-билишлари кўп. У Гурлецкийга Истамбулга, ундан Парижга ўтиб олишига ёрдам бераман, деб ваъда қилган. Европага ўтиб олса бас. У ёқда, худо хоҳласа, яна ишлари юришиб кетади.

Аммо бечора яна беш-ўн минутдан кейин муфтининг олдида тиз чўкиб, ялиниб-ёлворишга тўғри келишини хаёлига ҳам келтирмасди.

Қария бундай вақтларда гапни чўзиб ўтирмайди. У худди ўз қўли остидаги одамга гапираётганидай, буйруқ қилди:

— Сиз дўстларимизнинг битта топшириқларини бажаришингиз керак.

Қулоғигача қарзга ботиб қолган Гурлецкий, ичида, қарзларимдан қутулишнинг вақт-соати етди, деб умид қила бошлади.

— Қулоғим сизда, муфти жаноблари.

Садриддинхон большевикларга қарши олиб борилаётган ишлар тўғрисида кичкинагина ахборот берди-да, Гурлецкийга шу курашга бош қўшишни таклиф қилди.

Собиқ офицер соқоли олинмаган чаккасини ишқаб, жилмайишга, гапни ҳазилга йўйишга ҳаракат қилди. Муфти чағир кўзларини қисиб, унга жаҳл билан қараб турарди. У иродасиз одамларни ҳуш кўрмасди.

— Мен большевикларнинг душманман. Подшо офицери бўламан.

— Офицернинг ўрни — жанг майдонида.

— Утинман, мени бу ишдан халос қилинг...

— Бас қилинг!— деб қичқириб юборди чол ва қўлини тап этиб қуръоннинг устига қўйди.— Сиздан рус офицери-га хос жавоб кутяпман.

— Бормайман,— деб минғирлади Гурлецкий ва бошини эгди.

— Бормайсизми?— Муфти қаҳрли шивирлади.— Хўш, унда олган қарзларингизни ким узади? Бормайсизми ҳали? Бўпти, унда Мажидбек билан саҳрога чиқасиз.

Гурлецкий саҳро тўғрисидаги гапни эшитган эди. Юзларидан қон томиб турган қўрбоши муфтига маъқул бўлмаган одамларни қум саҳросига олиб чиқиб кетиб, қумга тириклай кўмиб қайтарди. Садриддинхоннинг йўриғига юрмаган бир-икки муҳожир кўринмай қолган эди. Чойхоналарда уларнинг номларини шивирлаб тилга олишарди.

— У ёқ-бу ёғингизни сал эпқага келтиринг. Уч кунгача оғзингизга бир қултум ҳам ичимлик олмайсиз. Ана ундан кейин котибим сизни хўжайинингиз ҳузурига бошлаб боради. Топшириқни хўжайинингиздан оласиз.

Гурлецкий бирдан тиз чўкди.

— Муҳтарам жаноб. Боролмайман. Бу ишни мен эп-полмайман. Бекорга отиб ташлашади...

Гурлецкий муфтининг этагидан тутиб ўпа бошлади.

— Тақсир, ўтинаман... Менга раҳмингиз келсин. Ахир, биласиз-ку, мен бундай ишларга ярамайман... Эп-полмайман бундай ишларни.

Унинг ялиниб-ёлворишлари муфтининг кўнглини юмшатолмади. Ўшшайганича пешанасини тириштириб ўтираверди.

— Эплайсиз,— деди ниҳоят қатъий қилиб.— Уч кун оғзингизга бир қултум ҳам олмайсиз. Одам сиёқингиз қолмапти. Мен дўстларим олдида юзи шувут бўлиб қолишни истамайман. Қани, ўрнингиздан туринг-чи! Ҳа, шундай бўлсин.

Маҳмудбек Гурлецкийни чегарагача кузатиб қўйди. Маҳмудбек шу баҳона мачитдан ташқарига чиқадиган бўлди. Қария ўз мулки, қилаётган ишлари кўламини кўрсатиб, уни қойил қолдирмоқчи эди. Шунда мени бундан ҳам кўпроқ ҳурмат қиладиган бўлади, деб ўйларди.

Муҳожирларнинг айрим қароргоҳлари ҳарбий лагерларни эслатади. Одамларнинг елкаларида қурол-яроғ. Хилма-хил беқасам чопонлар кўзни олади. Энди камдан-

кам миниладиган отлар гижинглашади. Учоқлардан чиқаетган тутун қум бағирлаб ўрлайди. Оташ қиздириб, тер, хом гўшт ҳиди димоққа урилади.

Гурлецкий от гўштини ейишга кўнгли тортмай, ҳадеб нонга зўр берарди. Офицер анча ўзгариб қолди. Энди унда илгариги мағрурликдан асар ҳам қолмади, у дамини ичига ютиб, кутилмаган топшириқ тўғрисида ўйларди. Энди у ҳақиқий хўжайини кимлигини билар, топширилган ишни уддалай олиш-олмаслигини сарҳисоб қилиб ўтирарди.

Туркманлар қўнган ерларга ўтовлар тортилган. Ўтовнинг ичига тўшалган наमतнинг устида қум қисирлайди. Қум тишларнинг орасида ҳам қисирлайди. Сахро ана шу ердан бошланади.

Гурлецкийга ҳеч ким эътибор бермасди. Маҳмудбекка эса ёшлигига қарамай, катта ҳурмат кўрсатишар, дастурхонга таклиф қилиб, сиҳат-саломатлигини суриштиришарди. Тўғри-да, Маҳмудбек — муфтининг одами. Бу тавсиянома ҳатто ерли қоровул постларида паспортдан ҳам обрўлироқ эди.

Отлар, қурол-аслаҳалар, жасур йигитлар кишида кучли таассурот қолдирарди. Муфти чиндан ҳам катта кучга эгага ўхшаб кўринарди.

Гурлецкий буларни тушунишдан ожиз эди. Сўнгги қўнган манзилларидан бирида собиқ офицер дастурхонга яна бир лаган от гўшти олиб киришганини кўриб, тескари қаради. Кейин аламига чидамай, ўрnidан туриб чиқиб кетди. Гурлецкий оёқларини қумда аранг кўтариб босиб, боши оққан томонга юриб кетди. Бир вақт кутилмаганда алланимагадир қоқилиб тушди.

— Чап оёгим билан қоқилдим-а,— деб кўнглидан ўтказди у заҳарханда билан. Саксовулнингми, тўранғилнингми ерда юзагина қулоч ёзган илдизига қоқилган эди у.

Гурлецкий этигининг учи билан шох отиб кетган илдизни очмоқчи бўлди. Аммо томирлар ерга қаттиқ қапишиб ётарди.

— Жуда мустаҳкам ўрнашиб олибдими?— деб Гурлецкийнинг унга ҳаваси келди.

Қумда ҳаёт ўз йўли билан давом этарди. У хаёл суриб, қум барханларига тикилиб қолди. Ана, сал нарироқда сарғайиб кетган суяк кўринди. Олачипор калтакесак кетида билинар-билинемас из қолдириб, ўзини уясига

урди, қора қўнғиз қумда ўрмалаб юрипти. Битта ковакдан катта қум сичқон лип этиб чиқди-да, ўзини бошқа ковакка урди. Узун пахмоқ думини демаганда, уни каламуш деб ўйлаш мумкин эди.

Ҳатто шу саҳрода ҳам Гурлецкий бегона эди. У шошмай чўнтагидан тўппончасини олди. Ҳаётдан шу қадар лоқайдлик билан кўз юмиш мумкинлигини у хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Ўқ овозига биринчи бўлиб бўрибосарлар югуриб келишди. Кейин ўтовдагилар ҳам югуришиб чиқишди.

Ҳаммадан ҳам Маҳмудбекнинг жаҳли чиқиб кетди. Жасадни тепиб-тепиб юборди.

— Ит! Аҳмоқ. Лаънати тентак!

Гурлецкийнинг йўл бошловчиси ҳам шу ерда эди. У шу кеча бу нотаниш русни чегарадан ўтказиб юбориши лозим эди. Кузатувчи наша, тилла деганда ўзини томдан ташлайдиган, аммо жони жуда ширин, кўпни кўрган одам эди. Буниси эса шунча машаққатли йўлни босиб келиб, оқшомни кутишга ҳам сабри чидамай, ўзини ўзи ўлдирибди.

Йўл бошловчи тескари қаради. Энди унга барибир: у оладиган пулини олиб бўлган.

Садриддинхон муфти ҳам ўз улушини олди. У ҳарбий инженернинг ўлимини бўлакча баҳолади. Маҳмудбекка фикрини ётиғи билан тушунтирди:

— Совет чегарачилари томонидан ўлдирилибди. Вассалом... Бошқача бўлиши мумкин эмас. Инглизлар бор гапни билиб қолгудек бўлишса, биз билан олди-берди қилмай қўйишади.— Кейин, ўзи ҳам чидолмай, Гурлецкийнинг гўрига ғишт қалашга тушиб кетди:— Ит. Илоё суяклари шақалларга ем бўлсин.

Аммо жаҳлдан тез тушди. Аҳволни ақл тарозисига солиб, нима қилиш тўғрисида бош қотира бошлади.

Маҳмудбек орага чўккан бир дамлик сукунатдан фойдаланиб:

— Туркман овулларида ажойиб йигитларимиз бор экан,— деб мақтаб қўйди «ислом жангчиларини».

— Ҳа,— дея унинг гапини маъқуллади муфти.— Жуда фидойи йигитлар.— Аммо ўша заҳоти, афсусланиб қўл силтади.— Йўқ, ўғлим, ҳозир бундай курашиб бўлмайди. Инглизлар ақлли, айёр халқ-да! Курашишни ўшарлардан ўрганса бўлади. Душманлариникига худди меҳ-

монга боргандек боришади. Кейин, кетларидан қурол-яроғ ортилган карвонлари йўлга тушади. Ҳа, курашишни ўшалардан ўрганиш керак.

Муфти фақат қилич ўйнатишу талаш, ўт қўйишдан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган йигитларидан нолишга тушиб кетди.

— Нозик ишга қўл урган эдик, уддалаёлмадик. Чор офицери ўлардек нодон, юраксиз чиқиб қолди. Ундай жоҳил, саводсиз одамдан нимани кутса бўлади?

Муфти шу кечадан бошлаб иш услубини қайта кўриб чиқа бошлади. Услубининг нақадар қўполлигини ўзи ҳам сезиб қолди. Одамларда норозилик уйғотгани, собиқ мамлакатларига нисбатан ғазаб қўзғатгани, бутун отрядларни занжирда тутгани билан нима натижага эришди? Яхши тайёрланган, уста, хуштабиат битта одамнинг ўзи юзлаб, минглаб одамларнинг ишини қилиб келиши мумкин.

Муфти шу-шу мачитга келиб-кетадиганларга разм солиб юрадиган бўлди. Айниқса ёшларга синчковлик билан кўз тикади.

— Илмли одамларни топиш қийин,— деб Маҳмудбекка маслаҳат ташлади муфти.— Шу ваздан ақллироқ, итоаткор йигитларни қидирмасак бўлмайди.

У чағир, синчков кўзлари билан художўйлар ичидан кўнгилдаги одамларни ахтара бошлади. Кечалари ётиб мураккаб топшириқларни ўйлаб чиқарди-ю, топган одами кўпинча тўғри келмай қоларди.

— Тўғри келмайди, нодон,— фикрини очиқ айтиб қўя қоларди муфти.

Аммо наманганлик мануфактурачи савдогар Ҳамдамбойнинг ўғиллари муфтига маъқул тушиб қолишди. Йигитлар мачитга икки қўллари кўксиларида, жуда камтарин келиб-кетишарди. Кийим-бошларидан турмушлари анчагина ночорлиги шундоқ кўриниб турарди.

— Раҳматлик оталари жуда ажойиб одам эди-да,— деди муфти.— Бор давлатини ислом жангчиларининг харжига берган. Бечоранинг жойи жаннатда бўлсин. Энди бу йигитларга ёрдам бериш бизнинг вазифамиз.

Йигитлар муфтининг ҳузурига таклиф қилинди.

Садриддинхон муфти уларни дастурхонга таклиф қилиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди.

— Ишларингнинг мазаси йўқлигини кўриб турибман,— деди у йигитларга оталарча меҳрибонлик би-

лан.— Ҳозирча мана бунни олиб қўйинглар, сарф-харажатларингга ишлатиб турарсизлар.

Ака-укалар:

— Худога шукур, ҳеч нарсадан зориқаётганимиз йўқ, бизга бош сиққудек битта бошпана бўлса бас,— дейишди.

Аммо муфти гап тамом, дегандек қўлини кўтарди.

Муфти Ҳамдамбойнинг ўғиллари билан ҳафтада бир учрашиб, суҳбатлашиб ўтирадиган бўлди. У кунлардан бир кун йигитларга муддаосини очиқ айтди. Шунда йигитлар худди оқ офицерга ўхшаб муфтининг оёғига йиқи-лишди ва ёш умримизга раҳм қилинг, деб ёлворишга ту-шишди.

— Сизлар ватанларингни ташлаб чиққанларингда ҳали ёш бола эдиларинг,— деб аста тушунтира бошлади Садриддинхон.— Сизларни ҳеч ким танимайди. Қўқон, Фарғона, Марғилонга борасизлар. Фақат большевиклар Фарғона водийсида нималар қуришаётганини кўриб, эс-да сақлаб қолсаларинг бўлгани. Қиладиган ишларинг шу, холос.

Хужра бурчагида ғазабини ичига аранг ютиб Мажидбек ўтирарди. Агар ихтиёр унда бўлганида эди, бу текин-томоқларнинг бошлаб адабини бериб қўйган бў-ларди!

Муфти қўрбоши томонга бир-икки ўқрайиб қараб қўйди. Барзангидек қўрбоши ҳиқиллаб ялиниб-ёлвораётган йигитларни кўрмаслик учун зўр бериб ерга қарарди. Иложи бўлса, бунақаларни йигитларининг яқинларига ҳам йўлатмасди-я. Аммо муфтига бу йигитлар керак.

Йигитлар инглизларга ҳам маъқул бўлишди. Маҳмудбек яна ўша таниш йўллар билан бу янги жосусларни ҳам чегарагача кузатиб қўйди.

Йигитлар чегарадан эсон-омон ўтиб олишди. Энди бу ишга яна бошқа одамларни тортиш, ака-укаларнинг қайтишларини кутиш лозим эди.

Аммо муфтининг тинчи яна бузилди. Энди унинг ҳузурига турк дўстлари ташриф буюриб қолишди.

Муфти дам-бадам соқолини тутамлаб, Маҳмудга имо-ишора билан олиб кирадиган нарсасини эслатиб ту-рарди.

— Ошни зиғир ёғида қилишсин,— деб тайинлади у.— Булар шунақасини хушлашади.

Азиз меҳмон — полковник Аҳмад Сурайёбек муфти-

нинг эски, қадрдон дўсти эди. Улар ғайри динларга қарши қурашда ҳалок бўлиб кетган дўстларини эслаб ўтириб:

— Биз ҳали ислом байроғини яна тиклаймиз!

— Мусулмонларни бир ёқадан бош чиқартирамиз!— деб хитоб қилиб қўйишарди.

Полковникнинг шериги асли Қашқардан экан.

— Муҳаммад Истамбул университетини тугаллади,— деб таништирди уни полковник.— Энди биз унинг юртига қайтиб кетяпмиз.

Бу оддий жумлани Сурайёбек маънодор қилиб айтди-да, Маҳмудбекка ёнлама қараб қўйди.

— Бу йигит менинг энг яқин одамим... Энг яқин ёрдамчим...

Шу билан ҳаммаси аён бўлди, полковник энди ўзини бемалол ҳис қила бошлади.

Қашқар! Турк дўстларнинг келишдан муддаоларини мана энди тушунди у. Қашқар... Шу мамлакат номи тилга олинди дегунча муфтининг юраги шув этиб кетар, кўзларини сузиб, мусулмон давлати тепасида турган раҳнамодек ҳис этарди ўзини.

Маҳмудбек Истамбулдан, Париждан, Берлиндан, Варшавадан юборилган газета-журналларни ўқиб туради. Матбуот Қашқарни юз оҳанга солиб тасвирлайди. У ерда катта воқеалар пишиб етилмоқда эди. Тажрибали фитначи, сиёсатдон ва жосуслар ҳозир ўзларини ўша томонга урмоқда эдилар.

Муфти меҳмонларининг Қашқар тўғрисидаги ҳар битта гапини қулоғини динг қилиб тинглади. Улар бир-галашиб сўнгги йилларда юз берган воқеаларни муҳокама қилишди.

Англия, Япония, Туркия... Синьцзянда фаолиятларини кучайтириб юборди. Бу мамлакатнинг табиий бойликлари, хом ашёси, бозори оҳанрабодек ўзига тортарди. Хитойга Ҳиндистон ҳам яқин. Бунинг устига-устак, Совет Иттифоқига ҳужум қилиш учун бу ер қулай плацдарм вазифасини ўташи мумкин.

Англия, Япония, Туркия... Узоқ чўзилиб кетган суҳбатлари асносида бу мамлакатлар номи қайта-қайта тилга олинди. Садриддинхон муфти бу оқшом жуда хурсанд, ўзини бахтиёр ҳис этар эди. Охири чидаб туролмади, ирғиб ўрнидан турди-да, токчадаги қалин китоблари орқасидан чиройли этикеткалик бир шиша «Наполе-

он» коньягини олди. У шишани бир зум қўлида ўйнаб турди-да, ўзи очишга журъат қилолмади шекилли, Маҳмудбекка узатди. У ҳам шишани қандай очишни билолмай турган эди, полковникнинг сабри чидамади.

— Қани, йигитча, менга беринг-чи,— деди у.

Полковник билимдонлик билан йигитнинг қўлидан шишани олди-да, устидаги ёзувини ўқиб, француз тилини билишини ҳам кўз-кўз қилиб қўйди:

«Ҳақиқий коньяк Камю «Наполеон»— ноёб май».

Муфтининг ўзи номига битта ҳўплаб қўйди. Коньякни асосан турклар ичишди. Ичганлари сари тилларининг чигали ечилиб бормоқда эди.

— Синьцзяндаги ноибларнинг бари икки пулга қиммат. У ерга мусулмонларни бирлаштира оладиган одам керак.

Сурайёбек тантанали равишда сукут қилиб туриб, кейин қўшиб қўйди:

— Ўша одам сиз бўласиз, муҳтарам Садриддинхон муфти!

Қариянинг ўзи ҳам шу гапни кутиб ўтирган эди. У соқолини тутамлаб, одоб юзасидан эътироз билдирган бўлди:

— Бу катта иш... Биз эплай олармиканмиз?

— Ҳа, фақат сиз эплай оласиз!— деди қатъий қилиб полковник.— Фақат шуни қўшимча қилишимиз мумкин,— дея яна гапида давом этди у,— ҳозирда бизнинг бир неча одамимиз Синьцзянга жўнаб кетган.

Муфтининг қулоғи динг бўлди. Рақобатчиси бўлиши мумкинлигини у хаёлига ҳам келтирмасди. Сурайёбек буни тушунди шекилли, уни хотиржам қилишга шошилди.

— У жўнаб кетган одамлар фақат кичик-кичик топшириқларни бажаришади, холос. Масалан, Истамбулдан «Туркистон ёшлари уюшмаси жамияти» вакили доктор Аждиддин Аҳмад Делолбек жўнаб кетди.

Муфтининг кайфияти яна жойига тушди.

— Улуғ ишларда оллонинг ўзи ёр бўлсин бизга,— дея шивирлади у.

Меҳмонлар ҳам такрорлашди.

— Оллонинг ўзи ёр бўлсин...

Бу сўзлар гўё қасамёд бўлиб жаранглади.

Муфтини йўл чорламоқда эди. Энди муфти Синьцзянда мусулмон давлатини тузиш тўғрисидаги хаёлий фик-

ридан қайтмаслиги аниқ эди. У ўз кучи, тажрибасига қаттиқ ишонади.

Муфти қаттиқ ҳаяжонга тушиб қолди. У инглиз консули, туркман қўрбошилари, қозоқ муҳожирларининг оқсоқоллари билан учрашди. Улар ҳузуридан маслаҳат ва пул олиб қайтди.

Садриддинхон шогирдига тез-тез савол назари билан қараб қўярди, нозик суҳбатни ўзи бошлашни истамасди. Маҳмудбек буни тушуниб, гап ташлади:

— Тақсир, агар малол келмаса, бу оғир ва хатарли сафарингизда сизни ўзим кузатиб юрсам.

Муфти тўлқинланиб кетиб, Маҳмудбекни бағрига босди. Бунақа оталарга хос меҳр-оқибат кўрсатиш Садриддинхон учун бегона туйғу эди. Иккалалари ҳам бир зум ноқулай аҳволда туриб қолишди.

— Сизнинг менга содиқлигингизни билардим, ўғлим. Келинг, энди йўл ҳозирлигини кўрайлик,— деди муфти.

— Афсуски, менда паспорт йўқ.

— Агар паспорт олишнинг иложини қилолмасак, ўз паспортим билан, ўғлим, деб сизга ҳам рухсат оламан. Кейин эса...

Муфти босиб ўтишлари лозим бўлган қўшни мамлакатдаги дўстлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. Муфтининг, айниқса, турк консули Эсондолдан умиди катта эди.

Улар оқшом йўлга чиқишди. Сўнгги вақтларда муфтининг ерли ҳукумат бошлиқлари билан муносабати бузилиб қолган, шунинг учун ҳам шаҳардан чиқиб кетиш олдида полиция одамларига дуч келишни истамасди. Улар қозоқ муҳожирларининг ўтовларида тўхташди. Ватани, узоқ-яқини, мол-мулкидан жудо бўлган бу одамлар муфтининг кўзларига умид ва илтижо билан боқишарди. Садриддинхон таҳликадан чарчаган, энди ортиқча суҳбатни ҳам ҳушламай, аччиқ чой хўплаб ўтирибди.

Маҳмудбек оқсоқолларнинг серажин юзларига разм солди. Бу одамларни серҳосил ерларидан мосуво қилиб, бегона юртларга мана шу оқсоқоллар етаклаб келишган-да. Қозоқларга йўлда кўчманчи уруғ ҳужум қилган, юзлаб от-уловлари, қизларини, қимматбаҳо нарсаларини тортиб олишган. Қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлганлар эса қумда қолиб кетган.

Оқсоқоллар муфтига катта иноят кўрсатишди. Икки учқур отни етаклаб келиб, эгарига яхна гўшт билан

нон солинган хуржун ташлашди. Оқсоқоллардан бири муфтига кумуш сопли қамчин совға қилди.

— Сафарингиз бехатар бўлсин.

Қозоқлар Садриддинхоннинг қаерга, нима юмуш билан кетаётганини билишмасди. Аммо бу улуғ зотнинг катта юмушлар билан банд бўлиб юрганини яхши тушунишарди.

Сафар даврида учрашувлар кам бўлди. Аммо ҳар учрашувдан кейин муфти дарғазаб бўлиб, асабий тортиб кетарди.

Чўпоннинг кулбасида узоқ суҳбатлашишди. У ёқ-бу ёқни суриштиришди. Уй эгаси йиртиқ чопон чўпон пинагини бузмас, бу саргардон юрган бегона юртликлардан ўзини юқори қўярди. Ночоргина бўлса ҳам ўз уйи, қайнаб турган қора қозони бор.

Муфти билан Маҳмудбек бир оз дам олиб, яна йўлга тушишганда Садриддинхон тўнғиллаб қўйди:

— Чувринди, ялангоёқ, ўзини султон деб фаҳмлайди-я!

Кечга томон уларни учқур отлиқлар тўдаси ўраб олди. Худди бутун бошли бир қўшинга ҳужум қилаётгандек, шовқин солишди:

— Ҳой, кимсанлар? Йўл бўлсин?

Кўчманчилар тўдасининг бошлиғи отлардан кўзини олмасди. Отлар унга ёқиб қолганди.

Муфти азиз-авлиёларнинг номини тилга олиб, алланималар деб минғирлади:

— Бизнинг кимлигимизни биласанми?

Бошлиқ чўнтагидан танга олиб, юраги чиқиб кетган муфтининг бурни тагида кўз-кўз қилди.

— Тангани кўрдингми?

У тангани осмонга отиб, чаққонлик билан елкасидан милтиғини олдида, деярли нишонга олмай туриб ўқ узди. Танга ўқ зарбидан эгилиб-букилди.

Буни кўрган муфтининг ранги қув ўчиб кетди.

— Муддаоларинг нима?

— Муддаоимиз...— Бошлиқ совуқ ишшайиб отнинг таранг яғринини силади.

Бу ҳангама, худо билади, нима билан тугарди, аммо кутилмаганда йигитлардан биттаси, отидан ирғиб тушиб, ўзини муфтининг оёғига ташлади.

— Ассалому алайкум, тақсир! Гумроҳ бандангизни кечиринг.

Йигит шаҳарда Садриддинхоннинг мачитида бўлган, уни ўша ерда бир-икки кўрган экан.

Муфти бир оз ўзига келиб, Маҳмудбекка:

— Оллои таоло ҳақиқат йўлида юрган бандаларига ҳамиша ғамхўр,— деди қаддини ростлаб.

Аммо чегарада яна бир кўнгилсизликка дуч келишди.

Чегарачи йигит ўқишни билмас экан. Муфтининг паспортини анчагача қўлида у ёқ-бу ёғини айлантириб турди.

— Руслардан қўрқиб кетдиларингми? Большевиклардан-а?— деди у афсусланиб.— Эҳ сизлар... Агар майор буюрса, Москвани икки кунда олиб қўямиз.

Солдатларнинг қўлида узун, эски милтиқ. Сержант ранги ўнгиб кетган инглизча гимнастёрка билан эскироқ бўлса ҳам ҳали анча пишиқ ботинка кийган. Аммо бошқаларнинг устларидаги кийимлари кўчманчиларнинг ола-була эски чопонларидан сира фарқ қилмайди.

Паспорт сержантни эҳтиёт бўлишга даъват этарди. Рухсатнома деган сўзни эса умрида биринчи эшитиши эди. У майор келгунга қадар йўловчиларни ушлаб гуришга қарор қилди. Уларни торгина, зах хонага қамаб қўйишди. Эшикнинг қулфи бўлмай, ёғоч билан тамбаларди. Эшик тепасидаги узунчоқ деразадан хирагина ёруғ тушиб турарди.

— Майорларинг қачон келади?— қовоғини уйиб сўради муфти кўзада сув билан нон олиб кирган солдатдан.

— Қариндошлариникига меҳмонга кетган эди.

Эшик яна ғирчиллаб ёпилди. Муфти уҳ тортиб қўйди.

— Йўқ... Булар ислом жангчилари эмас... Бизга бўлакча суянчиқ керак, азизим Маҳмудбек.

Муфти жонланиб кетди: у ҳаяжон билан Англия, Япония, Туркиядаги раҳнамолар ҳақида гапира бошлади. Ўртага нон ушатиб қўйди.

— Олинг, азизим...

Муфти нонни нари-бери суриб, ушоғини кафтига сидирди. Тишлари сарғайиб кетган оғзини очиб, ушоқларни кафт отди.

Кутишаётган офицерлари майор бўлмаса ҳам ўқишни билар экан.

— Тезда келиб қолганимга шукур қилинглар,— деди у,— бўлмаса, ҳали-вери ўтирардиларинг бу ерда.

Улар яна йўлга равона бўлишди.

Ниҳоят, обод бўлган ерлар бошланди. Биринчи кириб

борган қишлоқлари ғала-ғовур, байрам тусида эди. Йўловчиларга ҳеч ким эътибор бермади. Муфти бир деҳқондан хурсандчиликнинг боисини суриштирди:

— Нима бўляпти ўзи?

— Ҳали билмайсизми?— ҳайрон бўлиб сўради деҳқон.

— Йўқ...

— Ие!— у йўловчиларга афсусланиб қаради.— Бизда бугун қўй сўйиляпти.

Муфти алам билан отига қамчи босди-да, Маҳмудбекка ўзбекчалаб гапирди:

— Қўй сўйишаётганини бутун олам билиши керак экан-да! Оббо ялангоёқлар-е...

Бошқа бир қишлоқда, ўзбекча гаплашишаётганини эшитиб, бир қария ғизиллаб ёнларига келди.

— Ўзбекмисизлар?

Йўловчиларни иззат-икром билан уйга олиб киришди, роса меҳмон қилиб, ўзлари тўғриларида гапириб беришди:

— Биз чигатой уруғидан бўламиз. Расм-русмимизни қилиб...

— Ҳозир тарихнинг вақти эмас,— назокатни ҳам унутиб, чолнинг гапини бўлди муфти.— Келажак тўғри-сида ўйлаш, унинг учун курашиш керак ҳозир.

Муфти учун ҳозир ҳар дақиқа ғанимат эди. Олдинда Қашқар кутмоқда уни. У бутун борлиғи билан ўша ёққа интилмоқда. Аммо марказдаги биринчи учрашувнинг ўзидаёқ ҳафсаласи пир бўлишини ҳали билмасди. Турк консули Эсондол муфти билан котибининг ҳужжатларини расмийлаштиргандан кейин, унинг келгуси режаларини суриштиради. Сўнг, бармоқлари билан столни чертиб туриб, хўрсиниб қўяди.

— Биз ҳам янги турк давлатининг туғилишини орзу қилган эдик. Аммо ҳукумат тажрибасизлик қилиб, мағлубиятга учради. Оллонинг иродаси шундай бўлса керак. Давлат хароб бўлди. Энди у ёққа боришингизнинг ҳожати йўқ. Минглаб ватандошларингиз яшаётган шу мамлакатда ҳам сиз учун етарли иш топилади.

Бу суҳбат жуда яқин орада содир бўлади. Аммо бундан беҳабар муфти ўлар-қоларига қарамай отига қамчи босиб, олға интилади. Ора-сира Маҳмудбекка шикоят қилиб қўяди:

— Қамчинимни қаерда қолдирдим экан-а?

— Қозоқ оқсоқолларининг совғасини чегарада солдатлардан биронтаси ўғирлаб қўйган бўлса керак.

— Бу яхшилик аломати эмас,— деб бош чайқаб қўйди муфти.— Ҳа, яхшилик аломати эмас...

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен юртимда йўқ чоғимда чиққан газеталар боғламини тез-тез олиб кўздан кечириб тураман. Одатда диссертация, илмий мақолалар устида ишлаётган одамлар фойдаланишади бу газета боғламларидан. Бу газеталар энди тарихга айланган. Мен эса уларни шунчаки ўқийман. Баъзан одам кечиккан почтани шундай кўздан кечиради. Мен эса анча кечикканман. Неча йилларга кечикканман. У вақтларда мен кўп нарсаларни бировлардан эшитиб ёки ўзим гувоҳи бўлиб қолиб билардим, баъзи янгиликлар ўша вақтларда қулоғимга етиб келмаган бўлиши ҳам мумкин. Демак, улар ўттизинчи, қирқинчи йилларга хос воқеалар...

Иттифоқимизда амалга оширилаётган айрим муҳим қурилишларга жосуслар, қўпоровчилар жўнатиларди. Аммо улар чегарадан ҳали ўтиб улгурмаслариданоқ мен улар тўғрисидаги маълумотни марказга хабар қилиб қўйган бўлардим.

Бир нарсани аниқ биламан: мамлакатимиз халқи ўша вақтларда қурилиш ишлари билан банд эди. Аммо бу ишлар қандай олиб борилган? Бу ишларни ўз кўзим билан кўрмаганим учун аниқ тасаввур ҳосил қилолмайман. Газеталарда эса ҳар даврнинг руҳи аниқ акс этади. Шунинг учун ҳам ўша даврларда чиққан газеталарни олиб варақлайман. Стахановчилик ҳаракати ҳақида, Чирчиқ қурилиши тўғрисида хабарлар босилган. Бу ерларга ҳам қўпоровчилар юборишга ҳаракат қилишарди. Мана бу хабар комсомолларнинг ишлари тўғрисида экан.

«Қўқон комсомол ташкилоти уч қишлоқ советининг ўзидан коллектив хўжаликка 623 хонадонни тортишга муяссар бўлди. Избосканликлар уч қишлоқ советидан 602 хонадонни, норинликлар битта қишлоқ советининг ўзидан 202 хўжаликни коллектив хўжаликка уюштирди».

Туркистонлик муҳожирлар орасида талайгина ёшлар ҳам бор эди. Уларни колхоз деган гап билан қўрқитишарди.

Чет элга жўнашимдан олдин мен билан бир неча марта суҳбат ўтказишган, барча имтиёзлардан воз кечишингизга тўғри келади-да, деб огоҳлантиришган эди.

— Бу ерда ўқитувчилик қилишингиз, машҳур шоир бўлишингиз мумкин, у ёқда бу имкониятдан маҳрум бўлиб қоласиз, яна бир ўйлаб кўринг...— дейишган эди менга.

Мен ўйлаб кўрмадим. Ҳайласам, ўйлаганим сари очоқ ва айёр Жумабой, золим Ислом қўрбошилар ёдимга тушиб кетаверарди. Ҳали шуларга ўхшаш одамлар ҳаёт экан, Ватан хавф остида-да. Зухра опани қаранг, ҳар қандай эркадан қатъий иродали бўлиб чиқди, ахир. Республикамизда ҳаёт кундан-кунга кўз ўнгимда яшнаб бораётган бир пайтда мен эски, емирилиб бораётган бўлса ҳам ҳали хавфли оламга йўл олишга қарор қилдим. Бунинг учун бир неча йил давомида миллатчилар, мусовотчиларнинг ишончларини «қозонишга» ҳаракат қилиб юрдим.

ГПУ даги суҳбатларда менга очиқдан-очиқ айтишарди:

— Номингизга доғ тушади. Сизни бир неча йилгача хоин деб ҳисоблашади. Дўстларингиз сиз билан мулоқотда бўлган чоғларини ижирганиб эслашади.

— Уша бегона юртларда тахминан неча йил юрман?— деб сўрадим бир кун улардан.

— Буни аниқ айтиш қийин,— деб тўғриси айтиб қўя қолди суҳбат ўтказаётган чекист.— Қиладиган ишингизни мунча йилда тугатасиз деб айтиш қийин. Фақат бир нарса аниқ. Узоқ йиллар қолиб кетишингиз мумкин: то махсус буйруқ бўлгунга қадар юрасиз.

У яна топшириқни такрорлади. Кўршермат, Фузаил Мақсум, Садриддинхон муфтиларнинг номларини эслатди. Бу душманларни албатта зарарсизлантирмоқ лозим.

Чиндан ҳам курашга кетадиган кунлар, ҳафталар, ойларнинг ҳисобини олдиндан олиб бўлармиди? Орадан мана шунча вақт ўтди...

...Мен эски газеталар саҳифаларини варақлашда давом этаман. Назаримда, саҳифалар ҳам безовталаниб шитирлаётгандек бўлади. Бу ерда, менинг Ватанимда ҳам шиддатли ва қақшатқич кураш кетган. Мен эса ана шу янги турмуш учун олиб борилган катта курашнинг жангчиларидан бири эдим.

Фузаил Мақсум қароргоҳига меҳмонлар тўпланган. Дошқозонларда ҳар хил таомлар ҳозирланяпти. Девдай-девдай йигитлар ўчоқ тепасида ҳам қуроолларини ерга қўйишмайди. Милтиқ билан қиличлари қимирлашга халақит берарди. Аммо йигитлар, афтидан, бунга ўрганиб кетишган. Улар ҳар дақиқада ирғиб отларига минишга тайёр бўлиб юришади.

Тўрт паҳса девор ортига пастак-пастак, вақтинча уйлар қурилган. Бу уйлар йигитларнинг оромгоҳлари. Қўрбошининг штаби ҳам шу ерда. Уч минг отлиқ ҳужумга шай бўлиб тизилиши учун битта буйруқнинг ўзи кифоя.

Дев қоматли Фузаил Мақсумнинг жуссаси олдида Садриддинхон муфти мушукдаккина бўлиб кўринади. Муфти хурсандлигидан тез-тез кафтини кафтига ишқаб, танглайини тақиллатиб қўяди.

— Оббо шоввозларим-эй!

Фузаил Мақсум бу мақтовдан эриб, таъзимга эгилди. У шу кунларда энг мўътабар одамлар ҳам муфтининг ҳурматини қанчалик бажо келтиришаётганини ўз кўзи билан кўриб юрибди. Садриддинхон муфтининг ташрифни муҳожирлар оламини остин-устун қилиб юборди. Собиқ бойлар билан қўрбошилар меҳмондўстликда бир-бирларидан ўтаман дейишади. Дастурхон устида бамайлихотир суҳбат қуришади.

Маҳмудбек бу маросимларнинг барчасида иштирок этди. Бу меҳмоннавозликлар тугагандан кейин ҳокимият учун кураш, тортишув, ғаламисликлар бошланишини у сезиб турарди.

Кўршермат ўзини лашкар боши деб ҳисобларди. Маънавий раҳбарликка эса ярамасди. Қўрбоши энди анча қариб, путурдан кетган. У суҳбатга ортиқча аралашини ўзига эп кўрмасди. Қора кўзойнагини ялтиратиб, кўпроқ сукут сақлайди. Ёлғиз кўзи билан одамларни зимдан кузатиб, икир-чикир нарсаларгача пайқаб ўтиради. Кўршермат янги мусулмон ҳукумати, сиёсатдан оғиз очмади. Унинг қўлида ҳар ишга қодир куч ҳам бор, одамлар ҳам бор. Фузаил Мақсум ҳам ўшанақа товонидан ўт чақнайдиғанлардан. Садриддинхонга Фузаил Мақсумнинг қароргоҳини бориб кўришни ҳам Кўршермат маслаҳат берган эди.

Муфти ҳали кўп нарсалардан беҳабар.

Муҳожир раҳбарларнинг қароргоҳларини бориб кўргани сари Садриддинхон муфтининг димоғи кўтарилиб бораверди. Муфти бу ерда бор қобилиятини ишга солса, бу ерда истиқомат қилаётган минглаб ватандошларини ўз иродасига бўйсундирса бўлади.

Фузаил Мақсум муфтини юзбошилари билан таништирди. Садриддинхон уларнинг оталарини илиқ сўзлар билан эслаб, қариб, бегона юртда бандаликни бажо келтириб қўяётганларига афсус билдирди. Бу одамлардан кўпчилигининг падари бузрукворларини умрида кўрмаган бўлса ҳам, муфти, ёлғон-яшиқ гаплар билан уларнинг кўнгилларини олишга ҳаракат қилди.

— Яхши одам эди, раҳматлик... Исломнинг содиқ фарзанди эди, илоё жойи жаннатда бўлсин.

Фузаил Мақсум пулемёт, «лимонка» деб аталадиган ўқлар солинган яшиқларни, гранаталарни кўрсатди. Муфти эҳтиёт билан гранаталардан бирини қўлига олди. Қотма, ингичка бармоқлари билан гранатанинг ғадирбудир устини пайпаслади. Томирлари бўртиб кетганидан, қариянинг ҳаяжонланаётгани аниқ-таниқ кўриниб турарди. Бу ҳол қанчалик кулгили бўлмасин, ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмади.

— Об-бо шоввозларим-эй!— деди яна муфти.

Муфти энгашиб гранатани жойига қўйди, кейин бармоқларининг учи билан «лимонка»лар қаторини силаб қўйди.

Фузаил Мақсум муфтини қозиқларига янги тўнлар, инглиз гимнастёркалари илинган, ёнига этиклар қатор қилиб териб қўйилган хонага бошлаб кирди. Муфти, бу кийим-бошларни тез-тез шамоллатиб турунлар, демоқчи бўлди-ю, индамай қўя қолди. У шу дақиқада Советларга қарши кураш бошланадиган онлар яқинлашиб қолгани ҳақида ўйлаётган эди. Қани энди Фузаилнинг ҳовлисига инглиз ё японлардан биронтасини олиб келиб, буларнинг ҳаммасини кўрсатишнинг иложи бўлса! Бир кўриб қўйишса ёмон бўлмасди. Ана ўшанда улар «Миллий истиқлол» вакиллари билан бўлакча гаплашган бўлишармиди.

Яна бошқа қоронғи, салқин хоналарда катта-катта хумлар тўла қовурдоқлар турибди.

Фузаил Мақсум йигитларини ҳозирнинг ўзида ҳужумга бошлашга тайёр эди.

Босмачилар қароргоҳида битта ҳам аёл зоти кўринмайди.

— Мен сизни бу ерда яна уйланган деб эшитган эдим,— деди муфти.

— Ҳа, тақсир, уйланганман. Аммо хотин зоти эркакларнинг ичида юрмаслиги керак.

— Жуда тўғри. Катта ҳарбий қўмондон шундоқ бўлмоғи даркор.— Муфти қўрбошига хушомад қилиб қўйди. Қўрбоши ҳам бу эътиборли одамга иложи борича ёқишга ҳаракат қиларди.

— Чарчаб қолмадингизми, муҳтарам отахон?

— Бундай манзарани томоша қилиш кишини чарчатармиди. Уғлим, сиздан хурсандман. Куч-қудратингизни кўриб, анча ёшариб кетгандек бўлдим.

Тўкин дастурхон устида муфти узундан-узун маъруза қилди.

Маҳмудбек Фузаил Мақсум йигитлари шай бўлиб, бир оғиз буйруққа махтал турганини тушунди.

Ниҳоят, зиёфатлар ҳам тугади. Росмана кунлар бошланди. Муфтининг ҳузурига муҳожирлар оқиб кела бошлади. Буларнинг кўпи бор-йўғини совуриб бўлган одамлар эди. Бу одамлар янги келган кишининг кўзларига умид билан тикилишар, бирон хурсандчилик хабар эшитиб қолиш иштиёқида ёнишарди.

Муфти «у кун» яқинлашиб қолганини, яна ҳаммаси жой-жойига тушишини айтиб, уларни ишонч билан алдай бошлади.

Умидвор қилиб жўнатган одами кетиши билан муфти тўнғиллаб қўяди:

— Қўлларидан бир иш келмайди... Ночор одамлар булар.

Маҳмудбек бир нарсага эътибор берди. Қўпчилик рус муҳожирлар бегона юрт шароитига тез мослашишар, механикми, дурадгор бўлиб ишлаб, дўкон очиб олишарди. Қўлида ҳунари йўқ туркистонликлар эса пулларини исроф қилиб бўлгач, майда олди-сотди билан шуғулланишар, жуда омадлари келиб қолса, сартарошхона ё новвойхоналарда ишлашарди. Шунинг учун бўлса керак:

— Ношуд халқ,— деб койирди уларни муфти, дилида эса ишлари юришмаганидан хурсанд ҳам бўлиб қўярди.

Оталарига эргашиб ёшлар ҳам келишарди. Бу йигит-

лар мана шу бегона юртларда катта бўлишган. Буларнинг кўплари юмшоқ нонни камдан-кам кўради. Оталари-ку, ҳеч бўлмаганда буғдойзорлари, дўконлари, заводлари, тўқ турмушларини эслаб юришади. Буларнинг эса эслагудек ёруғ кунлари ҳам йўқ.

Янги авлод ватансиз, келажаксиз, умид-ишончсиз ўсмоқда эди. Аммо бу авлод ҳам муфтининг баландпарвоз гаплари, ташвиқотларига лақиллаб, ҳийла-найранг занжирларига ўралиб бормоқда эди.

Юзлаб камбағал-бечоралар бегона юртларда сарсон-саргардон юришипти. Хўжайинлари лақиллатиб, чет элга олиб кетиб қолган бу бечоралар энди ноилож бирон ёруғ кун келиб қолишини кутиб юришади, муфти эса уларнинг сарсон-саргардон юришларига ғайри дин большевикларни сабабчи қилиб кўрсатади.

Муфти билан Маҳмудбек ҳафтада бир марта худди хизматга бораётган одамлардек, турк ваколатхонасига қатнашади.

Эсондол муфтини эски қадрдонларидан деб ҳисоблайди. Маҳмудбек ҳам консулда яхши таассурот қолдирди.

Қора кофе тортилади. Муфти жажжигина қулоқли пиёлани қовушолмай икки қўллаб олар ва тўғри ушляпманми деган хаёл билан ён-верига аланглаб қўяди. Бу қийин, ноқулай маросимдан кейин муфти саволларини тўкиб солади:

— Муҳожирларга ким ёрдам бера олади?

Эсондол қора кофесидан битта ҳўплаб, устидан муздек сув ичди.

— Инсоннинг тақдири ўз қўлида,— дея дудмал жавоб қилади у.

— Тақдирнинг ўзи йўқ, очлик-яланғочлик енгиб қўймоқда уларни,— дея ҳужум қилади муфти.

— Сиз ҳақсиз, азизим, очлик-яланғочлик енгиб қўйяпти. Аммо биз иккала томоннинг кучини бир салмоқлаб кўрмоғимиз даркор. Сизга қадар бу иш билан ҳеч ким шуғулланмаган эди.

Муфти дўстининг гапидан мамнун бўлиб, соқолини тутамлайди.

— Сиз ҳали муҳожирларнинг ҳаммаси билан танишиб улгурганингизча йўқ. Мен қозоқлар қандай яшашаётганини билишни истардим.— Эсондол мингга яқин

қочқин қозоқлар жойлашган кичкинагина районнинг но-
мини эслатади.— Сиз мамлакатимизнинг истаган бурча-
гига боришга ҳақлисиз. Биз берган паспортлар сизни
хавф-хатардан сақлайди. Сизлар турк фуқаролари экан-
лигингизни унутмаслигингиз лозим.

Эсондол бу гапни жилмайиб туриб эслатиб қўйди.
Бир қарашда бу гап шунчакигина бўлиб туюлгани би-
лан, унинг замиридаги маънони Маҳмудбек тушунди:
бундан буён улар босадиган қадамларининг ҳар қаричи-
ни турк консули билан маслаҳатлашиб босишлари ло-
зим бўлади.

Муфтининг кетидан оч-яланғочлар эргашгани-эргаш-
ган. Улар этагини кўзларига суртиб, дуо қилишини сў-
рашади. Муфти катта ўтов томон юрди. Вазмин оқсоқол-
лар кетидан эргашишди. Одамларнинг кийимларидан
ҳам, юриш-туришларидан ҳам, мўлтиллаб қараб турган
нигоҳларидан ҳам қашшоқликнинг иси келиб туради.
Аёвсиз қашшоқликнинг иси...

Оқсоқоллар зорланишмайди. Катта ўтовдаги манзара
тамоман бўлакча! Бу ўтов бой чорвадорларнинг фаровон
кунларини эслатади. Муфтининг келишига қўй сўйилган.
Сопол лаганларда гўшт тортилди. Косаларда ширчой
кирди. Оқсоқоллар бири олиб-бири қўйиб, муфтига
олинг-олинг қилиб, мулозамат кўрсатишади. Муфти эса
рангсиз, юпқа лабларини қимтиганча, жим ўтирипти.

Оқсоқоллар қисматларидан шикоят қилишмади.

Ниҳоят, муфти яқинда содир бўладиган ўзгаришлар
ҳақида гапира бошлади. Маҳмудбек бу гапларни неча
марта эшитган. Қариялар, муфтининг бу гапларини бош-
ларини эгиб, диққат билан тинглашар, маъқуллаб бош-
ларини силкиб қўйишарди. Уларнинг сўник кўзларида
жонланиш пайдо бўла бошлади.

Муфтидан бўлак ҳамма мамнун. Жўнаб кетишлари
олдидан муфти чўнтагидан пул олиб, дастурхоннинг бир
чеккасига қўйди. Бу унинг сўнгги пули эди.

Кўршермат каталакдек тор-тор олти хоналик уйда
истиқомат қилади. Ҳовлиси ҳам кичкинагина. Шундай
бўлса ҳам ўн-ўн беш одамни бемалол кутса бўлади.

Қора кўзойнаклик Кўршермат ўз уйда ҳам кам
гапиради, кўпроқ одамларга разм солади. Бошини ўнг

томонга буриб, бир нуқтага тикилиб қолганда, унинг ягона кўзи билан кимнидир кузатаётганини пайқаш мумкин.

Чойдан ўғиллари хабар олиб туришарди, ташқарида самоварнинг олдида битта қизалоқ уймаланиб юрибди.

— Мени инглизлар чақиртиришган эди... Гаплашдик...— деди Кўршермат бир вақт.

Кўпчилик Кўршерматни ҳеч ким чақиртирмаганини, ҳеч қанақа суҳбат ҳам бўлмаганини яхши биларди. Олтимиш ёшни уриб қўйган қўрбошини ҳамма орқасидан «довюрак тентак» деб атарди. Бу ёшдаги одам ҳозир инглизларни мутлақо қизиқтирмаслигини ҳаммалари яхши билишади.

— Инглизлар — чин инсон бўлади,— деди унинг гапини маъқуллаб муфти. У гапни асосий муддаога буришга шошиларди.

Қозоқлар ҳузуридан қайтишаётганда Маҳмудбек муфтининг юрагига қутқу солиб қўйди.

— Бекорчилик нимага олиб келишини кўрдингизми?

Муфти котибга кўз қирини ташлади.

— Сиз ҳақсиз, Маҳмудбек. Дилимдаги гапни топдингиз.

— Фузаил шоввозки қўлини қовуштириб ўтиргандан кейин...

Маҳмудбек гапини охирига етказмади. Ҳозир шу гапнинг ўзи ҳам кифоя эди. Муфти эгар устида бетоқатланиб, отига қамчи босди. У катта, ҳал қилувчи ишни амалга оширишга шошиб қолган эди.

— Фузаилни бир-икки кунга қўйиб юборсак қандай бўларкин-а?— Муфти синчков кўзларини Маҳмудбекка тикди.

— Бу иш хатарли. Ҳозир вақти эмас. Чегарани қаттиқ қўриқлашади.

— Фузаил яқин қишлоқлардан бирига елдек бостириб кирсин, асл ислом жангчилари ҳали тирик эканлигини уларга бир эслатиб қўйсин!

— Бу иш хатарли,— деди Маҳмудбек уни қайтарган бўлиб.— Аммо, аслини олганда, сиз ҳақсиз.

Бу дадил фикр энди мутлақо муфтининг ўзидан чиққандек эди. Маҳмудбекнинг нияти ҳам худди шу эди.

Кўршерматникидаги учрашувда муфти бу иштибони ўртага ташламоқчи эди, аммо Саид Мубоширнинг шу ердалиги уни бир оз иккилантириб турган эди. Саид

Мубошир билан Садриддинхон эскидан бир-бирлари билан чиқишишмайди. Уларнинг битта шаҳарда яшашлари қийин. Улар доим биринчилик учун курашишади. Уқишда ҳам, ишда ҳам биринчиликни эгаллашга ҳаракат қилиб келишган.

Саид Мубошир — шоир, мирза, яна бунинг устига катта ҳукумат идорасининг амалдорларидан. У муҳожирлар билан алоқаси яхшилиги, ерли ҳукумат билан дўстлиги, муҳожирлар орасидаги муаммоларни ечишга, уларга маслаҳат беришга, қолаверса, Туркистон муҳожирларининг тепасида туришга ҳуқуқ беради, деган фикрда эди у. Худди шундай фикрда юрган чоғида майдонда яна Садриддинхон пайдо бўлиб қолди...

Бу рақиблар ҳозирча одоб юзасидан бир-бирларига таъзим қилиб, тил учида илиқ гаплашиб юришипти. Аммо бир кун эмас-бир кун портлаш юз беришини Маҳмудбек сезиб турибди: икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди.

Саид Мубошир — қотма, ўлардек питрак одам. Муҳожирлар ундан зириллаб туришади. У ҳар қандай қабиҳликни шеър ёзгандай: илҳомланиб, берилиб амалга оширади.

Саид Мубошир киши билан ёзилиб суҳбатлашиб ўтиради-да, кейин, кутилмаганда шундай бир янгиликни хабар қиладики, бояги одам юрагини чангаллаб қолади. У одамларнинг ранглари қув ўчиб кетишини яхши кўради. Акани укага, отани ўғилга гижгижлайдиганлардан.

Маҳмудбек муфтининг ёнида ўтириб, бу ноёб кимсани қизиқиб кузатиб ўтирарди. Хатарли ўйинда ҳали у керак бўлиб қолиши мумкин. Маҳмудбек муфтининг қулоғига аста шивирлади:

— Бу гапни Саид Мубоширнинг олдида бошламаган маъқулмикин.

Бу гап муфтининг зардасини қайнатди. Ақл тарозисининг посангиси бузилди.

— Муҳтарам дўстлар,— дея гап бошлади Садриддинхон,— ватанимиз боши узра тўпланган булут ўз ҳолича тарқалмайди. У ишонч қуёши юзини тутиб қоляпти. Энди уни тарқатиб юбориш учун кучли бўрон даркор. Ўзингизга маълумки, бўрон енгил шамолдан бошланади.

Муфти бўроннинг яқинлашиб қолганлиги ҳақида узоқ гапирди. Унинг жимжимадор маърузасини кўпчилик идрок қилолмасди. Наманганлик кекса савдогар

Тўхтабек серажин бўйнини дам у ёққа, дам бу ёққа буриб, шилпиқ кўзларини енгининг учига артиб, пишиллаб нафас олиб ўтирарди.

Муфтининг назарида аллақандай бир бола диққатни муҳим суҳбатдан чалғитаётганга ўхшаб туюлди. Ўқрайиб, ўша томонга бир қараб қўйган эди, Тўхтабек нафасини ичига ютиб, жим бўлиб қолди.

Дабдабали маърузасини якунларкан, Садриддинхон мақсадга кўчди:

— Фузаил Мақсум кичикроқ отряди билан чегарадан ўтиб кўрсин. Ҳеч бўлмаганда икки-уч қишлоқ аҳолиси ислом йигитларининг қаҳрини бир кўриб қўйсин. Йўқса, у ёқдагилар хотиржамликка берилиб, гуноҳга ботиб қолишяпти...

— Бўпти,— дея Кўршермат ҳам бошини лиқиллатиб қўйди.

Тўхтабекка маъқул тушди бу гап.

— Босиш, янчиш керак!

Орага жимлик чўккандан кейин Саид Мубошир гап бошлади.

Унинг гапида мантиқ бор эди.

— Шу ерда ўтирганлар ичида давлатлар ўртасидаги муносабатдан мен кўпроқ хабардорман.

Муфти ғазабдан ўзини аранг қўлга олиб ўтирарди. Бу амалдорнинг димоғдорлиги, ўзини баланд тутишига у сира-сира чидолмасди. Шунга қарамай унинг гапларини тишини тишига қўйиб эшитишга мажбур эди.

Саид Мубошир Совет Иттифоқи билан уларга бошпана берган мазкур мамлакат ўртасида дўстлик битими борлигини эслатди. Фузаил Мақсумнинг бебош ҳаракати чегара можаросини келтириб чиқаради. Ҳукуматим раҳбарлари бундан қаттиқ ранжиши мумкин.

Ярамас худди шундай: ҳукуматим раҳбарлари, деди-я!

— Сотилибсан-да!— дея чинқирди муфти охири тоқат қилолмай.— Сотилибсан, ватанингни эсингдан чиқарибсан, муртад!

Саид Мубошир ҳамма муфтининг тарафида эканини тушунди ва ўзини оқлашга шошилди:

— Мен сизлар билан биргаман, дўстлар. Биргаман. Аммо мен сизларни огоҳлантириб қўймоқчи эдим, холос...

— Муртад!— ғзаби қайнашда давом этди муфти-

нинг.— Сен ўз ҳукуматинг билан бизларни Советларга сотяпсан. Мусулмонлар қашшоқликда. На туриш-турмушимизнинг тайини бор, на ейиш-ичишимизнинг. Худонинг ғазабига дучор бўлгурлар!

Саид Мубошир инқиллаб, зарда билан ўрнидан турди. Муфтидан бўлак ҳамма унинг бу ҳаракатидан дағдаға исини сезди.

Эртаси муфтини полиция бўлимига чақириб, қатъий огоҳлантиришди: агар турк фуқароси бўлмиш Садриддинхон Шарофхўжа қози ўғли яна бир марта ҳукуматни лаънатлашга журъат этгудек бўлса, у марказдан, ҳатто чегарадан ташқарига сургун қилинади.

Бир ҳафтадан кейин эса Фузаил Мақсум тузоқдан бир амаллаб қочиб қутулиб келди. Босмачи бу тузоқлигини яхши тушунарди. Совет чегарасида уни кутиб туришган эди.

Муҳожирларнинг талвасага тушиб қолган пешволари Кўршерматнинг уйида яна тўпланишди. Ҳаммалари бунини Саид Мубошир хабар қилган деган ишончда эдилар. Саид Мубошир эса эски ҳасадгўй Садриддинхон шу йўл билан Фузаил Мақсумнинг бошини емоқчи эди, деб гап тарқатди. Шу бемаъни ишнинг ўзиёқ асаби қақшаган, юрак олдириб қўйган муҳожирларни талвасага солиб қўйди. Ҳеч ким ўзига-ўзи, муҳтарам муфтига Фузаил Мақсумни йўқ қилиш нима учун зарур бўлиб қолибди, деб савол бериб ҳам кўрмади. Саид Мубошир билан муфти ўртасида яқинда ҳам тўқнашув бўлиб ўтганидан эса кўпчиликнинг хабари йўқ эди. Саид Мубоширдан ҳамма кўрқади. Садриддинхон эса «Миллий истиқлол»нинг вакили. У турклар билан инглизларга суянади.

Ийғинга кўпчилик келмади. Саид Мубошир ҳам келишни лозим топмади. Садриддинхон бўлиб ўтган воқеага сира чидолмасди. У сотқинга ўлим жазоси берилишини талаб қилиб туриб олди. Кўршермат бу гапларни эшитмаётгандек чайқалиб ўтирарди. Муфтининг таклифини фақат битта одам маъқуллаб чиқди:

— Ўлим!— бу Фузаил Мақсумнинг овози эди.

У даҳшатдан ҳали ҳам ўзига келиб улгурмаган, қон-талаш кўзлари сотқинни изларди.

— Фақат ўлим!

Кўршермат Фузаил Мақсум ўтирган томонга қайрилиб ҳам қарамади.

Шаҳарда эса яна бошқа миш-миш гап тарқалиб қолганди, Фузаил Мақсум нариги томондан бекор қайтмаганмиш, қайтишда тоғлик қишлоқдан бир қизни ўғирлаб қочганмиш.

Муфти бу миш-мишга эътибор бермади. Кўршермат эса қулоғини динг қилди: ҳали айб кимдалиги номаълум. Бу ишда чиндан ҳам сотқиннинг қўли бормикин ё қутурган Фузаил Мақсум асосий муддаони эсдан чиқариб, хотинлик бўлиб олиш дардига тушиб қолганмикин?

Отряд чегаранинг қайси қисмидан ўтишини фақат бир неча кишигина биларди. Ўша биладиганларни бир-бир назардан ўтказишди. Саид Мубошир бундан беҳаббар эди. Маҳмудбекни ҳисобга олганда, атиги беш кишигина бундан хабардор эди.

— Гаплар ана шунақа,— дея хаёлчанлик билан тўнғиллаб қўйди Кўршермат.

Ҳамма жим қолди.

«Мен ўйлаганчалик нодон эмас кўринади,— деб кўнглидан ўтказди Маҳмудбек.— Ҳатто муфтидек одамни ўзи ҳам эсанкираб қолди-я».

Оқсоқоллар мажлиси ҳеч қандай қарорга келолмади. Кўршермат, бир оз сабр қилиш керак, деган таклифни киритди. Бошқалар ҳам елкаларидан тоғ қулагандай, енгил тортиб, бир оз сабр қилиш керак, сабр қилиш керак, деб чувиллашди.

Узун чопонининг этагига ўралашиб келаётган муфти, йўлда Маҳмудбекка тўнғиллади:

— Ҳозир бу ярамаслардан биттаси Саидга хабар қилгани югуриб кетган бўлса керак. Энди тамом хароб қилади бизни у, хароб қилади... Одамда оқибат қолмади, ҳаммаси ақлдан озяпти, бир-бирини ғажигани-ғажиган.

— Тезроқ юра қолинг, тақсир, қоронғи тушиб қоляпти,— Маҳмудбек муфтини шоширди.

Улар салкам бир ойдан бери карвон саройда тунаб юришарди. Бу узун, икки қаватли бинонинг иккинчи қавати жуда футурдан кетган, лиқиллаб туради. Яна бунинг устига-устак, айвоннинг роми ҳам қийшайиб, бир оз олдинга энгашиб қолган. Садриддинхон биринчи қаватдаги йўлаги бор кичкинагина хонани танлади.

Деразасининг орқасидан карвонга йўлбошловчилар, ҳар хил саёқларнинг бақирӣқ-чақирӣғи шундоққина эшитилиб турар, аммо хонанинг ўзи анча мустаҳкамгина эди.

Карвон саройнинг узун ҳовлиси қаровсиз, туялар билан отлар бостирманинг тагига сигмайди. Аксари одамлар ҳам ҳовлига жой қилиб олган. Истамбуллик савдогар Асқаралига ўхшаб иккита хонани ижарага олиш у ёқда турсин, битта хонани ижарага олишга ҳам қодир бўлмаган одамлар кўп.

Савдогар муфтига маъқул тушиб қолди. Асқарали болалигидан бери номини жуда кўп эшитган ҳурматли Садриддинхонни келган кунни кечқуруноқ кириб зиёрат қилиб чиқди. Муфти эски одатини қилиб, Асқаралига отангизни танирдим, деди ёлғондан.

Савдогар ерга қараб сукут сақлади.

Садриддинхон билан Маҳмудбек лип этиб, ўзларини дарвозадан ичкарига олишди. Чол енгил нафас олди.

— Секин, секин, ўғлим... уф... Яна бир кунимиз эсон-омон ўтди.

Бир неча ҳиндистонлик мусулмонлардан бир-иккитаси нима ҳақдадир қизғин суҳбатлашиб ўтирарди.

Муфти улардан шунчаки кўнгил сўраган бўлди.

— Баҳс нима хусусда, жигарларим?

— Бу ерда Мустақиллик байрамига ҳозирлик кўришаётган экан, биз бўлсак ҳалигача ҳам инглизларнинг қўли остида елкамизни яғир қилиб юрибмиз.

— Ҳа-а...— деб ачинган бўлди муфти ва ўзини хонасига урди.

Чопонини еча туриб, тўнғиллади:

— «Мустақиллик эмиш...» Бу ялангоёқлар мустақиллик тусаб қолишипти-да. Инглизлар буларга ёқмасмиш...

Муфти дам олиб улгурмади. Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас эшик тақиллаб, остонада таъзим билан Эсондолнинг шофёри пайдо бўлди.

— Муҳтарам жаноб, хўжайинимнинг сизда жуда зарур ишлари бор экан. Афв этишингизни сўради... Сизни олиб кетгани келдим.

Маҳмудбек ҳам муфти билан бирга отлана бошладди. Шофёр хижолат бўлиб, изоҳ берди:

— Ёлғиз ўзингизни чақирдилар, жаноб муфти.
Садриддинхон елкасини учирди.

— Маъқул.

Ҳали бундай воқеа сира бўлмаганди. Маҳмудбек худди соядек ҳамиша муфти қаёққа борса, бирга боради.

— Мен жаноб Асқаралининг ёнларида бўламан,— деди ҳаяжонини яшириб Маҳмудбек.

— Майлингиз, ўғлим.

Асқарали Маҳмудбекни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Аввал эшикка, кейин деразага бир қараб олиб, янгликни хабар қилди:

— Бирга катта бўлган ўртоғингиз шаҳарда юрибди.

Маҳмудбек лабини тишлаб қолди.

— Муфти ҳозиргина Эсондолнинг ҳузурига кетди,— деди у.

— Афтидан, уни ҳам шу масала юзасидан чақиришган бўлса керак,— деди Асқарали.

Улар янглишмаган эди. Муфти юмшоқ креслода ўтириб, у ёқдан-бу ёққа юриб, ҳаяжонланиб, аллақандай саволлар бераётган консулга ҳайрон бўлиб қараб ўтирарди.

— Маҳмудбек Жумабойнинг қўлида ишлаганми?

— Ҳа, ўшанинг тарбиясида бўлган...

— Турган гапки, исмини ўзгартириб олган бўлса керак.

— Албатта, жаноб. Олло исм эмас, умр беради. Лекин, сизнинг шубҳангиз ўринсиз. Унга Мустафо Чўқоевнинг ўзи тавсиянома берган.

Ниҳоят, Эсондол ҳам муфтининг рўпарасидаги креслога ўтирди-да, унга яқинлашиб:

— Гап бундай, муҳтарам Садриддинхон,— деди,— шаҳарда янги муҳожир пайдо бўлди, бизга содиқ одамлардан. У йигит ҳам Жумабойнинг тарбиясини олган. Ана ўша йигит сизнинг Маҳмудбегингиз тўғрисида тасом бошқача фикрда. У Маҳмудбекни болалигидан биледи... Биздан яхшироқ биледи...

— Бу қандоқ бўлди? Қизиқ-ку.

Муфтининг овози бирдан сўник тус олди. У ҳайрон бўлиб, нуқул елкасини қисарди. Эсондол бу тиниб-тинчимайдиган одамнинг қанчалик қариб қолганини ҳозиргина пайқади.

Афсус, жуда қариб қолибди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Бу йиллар республика учун бутунлай бошқача бўлган.

Чет элга кетишим олдидан, мен, газетада Мавлоннинг фамилиясини учратиб қолдим. Уша вақтларда у Фарғона водийсидаги қишлоқ мактабининг мудирини эди. У биринчилардан бўлиб, колхоз тузишга киришган. Ўзи раис бўлган.

Газета ўшанақа одамларни мақтарди. Мавлон яна қўлига китоб олипти, энди агрономия илмини ўрганишга киришипти. У бошчилик қилаётган колхоз 1935 йилдаёқ илғорлардан биттаси ҳисобланарди.

Мен бошқа оламда яшардим. Бу ердаги одамлар узоқдаги қариндошларини колхозга кирган бўлса керак, деб ўйлашдан ҳам қўрқарди. Бу уларга зарар ҳам келтириши мумкин эди. Шунини айтиш керакки, Садридинхон муфтининг ўзи ҳам коллектив хўжалик нималигини билмасди. Ер деҳқонларнинг қўлида, деган фикрнинг ўзиёқ уни хун қиларди. Муфти учун улар «яланг-оёқлар» эдилар. Умуман, янги турмуш туғдирган ҳар бир янги сўз қариянинг асабини қўзғатарди. Жаҳли чиқиб турганда эса, оғзига келганни қайтармай гапириб юборар, одил баҳо бериш қобилиятини батамом йўқотиб қўярди.

Менинг Мавлонга, унинг кураши, ғалабаларига ҳавасим келарди. Мени Туркистон муҳожирлари томонга жўнатиш учун тайёрлаётган тажрибали чекистга бир кунини шу фикримни айтдим. Чекист малла қошларини чимириб:

— Нима ҳам дердим. Яна бир ўйлаб кўр,— деди.

У ўрнидан туриб, хайрлашмоқчи бўлаётган эди:

— Мен ҳаммасини ўйлаб кўрдим,— дедим.

— У ерда дўстларинг жуда кам бўлади...— деди чекист.— Балки, ҳатто биттагина бўлар.

Уша одам шеърятнинг катта мухлиси бўлиб чиқди... У муҳожирларни омади юришган катта савдогар деб биладиган қувноқ, довжорак Асқарали эди.

ОДИЛ СУД

Муюлишда араванинг ғирчиллагани эшитилди. Ҳамама қулоғини динг қилди. Арава аранг юриб келаётганга ўхшарди. Афтидан, қирчанғи от аравани зўр-базўр

тортиб келаётган, аравакаш эса уни қистаётган бўлса керак.

Эски ғилдираклар кишининг ғашини келтириб, бирам узоқ ғирчиллайди, вақт ҳам бирам имиллаб ўтадики...

Муҳожирлар пешволари Фузаил Мақсум билан юз берган кўнгилсиз воқеани ҳамон сир сақлашга ҳаракат қилишади. Аммо большевиклар агенти тўғрисидаги миш-миш эса аллақачон бутун шаҳарга ёйилиб бўлганди.

Кўршермат Жумабойнинг васиятини ўнинчи марта яна қўлига олиши. У кўзойнагини ечиб, қоғозни қайта-қайта кўзидан ўтказди. Четдан қараган одам Кўршермат қоғозни ҳидляпти, деб ўйлаши мумкин эди.

— Рустамжон, сен бу ишни бекор бошладинг,— хотиржамлик билан гапирди Маҳмудбек,— бекор.

Садриддинхон ўз ёрдамчисига умид билан тикилиб ўтирарди. Муфтига ҳам, бошқа пешволарга ҳам Рустам маъқул тушмади.

Йигитча юпқа, кул ранг костюм кийган, бу ерда ўтирганлардан мутлақо ажралиб турарди.

Муфти камтарин, собиқ шоғирди устига юкланган оғир айбни кўтариб ташлай олишига ишонарди. Бордню, олиб ташлаёлмасачи?

Садриддинхон Фузаил Мақсумнинг қип-қизил башарасига, маузер тепкисиде турган оғир қўлига қаради. Бу ерда ҳукм тезда амалга ошириларди.

Муфти Рустам ҳозиргина Маҳмудбекнинг устига қўйган айбга ишонмасди. Аммо Эсондолнинг огоҳлантириши, Кўршерматнинг қовоқ уйиб индамай ўтириши, Фузаил Мақсумнинг бўғриқиб кетган башараси уни таҳликага солмоқда эди.

— Нега бекорга дейсан, Комил?— Рустам истехзоли жилмайди.— Сен Ислом қўрбоши ўлдирган большевикнинг ўғлисан. Ҳа, ўғлисан! Сен Бокуда комсомолга киргансан. Самарқандда большевик бўлгансан.

— Мен отамни эсламайман. Мени Жумабой тарбиялаган.

— Олижаноб бир одамнинг номини булғама. У отамнинг амакиваччаси бўлади. У менга ҳам ота бўлиб қолган. Мана, васиятномаси...

— Бу васиятнома сохта,— деди ишонч билан Маҳмудбек.

— Сен олим бўлдинг, Комил,— ҳамон бўш келмасди Рустам.— Сенга большевиклар ўргатишган. Аммо бу ердагилар — ақлли одамлар. Буларга партияга қандай кирганини гапириб бер.

— Шундай қилишим зарур эди. Ҳурматли Мустафо Чўқоевнинг дўсти Икром Валиев бундан хабардор эди.

Садриддинхон маъқуллаб бош ирғаб қўйди.

— Улар раҳбарий ўринларни эгаллашлари лозим эди. Агар ташкилотимиз тор-мор келтирилмаганда...

— Ташкилот?— лабини буриб сўради Рустам.— Еш ўқитувчилар тўпланиб, шеър ҳақида суҳбатлашишарди...

— Ана ўша ўқитувчилар ўша суҳбатлари учун ё отиб ташланишган, ё қамоқларда ўтиришипти, сен бўлсанг, Париж костюмини кийиб олиб, бекор санқиб юрибсан,— қўполлик билан унинг гапини бўлди Маҳмудбек.

О, бу костюм! Бу костюм ҳеч кимга ёқмаганди. Фузаил Мақсум ана шу костюмда жон деб қон доғларини кўришни истарди.

Қўрбоши эса ҳамон қимирламасди. Бу ерда ким ҳақу ким ноҳақлигини ажратиб олиш унга қийин эди. Фузаил ҳам Кўршерматга ўхшаб, кўп нарсага тушунмасди.

— Сиз мени ҳам Жумабойнинг ерларини талашади, деб ўйлаётган бўлсангиз керак,— деди Маҳмудбек, атайлаб уни «сиз»лашга ўтиб.— У ерлар ҳозир йўқ. Умуман, ҳозир бу ҳақда эмас, бошқа нарсалар ҳақида бош қотириш керак. Ватанимизни озод қилиш — бизнинг бирдан-бир мақсадимиз. Сиз эса, худди ана шу нарсани ёдингиздан чиқариб қўйяпсиз, Рустам.

Маҳмудбек яна бошлаб зарба берди. Садриддинхон оғир дақиқаларда ҳам фақат ўз фойдасини ўйлайдиган одамларни ёмон кўрарди.

— Сиз Истамбулда хотиржамгина яшаб юрганингизда бу мўътабар, олижаноб одам қумларда дайдиб, полиция участкаларида, карвон саройларда тунаб юрган эди. Сиз бундай азоб-уқубат нималигини биласизми?

— Шошманг, Комил,— Рустам эсанкираб қўлини кўтарди.

— Саволимга жавоб беринг. Қани?

Рустам шу ерда ўтирганларга қарашга қўрқарди. У Кўршерматнинг кичкинагина меҳмонхонасида вазият қандай кескинлашиб бораётганини сезиб турарди. Уй

эгаси қоғозни буклаб, кўзойнагини тақиб олди-да, яна индамай, кузатиб ўтираверди. Ҳадемай ҳаммаси ҳал бўлади, ана ўшанда у иккала муҳожирдан биттасининг тақдирини ҳал қиладиган қисқа ҳукмини чиқаради. Фузаил Мақсум эса кўз очиб-юмгунча ҳукмини ижро этади.

Муюлишдан туёқ овози эшитилди. Бундай чаққон отлар фақат қимматфуруш киракашлардагина бўлади. Кейин ғала-ғовур овоз эшитилиб, эшик тақиллади.

Меҳмонхонага Кўршерматнинг ўгли югуриб кирди.

— Меҳмонларни олиб кир,— деди отаси.

Ислон кўрбошини таниб бўлмасди. Ажин босиб кетган юзлари сарғайган, хунук, бўйнининг териси ғайри табиий қават-қават бўлиб осилиб ётарди. Ислон кўрбоши жуда озиб кетган бўлса ҳам катта қорни тўнининг тагидан дўмпайиб турарди.

Ислон Асқаралининг қўлига суяниб келарди. Савдогар шу ерда тўпланганларга қўлини кўксига қўйиб салом берди, бемор шеригини ўтқазиб қўйиб, Садриддинхонга мурожаат қилди:

— Муҳтарам жаноб, сизнинг илтимосингизга биноан, ҳурматли Жумабойни таниган самарқандликлардан биттасини топиб келдим. Бу — Ислон кўрбоши. Бу одам дин ва миллат йўлида ҳалол курашган одамлардан бири. Ислон кўрбоши ҳозир мева бозори яқинида хилватда тинчгина яшайдилар. Битта-яримта уйларига етиб олишларига ёрдамлашиб юборар, деб ўйлайман. Афсуски, мен савдо ишларим билан шошиб турибман.— Асқарали худди йўқ одам ҳақида гапираётгандек гапирди, негаки, Ислоннинг қулоғи кар эди.

Ҳаммалари бўйинларини чўзиб, омади юришган одамнинг гапларига диққат билан қулоқ солишди.

— Азизим Асқарали,— ялтоқланиб гапира бошлади Садриддинхон,— умид қиламанки, Ислон кўрбошининг қўлида дўсти Жумабойнинг бирон ҳужжати бордир?

— Ҳа, муҳтарам жаноб.

— Унда қандай ҳужжат бор?— сабри чидамай сўради Кўршермат.

— Васиятнома.

— Қанақа васиятнома?— дудуқланиб сўради Рустам.

Асқарали Ислон кўрбошининг тепасига энгашиб, кафтини қулоғига карнай қилди-да, қичқирди:

— Жумабойнинг қоғозини беринг.— У чолнинг кўк-рагига ишора қилди.

Қўрбоши тушундим дегандек, ишора қилди-да, қўй-нидан ранги ўнгиб кетган рўмол чиқарди. Унинг қўллари қалтирарди.

— Мана,— деди Асқарали ва найча қилиб буралган эски қоғозни олди.

— Уқиб беринг, ўғлим. Сизнинг кўзларингиз тий-рак.

Жумабой ўзининг барча жамғармаси, ер, мол-мулкни ислом йигитларига васият қилиб қолдирган эди. Тўғрироғи, Ислом қўрбоши отрядига.

— Қандай қилиб?— Рустам одобни ҳам унутиб, сапчиб ўрнидан туриб кетди.

Кўршермат эса жаҳл билан қўл силтади.

— Утир!

Фузаил Мақсум маузерини қинидан суғурди. Шароитнинг нечоғлик жиддий тус олганини ёлғиз Асқаралигина сезмаётгандек эди. Садриддинхоннинг илтимосини бажараман, деб қанча қимматли вақти бекор кетаётганди. Шундай бўлса ҳам у одоб сақлаб турарди.

— Уғлим,— дея яна унга мурожаат қилди Садриддинхон муфти,— анави хат билан ҳам танишиб, имзосини солиштириб кўринг-чи!

Кўршермат Жумабойнинг Рустам олиб келган васиятномасини узатди.

— Ҳа...— деди Асқарали.— Бу ердаги имзо бошқа. Кейин муддати ҳам шубҳали. У вақтда Жумабойни большевиклар аллақачон отиб ташлашганди. Аммо, яна бир аниқлаб олиш мумкин. Мева бозорнинг ёнида яна уч-тўртта самарқандликлар туришадн.

Асқарали таъзим билан хатларни муфтига қайтарди.

— Мен бу икки оғайнининг бегона юртда яна учрашишганидан хурсандман.— Асқарали биринчи марта Маҳмудбекка ўғирилди.— Болалик дўстингиз Истамбулда совет газетасини ўқиганида қаттиқ қайғурган эди.

— Қанақа газетани?— Кўршермат огоҳланиб сўради.

— Совет газетасини. Унда Маҳмудбекни савалашган эди.

— Рост, савалашган!— Садриддинхон унинг гапини маъқуллади.

— Ана, ана... Демак, мен янглишмаган эканманда?— Асқарали Рустамга ўғирилди.— Ўзим-ку, унақа газеталарни ўқимайман.

— Йўқ, янглишмадингиз,— деб ғўлдиради Рустам.

— Ана, кўрдингизми, демак, ҳаммаси аён бўлди-қўйди,— деди жилмайиб Асқарали.— Энди эса, муҳтарам зотлар, менга ижозат берсанглар. Ишларим менга қараб қолди.

Савдогар таъзимга энгашиб, муфтининг оёғига усталик билан ҳамён қўйди.

— Ислоҳ қўрбоши бетоблар, муҳтожликда кун кечиряптилар. Мана шу арзимаган садақам зора умрларининг узоқ бўлишига ёрдам берса.

Асқарали фақат Садриддинхонга гапирди, аммо унинг гапини ҳаммалари эшитишди.

— Яшанг, яшанг, ўғлим,— деди муфти таъсирланиб кетиб.

Меҳмонхонага яна сукунат чўкди: одамлар эшик ёпилиб, от туёқлари дупурининг узоқлашишини кутишмоқда эди.

Дарвиш лой парчаларини уқалаб ўтирарди. Ҳамма индамай диққат билан унинг бу ишини кузатарди.

Бу дарвиш бўлакча одам. У Маккани уч маротаба зиёрат этган. Барча карвон саройлардаги бекорчилар унинг ҳикояларини оғизларини очиб эшитишади.

Дарвиш ўзи тайёрлаган бир сиқим чангни пешана-сидаги катта ярасига сепди. Яраси янги, уни ўзи шилиб қилган эди. Дарвишлар ҳадеб оллои таолога бош уриб тоат-ибодат қилаверганимдан пешанам шилиниб, яғир бўлиб кетди, дейиш учун қилишарди буни.

Ҳожи ҳикоясини қуръондан жумлалар қўшиб, тафсилотлар билан тўлатиб, бойитиб айтаётгани учун, жуда таъсирли чиқарди.

— Биз Баб-ас-салом орқали, гуноҳдан фориг қиладиган дарвоза орқали кириб, кавушларимизни ечдик. Бу дарвозадан кириш одам учун катта бахт.

Дарвиш ҳали бақувват, соғлом одам. Қир-чир, увадаси чиқиб кетган кийимининг орасидан кенг, пайдор елкалари кўриниб турибди.

— Аллаким Каъбага ишора қилиб қичқирди: «Куф, суф, ал байтоллоҳ ал ҳарам». Қаранг, қаранг, оллонинг уйи.

Маҳмудбек қўлини орқасига қилганча, девор ёнида турарди. Уқимишли, яхши кийинган одамнинг қоқ ерда хизматкор-чўрилар, чувринди зиёратчилар билан бирга ўтириши ярашмайди.

— Катта мачит узун ойнабанд айвон билан ўралган. Шу ернинг ўзида етти минора қад кўтарган. Етти! Ибодатхонанинг ичида эса оби замзам қудуғи бор. Унинг ёнида беҳисоб кўзалар турган хона ҳам бор. Мен кўзалардан биттасини олиб, муқаддас сувдан ботириб олдим... Мана бу рўмолга ўша оби замзам сувидан пуркалган.

Маҳмудбек бировнинг ўзига қаттиқ тикилиб турганини сезди. Башараси сезилар-сезилмас чўтир, бу башанг кийинган йигитча бозордаги бекорчи ё хизматкорга ўхшамасди.

Маҳмудбек бу йигитни биринчи бор кўриб туриши эди. Йигит хижолат бўлиб, кўзини чеккага олди.

— Каъба тошини тилла ва кумуш гуллик қора мато ёпилган панжара ўраб туради...

Йигит яна Маҳмудбекка кўз қирини ташлади.

Дарвиш тингловчиларига рўмолининг учидан тутишга ижозат берди. Қалтираган қўллар рўмол томон чўзилди. Тингловчилар гўё ҳозир бахт қўлларидан учиб кетишидан қўрқишаётганга ўхшашарди. Дарвиш эса мамнун бўлиб ўтирарди. У шу ўтиришида пулини ҳар томонга инъом қилиб сочаётган сахий бойга ўхшаб кетарди.

Маҳмудбек исқирт рўмолга битта ўша чўтир йигитгина интилмаётганини пайқади.

Муфти бу оқшомни хатларга бағишлашга қарор қилди.

— Майли, ўғлим... Асқаралининг олдида бир оз дам ола қолинг,— деб Маҳмудбекнинг илтимосига рози бўлди,— у одамдан ҳар қанча ўрганса арзийди.

— Хўп бўлади, ҳазратим.

— У кишига менинг дуоимни етказарсиз,— деб қўшиб қўйди яна паришонхотирлик билан Садриддинхон.

У ҳозир фақат Мустафо Чўқоевга жўнатадиган янги хатининг мазмунини ўйлаётгани учун бошқа нарсалар билан қизиқмасди.

Асқаралининг хонасида эса доим одамлар бўлади. Бой савдогарлар бостириб кириб келаверишади. Гўё

Асқарали фақат ўшаларни кутиб ўтиргандай. Бошқалар эса эшикни аста тақиллатиб, ё очиб, бошларини суқиб, киришга ижозат сўрашади. Баъзан беш-олти киши бўлиб келишади. Ҳаммалари жим-жим девор тагидаги кўрпачага ўтиришади-да, кўзларини сирли қутига тикиб, жиринглашини кутиб ўтиришади.

Бутун бошли карвон саройда битта Асқаралининг хонасида телефон бор. Бу одамлар ана шу ажойиботни томоша қилгани келишади. Телефоннинг жиринглаши уларни ҳаяжонга солади. Агар савдогар кайфи чоғ бўлиб ўтирган бўлса, бу чақирилмаган меҳмонлардан биронтасига трубкани ушлаб кўришга беради.

Меҳмон трубкани қўш қўллаб ушлайди, бегона овозни эшитганида эса, ҳайратдан юзи чўзилиб кетади. Меҳмон трубкани нарироқ суриб, у ёқ-бу ёғини томоша қилади. Асқарали кулади.

— Келинг, келинг, Маҳмудбек, ўтиринг. Уқиб тура туринг.

Асқаралининг китоблари кўп. Уйда меҳмонлари борида у Маҳмудбекка қадимий шонрлар газалиётини таклиф қилади.

Бирон ўжар савдогар Асқарали билан савдода тортишиб қолганда, у ишга мутлақо алоқаси йўқ бир ҳикоясини бошлайди. Ҳикоя айтишга эса, у жуда уста.

— Мана бу олло етказган ичимлик — қаҳва — қандай қисматларни бошидан кечирганини бир тасаввур қилиб кўринг-а! Ўзи Жанубий Арабистонда дунёга келган. Бир аданлик муфти уни ичишни дарвишларга ўргатибди: қаҳва ичиб олишгандан кейин уйқулари қочиб, кечаси билан тоғ-ибодат қилиб чиқишади, деб ўйлабди. Кейин қаҳва Макка, Истамбул, Қоҳирага етиб келибди. Бу 1500 йилларда содир бўлган экан. Истамбул уни хурсанд бўлиб қабул қилибди. Орадан эллик йилча вақт ўтиб, қаҳвахоналар очишибди. Қаҳва ичиб суҳбатлашишар, шахмат ўйнаб ўтиришаркан.

Ҳафсаласи пир бўлган савдогар унинг ҳикоясини иложи борича эътибор билан эшитишга ҳаракат қилади. У эртага карвони билан йўлга тушиши керак, ипагининг тақдири эса ҳалигача ҳам ҳал бўлгани йўқ. Унинг тақдири эса Асқаралининг қўлида.

— Кўпчилик дин пешволари ҳатто қаҳвага қарши курашишга қарор қилишибди. Бўлмасам-чи! Ахир у одамзодни ҳаяжонга келтирадиган, жонлантирадиган

ичимлик... Уни май билан бирга тақиқлаб қўйиш лозим! Аммо қаҳва ғолиб келибди. Истамбул, Қоҳира орқали бу хушбўй ичимлик Европага ўтибди, орадан яна юз йил ўтгандан кейин эса ана шу қаҳва Венеция дастурхонида ҳам пайдо бўлибди. Бир пиёла қаҳва ичмай-сизми?

Савдогар бу ичимликни хуш кўрмасди, ҳозир эса уни кўришга кўзи йўқ эди. Аммо начора — чидашдан бўлак иложи йўқ!..

— Асқарали жаноблари, ипак нима бўлади?

— Э, ипакми...— Улгуржи савдогар энди эслагандек бўлди.— Баҳоси қандай тушиб кетганини ўзингиз биласиз-ку!

— Нега тушаркан?— хириллаб сўради савдогар.

— Тушиб кетган, тушиб кетган,— афсуслангандек уҳ тортиб қўйди Асқарали.— Қаранг...

У, охири, қаҳва чойнагини ерга қўйиб, курсисига қўл чўзди. Асқарали олдига ёзиб ташлаган қоғозлардан савдогар ҳеч нарсани тушунмади. Савдогар қоғозлардаги рақамларга ҳам ҳурмат, ҳам ғазаб туйғуси билан қараб ўтирарди.

— Ипакни оласизми?

— Оламанку-я, аммо...— Асқарали узундан-узоқ тушунтиришдан кейин оладиган баҳосини айтди.

— Сизни ҳар қанча ҳурмат қилмай, барибир бундан ортиқ беролмайман.

Ниҳоят, ўша баҳога келишишди, дарғазаб савдогар чиқиб кетди.

Бурчакда китоб ўқиб ўтирган Маҳмудбек кулиб юборди.

— Бундай савдолашишни қаердан ўргангансиз?

— Ўзим ҳам ҳайронман,— чин кўнгилдан бўйнига олди Асқарали.— Буларни кўргани кўзим йўқ. Шунинг учун ҳам ишим бароридан келиб юрса ажаб эмас.

— Пулингизни эса босмачиларга ҳадя қиласиз,— Маҳмудбек энди жиддий гапирди.

— Бундан хафа бўлмаслигингиз керак,— Асқарали ҳам жиддий туриб гапирди.— Шундай қилмаса бўлмайди, азиз дўстим. Шундай қилмаса бўлмайди. Бўриларнинг ичида яшагандан кейин... Ўрганаверинг. Бошқа иложи йўқ. Исломнинг тўридан гўри яқин. Бугун-эрта ияк қоқади. Уни ҳатто суд ҳам қилиб бўлмайди.

— У менинг отамни ўлдирган.

— Биламан, Маҳмудбек. Ҳаммасини биламан. Сизнинг отангиз камбағалларнинг нонини ҳимоя қилган. Улар отангизни шунчаки ўлдириб қўя қолишмаган. Оғзига дон тўлатиб, гулханга ташлашган. Аммо ҳозир Исломнинг ўзи чириб боряпти. Ночор бир одам. Ҳали ундан даҳшатлироқ душманларимиз бор.

— Бор...— Маҳмудбек лампанинг сариқ тилига тикилиб қолганди.— Аммо бир нарсага ҳайронман. Рустам бундай разилликка қандай қадам қўйди экан-а? Ахир, биз бирга ўсган, бирга оч-яланғоч юрганмиз-ку.

— Сиз ўшанда ундаги яширин хислатларни пайқаманганиз. У ҳамиша ичи қора одам бўлган бўлиши керак.

— Пайқаманман.

— Бўлмаса, бу хислатлар унда кейинроқ пайдо бўлган бўлиши мумкин. Кейин, тарбиячилари ҳам ёрдам беришган...

— Ҳа, Қарим-зулмат келгунига қадар бемаъни гапларни кўп эшитганмиз...

— Кейин Жумабой сенга амакивачча бўлади, деган фикрни унинг миясига қуйиб қўйишган. Унинг отаси эса батрак эди, иш устида ўлиб кетган. Рустам Бокудаги дабдабали турмушни кўриб, мусовотчиларнинг тузоғига дарров илина қолган. У сохта васиятномага ҳам лаққа тушган.

— Сиз у васиятноманинг сохталигига қатъий ишонармидингиз?

— Унчаликмас. Аммо шубҳам бор эди. Негаки, васиятнома жуда замонавий тарзда тузилган. Кейин, Жумабойнинг қанақа олчоқ, хасис одамлигини билардим. Сизнинг гапингиздан кейин... Буларнинг устига-устак, Рустам устидан Истамбулда ўтказган кузатувларим ҳам ёрдам берди.

— Уни бу ерга нимага юборишган?

— Турклар уни муҳожир ёшларга бош қилиб қўймоқчи, алоҳида ташкилотини тузишмоқчи эди.

— Ў-ҳў!— Маҳмудбек бошини чайқади.— Доҳийликка-я!

— Ундан доҳий чиқмайди. У даставвал меросни ўйлади, сизни кўриши билан рақобат қилади деб ўйлаб, Эсондолнинг ҳузурига югурди.

— Ундан ҳар нарсани кутса бўлади...

— Азизим, Маҳмудбек, биз ҳам ана шунақа ҳар нар-

сага тайёр туришимиз керак. Рустам ҳали қаддини яна ростлаб олиши мумкин.

— Қайдам.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Ёлғизлик, қашшоқлик бегона юртда ўлим билан баравар.

— Агар унга мусовотчилар яна ёрдам беришмаса,— деб огоҳлантириб қўйди Маҳмудбек.

— Мехти тамом бўлди,— Асқарали ҳам ўз фикрини баён қилди.— У ҳали тирик, аммо тамом бўлиб бўлган. Ҳафсаласи пир бўлди, қора дорига муккасидан кетди... Бу дардга мубтало бўлганлардан ҳеч қайсиниси қаддини тиклай олмаган. Энди уларни бир чеккага қўя турайлик. Мен сизга Фузаилни эслатиб қўймоқчи эдим. Бизни шоширишяпти.

— Фузаил, Фузаил...— дея такрорлади Маҳмудбек.— Айтгандек, карвон саройда пайдо бўлган янги муҳожирга кўзингиз тушмадими? Яғриндор, қоп-қора, тоғлик қишлоқдан бўлса керак.

— Ҳа, бир кўзим тушгандай бўлувди. У муҳожир билан бизнинг ишимиз нима?

— Бу йигит Фузаилнинг отряди тор-мор келтирилган кунларда пайдо бўлди. Агар бу йигит уларнинг кетларидан эргашиб келган бўлса...

— Ундай бўлса, йигит сиз билан, муфтининг ёрдамчиси билан танишишга ҳаракат қилади. Сиз орқали Фузаилнинг ўзи билан танишади.

Салимнинг гапи гапига қовушмади. У Маҳмуд билан суҳбатга тайёр эмасди.

...Маҳмудбек йигитнинг яна ўзига тикилиб турганини пайқагач, унинг ёнига борди.

— Қаерлардан бўласиз?

Йигитнинг қоратўри юзи кутилмаган саволдан қипқизариб кетди. Маҳмудбек тахминан бир тоғлик қишлоқнинг номини айтиб, ўша томонларданмисиз, деб сўради. Бу ўша — Фузаил Мақсум кичкинагина отряди билан босиб ўтган қишлоқ эди.

— Ҳа, жаноб,— ҳайрон бўлиб тасдиқлади Салим.

— Бўлмаса танишиб қўяйлик.

Салим ўз қишлоғи, большевикларнинг уни таъқиб қилишгани ҳақида тутила-тутила ҳикоя қила бошлади.

— Комсомолмисан?— деб сўради Маҳмудбек.

— Нима? Нималар деяпсиз, жаноб?— дея хитоб қилди Салим.

Айни куннинг қизиган вақти эди. Одамлар уй-уйларига кириб кетишган, баъзи бировлар эса, мудроқ моллар ёнига, бостирма тагига олишган ўзларини. Аллаким ҳовлининг этагида, тагига жинғил қалаб, қозон атрофида куйманиб юрипти. Бутун карвонсаройни куйган пиёздоғ ҳиди тутиб кетган, бу ҳид ҳатто очларнинг ҳам иштаҳасини қитиқламасди.

Жуда иссиқ.

— Юринг бизникига.

Салим қимирламади.

— Юринг,— дея қайтарди қатъият билан Маҳмудбек.— Муфти ҳозир уйда йўқлар.

Салим журъатсизгина Маҳмудбекнинг кетидан эргашди.

Уйнинг ичи бир оз салқинроқ эди. Маҳмудбек чойнакни олиб, меҳмонга пиёлани узатди. Уйларида доим совуқ чой бўларди. Муфти бу шаҳарда хом сув ичишга қўрқарди. Шўрроқ, лойқа сувни мешларда ташиб келишарди. Муфти ҳар гал сув ташувчиларни кўрганида ирганиб, афтини бужмайтирар ва касал ошқозонидан шикоят қила бошларди.

— Ол, ичавер, Салим, ичавер. Исминг ҳам ажойиб экан. Салим — соғлом, зиён-заҳматсиз дегани. Бу ерга нима мақсадда келдинг?

Салим бошини қуйи солиб, деди:

— Фузаил Мақсумнинг қўлида хизмат қилмоқчиман.

— Сен уни қаердан танийсан?

— Эшитганман, жаноб.

Маҳмудбек эшикнинг олдига бориб қия очди. Хонага иссиқ шамол урилди.

— Иссиқни қара. Гап бундай, Салим. Мен сенинг кимлигингни билишни истамайман. Аммо битта саволимга ҳалол жавоб беришингни илтимос қиламан.

— Хўп бўлади, жаноб.

— Уша қиз сенинг қайлигингмиди?

— Қайси қиз?

— Мен ҳалол жавоб беришингни илтимос қилган эдим. Уша, Фузаил ўғирлаб келган қиз.

— Синглим.

— Мен унинг тақдирини билиб бераман.

— Раҳмат, жаноб.

— Аммо сендан илтимос: қимирламай шу ерда яшай тур, Фузаилнинг қўлига ўтишга ҳаракат қила кўрма. У ерда ҳеч нарсани уддалай олмайсан — сени қийма-қийма қилиб ташлашади... Қелишдикми? Қайтараман, сенинг кимлигинг мени қизиқтирмайди. Сен менга маъқул тушиб қолдинг. Ҳамқишлоғим экансан. Мен ҳам тоғлик қишлоқда катта бўлганман.

Қиз эндигина ўн тўрт ёшга кирган эди. Олтинчи синфда ўқирди. Қишлоқда фақат бошланғич мактаб очилган эди. Шунинг учун ҳам қиз доволон орқали район марказига, ўрта мактабга бориб ўқиб келарди. Қизалоқ кейинги пайтларда дугоналари билан эмас, ёлғиз ўзи қайтарди: онаси район касалхонасида ётгани учун, кўриб қайтаман, деб дугоналаридан ажралиб қоларди.

Тоғ томонлар кўпдан тинч. Дарада ўқ овози акси садо берганда қизалоқ отлиқларга йўл бераман, деб чеккага чиқиб турди. Отлиқлардан биттаси тўхтади. Қиз нотаниш одамга қараган эди, қип-қизил башарасига кўзи тушди, беихтиёр тош деворга биқинди. Қаттиқ қўллар ўқувчи қизга чанг солди. Шундай қилиб, қиз ўзини бегона шаҳарда кўрди.

Катта хонада чакаги очиқ кампир ивирсиб юрарди. Кампир бесабабдан-бесабаб қизнинг ёнига келиб чимчилар ва ҳиҳиларди.

— Қаймоқ қиз... Қаймоқ қиз...

Қиз овқатга қўл урмади.

— Вой тентаг-эй. Этликкина бўлишинг керак. Ҳадемай хўжайин ҳам келиб қолади.

Қиз унинг гапларини тушунмас, аммо хўжайин деган гапни эшитиши билан бир ирғиб тушди. Хўжайин ўша — башараси қип-қизил одам бўлса керак.

Кампир ўчоқнинг олдида уймаланиб, қозоннинг тагига олов ёқаётганида, қиз битта пичоқ топиб олди.

Кампир беҳабар қолди.

Аламига чидамаган Мақсум қўшмачи кампирни — ўзининг эски танишини роса савалади. Оёғининг тагига олиб тепкилади.

Босмачилар ярим кечада қумга икки жасадни олиб кетишди.

Фузаил Мақсум бу совет ўқувчи қизи сўнгги қурбони эканини билмасди. Олдинда эса уни қасос кутмоқ-

да эди. Сўнгги қурбонлигини билмаслигининг сабаби, Туркистон муҳожирларининг пешволари қўрбошини номга койган бўлишганди, холос.

Карвон сарой кечга томон одамга тўлиб кетарди. Салим янгилик топиб келадиган одамни қачон келади, деб дарвозахонада илҳақ бўлиб кутиб ўтирарди. Маҳмудбек аста бош силкиб қўя қолди.

Ҳовли ғала-ғовур. Дарвишлар девор тагида жой таллашиб, уриш чиқаришган. Қари, куч-қувватдан қолган одамларнинг уриши жуда кулгили кўринаркан. Шу ерда юрганлар, айниқса, зиёратчилар «авлиё» одамларнинг бу қилиқларини кўрмаслик учун юзларини четга буришарди. Ғазаби қўзғаб кетган дарвишлар бир-бирларига калтакларини ўқталишиб, оллои таолони гувоҳликка чақиришарди.

Тутун, гўнг, отларнинг тер ҳиди, чинқириқ овозлар ҳали ҳовлидан анчагача келиб туради.

Маҳмудбек буларнинг ҳаммасига сира кўниколмасди. Чарчагани, асабларининг доим таранг тортилиб туриши ўз ишини қилмоқда эди. Муфтининг котиби эски наमत билан кўрпача солинган салқин уйига шошиларди. Агар Садриддинхон бирон иш чиқармаса, бирпас ётиб, мизғиб олиши мумкин. Муфти эса уйқусизлик дарадига мубтало бўлган. Кексаликданми, ё иш, ташвиши кўпайиб кетганиданми, ишқилиб, уйқуси қочган. Муфти ўзини керакли одам деб ҳисоблайди. Бу теварак-атрофдагиларга тинчлик бўлмайди, деган сўз.

Кейинги вақтларда муфти аллақандай муҳим гапни айтмоқчи бўлиб юрарди. Аммо айтишга жазм қилмас, Маҳмудбекка маккорона қараб-қараб қўярди. Соқолини тутамлаб-тутамлаб, шама қилиб қўя қоларди.

— Катта ишлар кутяпти бизни, ўғлим. Улкан ишлар.

Бугун эса муфтининг кайфи бузуқ.

— Ўғлим,— деди хўрсиниб,— не сабабдан оллонинг ғазабига дучор бўлдик экан-а?

— Не бўлди, муҳтарам зот?

— Бошимизга мусибат тушди.

Маҳмудбек индамади.

— Советлар анави қизни деб катта жәнжал кўтаришибди.

— Қанақа қизни деб?

— Ярамас Фузаил Мақсум у томондан бир қизни олиб қочган экан.

— Ҳа-а... У қиз ёдимдан кўтарилган экан.

— Ҳаммамизнинг ҳам ёдимиздан кўтарилган экан. Советлар дарғазаб. Улар мамлакат ҳукуматига мурожаат қилишибди.

— Э... Буни дайди уруғлар эмас, биз қилганимизни қаёқдан билиб ўтиришибди.

— Ҳамма бало ҳамиша бошпанасиз, жабрланган одамларнинг бошларига ёғилади-да,— деди муфти, кейин бошқа оҳангда қўшиб қўйди:— Уруғлар чегарани бузишга журъат қилишмайди. Ҳали бундай воқеа содир бўлган эмас.

— Ҳукумат қандай чора кўряпти?

— Ҳали хабарим йўқ, ўғлим.

— Балки қизни қайтариб берган маъқулмикин? Фузаил Мақсумга буюринг. У сўзингизни қайтармайди.

— Сўзимни қайтармасликка қайтармайди-я. Аммо қиз йўқ-да.

— Нега йўқ бўлади?— астойдил ҳайрон бўлиб сўради Маҳмудбек.

— У бу оламдан кўз юмган.

Эртасига эрталаб Маҳмудбек чойхонада Салимга бор гапни гапириб берди.

— Мана шу қўлларим билан,— йигит катта кафтларини ёзиб кўрсатди,— итдай бўғиб ташлайман уни.

Маҳмудбек унинг гапини бўлмади. Юрагидагини тўкиб олсин, деб қўйиб берди. Ҳамма ғазабини тўкиб бўлганидан кейин, йигит шивирлаб сўради:

— Энди нима қилсам экан-а, жаноб?

У бирдан заиф, кимсасиз болага айланди-қолди.

— Энг яхшиси, уйингизга қайтганингиз маъқул,— деб маслаҳат берди Маҳмудбек.

— Фузаил тирик экан, мен хотиржам ухлолмайман...

— Сизни уйингиздагилар қидиришаётган бўлишса керак,— гапида давом этди Маҳмудбек.

— Қидиришаётган бўлса бордир,— деди Салим.— Лекин Фузаил тирик экан, мен барибир қайтиб кетмайман.

— Сиз бу ерда барибир ҳеч нарса қилолмайсиз. Унинг дўстлари, йигитлари бор.

— Агар сиз... Мен бир йўлини ўйлаб топаман. Сиз мени айтиб қўймайсизми?

— Мен сизга ваъда берганман, Салим.

— Ишонаман, жаноб.

— Аммо огоҳлантириб қўяй: мени хабардор қилмай, бир қадам ҳам босмайсиз.

— Мен доим қарвон саройда ўтираман, жаноб.

Чойхона барвақт очилган. Дўкончаси, магазинини очишга шошиладиган чойхўрлар товсилиб қолган. Ҳадемай, офтоб жамолини кўрсатиши билан деҳқонлар пайдо бўлишади. Қилган савдоларини муҳокама қилишиб, таниш-билишларига қийишиб, усталик билан савдо қилганларини мақтанишади. Савдогарлар, дўкончилар бундай қилишмайди. Улар фойда қилган пулларини ҳисоблашади.

Чойхона хўжайини, фарғоналик муҳожир меҳмондўстлиги, чойнинг хуштаъмлилиги билан ном чиқарган одам эди. Шақиллаб қайнаб турган самоварнинг олдида оғзи очиқ чойнаклар қатор тизилиб турипти. Бу ерда Фузаил Мақсумнинг йигитларини кутишаётганди.

— Янгими?— деб сўради хўжайин Маҳмудбекдан.

— Ҳа, биз томонлардан экан.

— Бундан чиқди, самарқандлик экан-да?

Салим Маҳмудбекка бир қараб олиб, бош ирғади.

— Самарқандликман.

— Чўнтаклари ҳам қуруқ бўлса керак?

Хўжайин чойнакни кўйди. Қўлларини артди. Елкасида доим исқирт латта юрарди.

— Топдингиз!— дея жилмайиб қўйди Маҳмудбек.

— Кўриниб турибди...— хўжайин йигитнинг кенг яғринларига разм солди.

— Бирон иш топиб беришга тўғри келади,— деди Маҳмудбек.

— Жой топса бўлади,— дея ваъда қилди чойхона хўжайини.

Аммо иш топилади, демади у.

Маҳмудбек қандай жой ҳақида гап кетаётганини тушунди.

Асқарали Маҳмудбекнинг режасини маъқуллади.

— Мен уни ўша чойхонага атайлаб олиб бордим. У ерда бўлажак «Ислом жангчилари»га талаб катта.

— Йигит, борди-ю, чидолмаса-чи?

— Менимча, чидайди...

Улгуржи савдогарларнинг контораси ёпиқ турганда вақт жуда тез ўтади. Бошқа вақтларни имо-ишора билан ё бирон эски шоирнинг китобини варақлаб туриб, ичига унчалик аҳамиятга молик бўлмаган хатча ташлаб қўйиш билан кифояланишга тўғри келади. Чаласавод судхўрлар билан савдогарлар китобларга қўл уришмайди.

Муфтисиз қоладиган чоғлари камдан-кам бўлади. Чол аллақандай катта ишга ҳозирлик кўряпти. У дам Эсондолнинг ҳузурига югуради, кейин Мустафо Чўқоевга муфассал хат ҳозирлайди.

Маҳмудбек унинг асосий ёрдамчиси, ҳозир эса маслаҳатчиси ҳам. Доим ёнида бўлиши лозим...

— Чидайди,— яна қайтарди Маҳмудбек.

Кейин ўзининг ҳам муқаддас шаҳарга, озарбайжонликнинг чойхонасига, ундан Садриддинхон муфтининг мачитига етиб олгунга қадар саҳродан босиб ўтган машаққатли йўлини эслади.

Салим бу синовларни босиб ўтди. Аммо у тушиб қолган одамлар орасида саҳродагидан анча қўрқинчли. Йигит бу қийин синовга бардош бера олармикин?

— Муҳожирлар нима ишларни қилишмайди-я,— деди хаёлчанлик билан Асқарали.— Сиз шу ҳовлида тасқара, тўғрироғи, нима десам экан... қабиҳона башарали одамни учратмаганмидингиз?

— Бунақалар бу ерда кўп,— истехзоли жилмайди Маҳмудбек.

— Буниси бошқача. Топган машғулоти ҳам ғалати. Арзимаган пулга васиятномаларни сотиб олади. Одамлар бундай қоғозларга ишонишмайди. Унинг ўзи ҳам ишонмайди.

— Унда сотиб олиб нима қилади?

— Ўрни келиб қолганда сотиш учун. Масалан, Жумабойнинг васиятномасини ҳам менга ўша одам сотган эди. Ўшанда Ислому қўрбошини ишончли бўлсин учун ола борган эдим. Кейин васиятномани ўзига яна қайтариб бердим. Унинг менга нима кераги бор!

— Хўш, бунинг нима аҳамияти бор?..

— Ҳозир, ҳозир... Ана ўша мол етказиб берувчи қўлини кўксига қўйиб, икки букилганича кўзга кўринган, бой одамларникида хира пашшадек ўралашади. Ҳамма-

сининг исмини билади. У жанобларнинг ота-боболарига-ча билади. Мен ана ўша одамдан қурол яширилган катта омборни топишни илтимос қилдим. Мана, қаранг.

Асқарали иш ҳужжатлари орасидан сарғайиб кетган битта қоғозни олди.

Унчалик тажрибали бўлмаган қўл билан қурол яширилган омборнинг жойлашиши чизилган эди. Омбор Совет томонида, чегарага яқин дарада яширилган эди. Яқин атрофида турар жойлар йўқ.

— Фузаил журъат қилармикин?

— Рўйхатни ўқинг!

Рўйхат анча эътиборли эди.

— Эшитишимча, анави қиз масаласида ҳукуматимиз шу ернинг ҳукуматига жиноятни текширишни талаб қилиб мурожаат қилганмиш. Фузаил жазо берилишини пайқаб қолмасидан шошилишимиз керак. Йўқса, яшириниши мумкин.

— Салимни отрядга олишибди,— деди Маҳмудбек.— Кеча чойхонага кирган эдим. Хўжайин бу хушxabари билан мени хурсанд қилмоқчи бўлди. Ҳамқишлоғингизни ишга жойлаштириб қўйдим, деди. Миннатдорчилик билдирдим, аммо у одамни танимайман, дедим. Салим янги одам, Фузаил уни бирга олиб кетмаса керак.

— Ҳаракат қиламиз. Отрядда битта одамим бор,— деди Асқарали.— Бўпти эртадан ҳаракатимизни бошлаймиз.

— Бошлаймиз.

— Муфтини хурсанд қилиб қўйинг,— деди Асқарали Маҳмудбекка омборнинг планини узата туриб.— Кимдан сотиб олганимни тушунтиринг. Хуллас, бу Садриддинхонга мендан совға.

Садриддинхон жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Асқарали жуда садоқатли одам-да. Ватанимиз озодликка эришганида биз уни унутмаймиз.

— Тўғри,— Маҳмудбек ҳам қўшилди.— Жуда олижаноб одам. Менга ноёб бир китобни совға қилди. Алишер Навоийнинг ғазалларини.

Ҳар қадамида ўзини миллатнинг ажойиб жонкуяри, унинг традициялари ва маданиятининг ҳимоячиси қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладиган муфти улуғ шоирнинг ғазалларига қайрилиб ҳам қарамади.

— Шунақа судхўр ҳам бор дегин?— дея қайтариб

сўради муфти.— Оббо ноинсоф-эй! Топган ишини қаранг...— Муфти ҳиҳилаб кулди.— Эртага маслаҳатлашиб кўрамиз. Балки Фузаилни юборсак юборармиз ҳам...

— Уни юборишимиз қандай бўларкин? Қиз машмаси ҳали тинчиганича йўқ.

— Бу Фузаилнинг иши эканини ким билиб ўтирибди.

Маҳмудбек бошини сарак-сарак қилди.

— Бирон шубҳангиз борми, ўғлим?

— Менга Саид Мубошир ёқмаяпти. У ҳукуматга яқин одам. Амалдор. Кейин, пул учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган одам.

Бу гапдан кейин муфти, оламда бор нарсани унутиб, ўзининг эски рақибини лаънатлашга тушиб кетди. Энди уни тинчитиш амри маҳол эди.

Кечаси, муфти билан котиби энди ухлагани ётишаётганда, эшик аста тақиллаб қолди.

— Яна ким бўлди бу?— деб тўнғиллади Садриддинхон.

Фузаил Мақсум юборган одам нафаси оғзига тикилиб қолганидан, сира гапиролмасди.

— Кейин уни чақиринди,— дерди у ҳансираб,— хўжайинимни чақиртиришибди.

— Қаёққа?— ваҳима босиб сўради Маҳмудбек.

— Полицияга. Энди ҳар куни бориб туриши керакмиш. Рўйхатдан ўтишга. Ҳар куни. Жума куни ҳам.

Маҳмудбек қўрққанидан ўзини йўқотиб қўйди. Буни муфти ҳам пайқади.

— Сизга нима бўлди, ўғлим?

— Катта бахтсизлик-ку, бу, отахон!— деди ниҳоят Маҳмудбек.

— Сиз ҳақсиз, ўғлим, бу катта бахтсизлик. Қайси гуноҳимиз учун бизни ғазабига олади-а, худойим?— Муфти чўкка тушиб, қўлини фотиҳага очди. Унинг соқоли титрарди. Чолнинг устига чироқнинг нури тушиб турарди. Чанг, пахса деворда икки қўли дуога ёзиғлиқ катта соя қотиб қолди, кейин шиддат билан чайқалиб, гуп этиб ерга йиқилди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен эски чекист Абдулла Валишев эсдаликлариға мурожаат қиламан. Мен унинг Иброҳимбек билан бўл-

ган сўнги тўқнашувини ҳикоя қилиб беришни истардим.

Босмачилар галасининг бошлиғи инглиз махфий хизматидан аниқ топшириқлар олган эди. Улуғ Британия сиёсатдонлари 1931 йил баҳорини зарба бериш учун энг қулай фурсат деб ҳисоблашган. Иброҳимбек тўплаган отрядлар бирин-кетин йўлга туша бошлади. Иброҳимбек дурустгина ҳарбий ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, тоғда ҳарбий юришлар ўтказишга уста эди. Иброҳимбек разведка маълумотларидан усталик билан фойдаланар, кўп сонли гарнизонларга қўққисдан ҳужум қиларди. У мағлубият нималигини билмайдиган жангчи деб шуҳрат қозонган эди.

Аmmo коммунистлар деҳқонларни тўплаб, уларга Иброҳимбекнинг қандай ёвуз душманлигини тушунтиришарди. Қараманди қишлоғида ўн минг кишилик митинг бўлиб ўтди. Одамлар белбоғларидан Иброҳимбек варақаларини олиб ерга улоқтиришар, топташарди.

Иброҳимбекнинг асосий кучи билан биринчи тўқнашув Қорабулоқ қишлоғида юз берди. Босмачиларга қарши иккита кўнгиллилар отряди билан битта қизил аскарлар эскадрони курашди. Кейин, осмонда икки самолёт пайдо бўлди. Босмачилар галаси ўзини водийга урди.

Босмачилар ҳар қадамларида қаршиликка дуч келишди. Ҳатто қуролсиз чўпонлар ҳам подадан отларни ҳайдаб кетишларига йўл қўйишмади. Барча сўқмоқлар тўсиб қўйилган эди. Бир неча жангдан кейин Иброҳимбекнинг тутдай тўкилган отряди чегарага қараб чекина бошлади. Тонг отиши билан Кофирнихон дарёси ёқасидаги далаларга одамлар чиқишди. Бу одамларни қишлоқ советининг раиси Мамад Ражаб Ёрмуҳамедов оёққа турғазган эди. Қолхозчилардан Йўлдош Иброҳимбердиев билан Карим Алимардонов ҳам пахта даласида ишлаб юришганди. Қирғоқнинг нариги бетида туриб уч кишининг қўл силкитиб чақиришаётганини кўриб қолишди. Нотаниш одамлар сол, от, нон топиб беришни сўраб, яхши ҳақ тўлашни ваъда қилишди. Нотаниш одамларга ёрдам беришди. Иброҳимбекни яхшилаб кутиб олишди. Бу операцияни амалга оширишда иккита зийрак колхозчига чекистларнинг ажойиб ёрдамчилари: Қорахон Сардорев, Абдурахмон Алимардонов, Исо Холёров, Муқум Султоновлар яқиндан кўмаклашишди.

Абдулла Валишев бундай деб ёзади:

«Босмачилар тўдасининг бошлиғи, бизнинг Урта Осиё республикаларимизга қарши йирик ҳарбий иғволардан бирининг раҳнамоси, инглиз махфий хизматининг агенти, Бухоро амирининг сафдоши «қўлга тушмас» Иброҳимбек энди шу ерда, Қофирнихон бўйларида, она тупроқни чет элдан ўрмалаб келган захарли илонлардан бутунлай халос қилиш мақсадида қўлига қурол олган оддий колхозчилар томонидан қўлга туширилди».

Мен халқимизнинг ўз душманларига қарши кураши тарихидан шу лавҳани тез-тез эслаб юрардим. Халқ одил ҳукмини чиқармоқда эди.

Салим ҳам оддий колхозчи эди. Афсуски, мен у билан очиқ суҳбатлашишга муяссар бўлмадим. Бу йигитнинг бор кучини, қасос олиш истагини эҳтиёткорлик билан керакли томонга буриб туришга тўғри келарди. Салимни ўлим билан баробар эҳтиётсиз, хато йўлдан асраш зарур эди. Фузаил Мақсум шайқасининг ўз қонунлари мавжуд эди. Заррача шубҳа пайдо бўлса, каллақесарлар Салимни тилка-пора қилиб ташлашлари мумкин эди.

Биз ёлғиз бу йигитнинггина тақдири устида бош қотирмасдик. Биз яшаб турган шароитда тажрибали разведкачи тайёрлаш анча қийин эди.

Бунинг устига, менинг ўзимда ҳам тажриба йўқ эди. Фузаил Мақсум иккинчи мартаба ҳақ жазодан қутулиб қолаётганини пайқаганимда, тарвузим қўлтиғимдан тушиб кетгани ҳали-ҳали эсимда. Энди уни шаҳардан ташқарига олиб чиқиб бўлармиди? Бошида буларнинг ҳаммаси менга осонгинадек бўлиб туюлганди. Фузаил қуролга жуда муҳтож эди. Қуролни қўлга тушириш учун чегарадан албатта ўтарди. Мана энди ерлик полиция уни назорат қилиб турибди. Бу ердан бир қадам ҳам жиллолмайди.

Ушанда Асқаралининг хотиржамлигини кўриб ҳавасим келганди. У шундай бўлишини гўё олдиндан билгандек эди.

— Илож қанча, ўйлаб кўрамиз,— деди у.— Ишлаш керак.

БИР ПИЁЛА ҚАҲВА

Садриддинхон муфти кейинги пайтларда серзарда бўлиб қолди. Арзимаган нарсадан фиғон бўлиб, боши-

ни сарак-сарак қиларди. Ўз раҳнаمولари ҳақидаги фикри ҳам у қадар яхшимасди.

— У ерда, Парижда ўтириш бошқа гап.

Бу кесатиқ Мустафо Чўқоевнинг адресига қаратилганди.

— Кўтариш керак, кўтариш керак эмиш,— деб тўнғилларди у сўнгги хатларни олганидан кейин.— Қандай қилиб кўтарасан уларни?

Муфти эшикка ишора қилади. Кўзларида ғазаб чақнайди. Қўллари қалтирайди. Муфти қалтираётганини яширишга ҳаракат қилади. Қани энди оллои таоло унга куч-қувватини, ёшлигини қайтариб берса! Ҳокимиятни ўзи қўлга киритган бўларди.

Эшик орқасидан одатдагидек уриш, сўкиниш овозлари эшитилди. Карвон саройда ҳаёт эрта бошланади. Одамлар ён-веридагиларни алдашга, аврашга, юлишга шошилишади.

— Эй тангрим,— дея уҳ тортади муфти.— Халқни нима қилса бўлади. Асосий мақсадни ёдларидан чиқаришган. Ҳар биттаси ўз фойдасини кўзлайди. Тушларида ҳам пулни кўриб чиқишади. Лаънатилар...

Муфти бу шаҳарга келганида, аҳвол бутунлай бўлакча эди. Эрталабдан кечгача таниш-нотаниш, эътиборли ва оддий одамлар унинг олдига ўз ҳурмат, иззат-икромларини изҳор қилиш учун тинмай келиб туришарди. Баъзилари сиполик билан гердайиб кириб келишса, бошқалари бўйинларини қисиб киришар, сояда қолишга ҳаракат қилишарди.

Садриддинхон шарафига зиёфатлар бериларди. У буларнинг ҳаммасини табиий бир ҳол деб қабул қиларди, иши кетига кета бошлаганини эса пайқамай ҳам қолди. Унлаб масалаларни ҳал қиламан деб доим банд бўлиб юриб, минглаб одамлар билан ёзишмага шўнғиб кетиб, бир куни бошини кўтарди-да:

— Кўршермат кўпдан бери кирмайди-я,— деб қўйди.

— Ҳа, кўпдан бери,— деди Маҳмудбек ҳам.

Садриддинхон котибига савол назари билан қаради.

— Ҳамма банд,— Маҳмудбек ўз фикрини билдирган бўлди.

— Банд эмиш,— норози бўлиб тўнғиллади муфти.— Биламан уларнинг нима билан бандликларини.

Одамлар ўлар-тириларига қарамай тиришиб-тортишишади, ҳокимият тепасига интилишади. Бармоқлари

қонаб, нафаслари бўғизларига тиқилади. Қанақа ҳокимиятга интилишади? Ахир, улар бегона юртда юришибди-ку. Қарвон саройларда сарсон-саргардон бўлиб, савдогарларнинг сўкиниши-ю, эшакларнинг ханграшини эшитишади, холос. Хўш, ўша Кўршерматнинг нимаси ортиқ? Бу юртда у ҳам бегона.

Муфти ҳамон Қашқардан хушxabар келиб қолишидан умидвор бўлиб юрарди. Кучли, тажрибали инглизлар ғиштини биттама-битта мустаҳкамлаб қўйган бинонинг тўкилиб кетиши мумкин эмас.

Муфти Қашқар тўғрисида ҳатто Маҳмудбек билан ҳам суҳбатлашмасди. Котиб Эсондолнинг қабулларида ҳам камдан-кам қатнашарди. Турк консули ҳамма нарсадан хабардор. У янглишиши мумкинмас. Қашқарда режаларининг кунпаякун бўлиб кетаётганига астойдил хафа бўлмоқда. Аммо оллонинг иродаси шу бўлгандан кейин...

Садриддинхон ҳозир ўша ерда, Синьцзянда эмаслигига ичида ачинарди. Муфти ўз тажрибасига ишонарди. Балки, воқеаларни керакли йўлга буриб юборишнинг иложи бўлармиди.

Лаънати қарвон сарой! Бу ерда на кундузи, на кечаси тинчлик бор. Олчоқ савдогарлар, қабиҳ судхўрлар, айёр хизматкорлар... Садриддинхон муфти ана шу турли-туман иблисларнинг ичида яшашга мажбур. Ажойиб янгиликларни кутиб, илҳақ бўлиб юришдан бошқа иложи йўқ.

— Яна қаёққадир ғойиб бўлиб қолдингиз, Маҳмудбек,— деб писанда қилиб қўйди муфти.

— Асқаралининг идорасида эдим.

Албатта, муфти буни билмаслиги ҳам мумкин; Асқаралининг идораси ёнгиналарида, шу ердан атиги беш қадам келади. Кейин Асқарали муфтини астойдил ҳурмат қиладиганлардан. Агар Асқарали Садриддинхонни икки-уч кун кўрмай қолса, дарров Маҳмудбекдан салом айтиб юборади.

Котиб ҳозир ҳам муфтининг кайфияти ёмонлигини пайқамагандек савдогарнинг муфтига саломини етказишга ошиқди.

— Ишлари қалай?— деб сўради Садриддинхон бир оз юмшаб.

— Савдоси билан машғул. Бориб озгина вақтини олдим. Янги олган нарсаларини кўрдим.

— Яна китобларми?

— Ҳа, жуда ноёб китоблар, ҳазратим.

— Пулини қаёққа қўйишни билмайди,— деб тўнғиллади муфти. Аммо илгариги ғазабноклиги бир оз тарқади.

— У китоблар чиндан ҳам катта пулга сотиб олса арзийдиган китоблар. Аммо Асқарали уларни фалон пулга оладиган нодонлардан эмас.

— Ҳа, анчагина айёр одам,— унинг гапини маъқуллади муфти.

— Сизни сўради.

Чўққи соқол бирдан юқорига қаради. Муфти котибни нима дейишни кутиб, оғзига тикилди.

— Мен ҳасрат қилиб ўтирмадим.

— Тўғри қилибсан,— Садриддинхон уни мақтаб қўйди.— Лозим бўлиб қолса, бизга бўлган илиқ муносабатидан фойдаланармиз ҳам. Лекин худога минг қатла шукурки, ҳали унга муҳтожлигимиз тушганича йўқ.

Муфти бошини қуйи солиб, бармоқлари билан курсини чертганча хаёлга чўмди.

— Бугун кечқурун, ўғлим, биз меҳмонга борамиз.

Маҳмудбек одоб билан қўлини қовуштирганча индамай турар, орага ноқулай сукунат чўкиб қолганига қарамай, савол бермасди.

— Биз борадиган жойдаги одамлар сени ҳайрон қолдирмай қўя қолишсин.

О! Маҳмудбек кўпдан бери муфтининг танишларидан ажабланмай қўйганди. Масалан, шу карвон саройининг ўзига кимлар келиб кетмади!

Кечки паллада муфти ўзини хотиржам, босиқ тутишга ҳаракат қила бошлади. Ҳозир бу унинг учун жуда қийин эди. Турмушда ажойиб артист бўлиб юрган бу одам кексалик даври етиб келганини унутиб қўйган эди. Илгари улуғвор бўлиб кўринадиган хатти-ҳаракатлари ҳозир одамларнинг кулгисини қистатарди.

Муфти шошилиб энг қимматбаҳо тўннини кия бошлади. Демак, у анча ҳурматли бир жанобникига меҳмонга кетяпти.

— Ўғлим, бундан буён ишларимиз юришиб кетса ҳам ажаб эмас.

Муфти сира қўлини енгига тиқолмасди. Маҳмудбек ёрдамлашиб юборди.

— Раҳмат, азизим.

Муфти соқолини силаб, учини чиройли қилиб қайириб қўйди.

Албатта, Садриддинхон ҳозирги дақиқада зўр бериб бўлажак учрашувни ўйлаяпти, худди уста шахматчилардай, ўйиннинг ўнлаб йўлларини мўлжаллаб кўряпти.

Ҳар бир суҳбат, ҳар бир учрашув — муфти учун ўйин. У доналарни дам шиддат билан, дам аста-секин лабларини тишлаб, бепарво қошларини уйиб сурарди.

Улар карвон сарой дарвозасидан худди кеч қолаётгандай, шошилиб чиқишди. Муфти, бошини қуйи солганича, ҳеч кимга эътибор бермай, йўлка чеккасидан юриб борарди. Маҳмудбек ёнида хотиржам одимларди. Муфти сокин кварталда битта башанг уйнинг олдида тўхтади. Маҳмудбек ҳайрон бўлиб япон байроғига қаради. Муфти буни дарров пайқади.

— Ҳа, ўғлим, бизни бугун шу ерда кутишяпти.

Дастлабки дақиқаларданоқ маълум бўлдики, жаноб Таяхара — профессионал разведкачи. У, ҳатто бирон дипломатик ном билан яширинишга ҳам ҳаракат қилмади.

Таяхара хушмуомала, аммо меъёрида. У муҳтарам муфти ва унинг «ажойиб шогирди» сиҳат-саломатлигини ортиқча суриштириб ҳам ўтирмади.

Муҳожирлар доирасида суҳбат узоқ даромаддан, майда-чуйда гаплардан бошланади. Суҳбатдошлар қопқоронғи хонада қўлларини, деворларни пайпаслаб, олдидан чиқиб қолган одамлардан тинмай кечирим сўраб кетаётган кишиларга ўхшашади.

Таяхара муфтининг ҳаётини олдиндан яхшилаб ўрганиб олганга ўхшарди. Айниқса котибини. У ҳамма ишлардан хабардор эди.

Маҳмудбек япон разведкачиси Туркистон муҳожирларининг раҳбарларидан бири сифатида муфтига ҳурмат назари билан қарагани ҳолда ўзига синчковлик билан назар солаётганини пайқади.

Худди шунга ўхшаш муносабатни Маҳмудбек биринчи марта турк ваколатхонасида, Эсондолнинг қўлидан паспорт олаётганида ҳис қилган эди. Ҳеч шубҳа йўқки, япон ҳам кўпроқ умидни ёшларга боғлайди.

— Биз туркистонлик муҳожирларнинг аҳволларини кўриб турибмиз,— Таяхара асосий мақсадга кўчди.—

Биз доимо шарқ халқларининг қисматлари ташвишини тортиб, келажакларини ўйлаб келганмиз.

Муфти миннатдорлик билдириб қўлини кўксига қўйди. Маҳмудбек эса миннатдорлигини хиёл бошини эгиб билдирди.

— Бегона юртда турмуш оғир,— дея гапида давом этди Таяхара.— Бироқ мазлум одамларга муҳтарам Садриддинхондек тажрибали зот йўлбошчилик қилар экан...

Муфтининг титраб турган қўллари яна кўксида қовушди.

— Мамлакатни яна қайтариш имкони бор,— дея гапини якунлади япон.— Биз ёрдам берамиз.

Мана, у қачонлардан бери кутиб юрган ваъда! Муфти ҳозир ҳаяжонини яширишга қодир эмасди. Кўзлари чақнаб, соқоли юқорига кўтарилди. Муфти креслога қулайроқ жойлашиб олиб, Маҳмудбекка имлаб қўйди: бизни қандай қарши олишаётганини кўрдингми!

Садриддинхон янги битимни бошлаётганди.

— Албатта, одамларингиз ҳам бир ерда овозлари бўғилиб қолгунча большевикларни койиб, қўлларини қовуштириб ўтиравермасликлари керак. Улар билан овоз чиқармай тинимсиз, қаттиқ курашиш лозим.

Таяхара муштини сиқди.

— Мен ҳам шу фикрдаман,— деди Садриддинхон унинг гапини маъқуллаб.

— Унда мен Токиога сизнинг большевикларга қарши курашимизга фаол қўшилишга тайёр эканлигингизни хабар қиламан.

— Биз розимиз,— уни қатъий ишонтирди муфти.— Бизнинг курашга тайёр ажойиб кишиларимиз бор. Бу одамларнинг кетларида лашкарлари ҳам бор.

— Қўшинларнинг кераги йўқ.— Таяхара худди бирон қизиқ ҳангамани гапириб бераётгандай, ҳадеб жилмаярди.— Ҳозирча керак эмас. Сиз ўзингизни Фузаилсаннинг қўшинлари эътиборидан четда тутмоғингиз даркор.

Таяхара қўрбошининг номига ҳурмат қўшимчасини қўшиб ишлатди. Садриддинхон «сан» қўшимчаси нимани билдиришини тушунмади. Қолаверса, ҳозир у бутунлай бошқа нарсани ўйлаётганди. Унга японнинг ишшайиши ёқмаётганди.

— Тушунсангиз-чи,— деди у ниҳоят ишшайишдан тўхтаб.— Уч минг отлик Ватаннинг тақдирини ҳал қилолмайди. Тайёргарлик кўриш керак. Фузаил, сирасини гапирадиган бўлсак, назорат остида юрибди. Ҳозир у ўзига бошқа жой топиши лозим. Вақтинча. Негаки, ҳозир оёқ-қўли боғлоғлиқ.

— Ҳа, боғлоғлиқ,— деди хўрсиниб муфти.

Хайрлаша туриб Таяхара муфти билан унинг котибига карвон саройдан яхши, қулай уйга кўчиб ўтишни таклиф қилди. Таяхара кўчанинг номи билан уйнинг номерини айтди.

— У ерда қўшниларингиздан биттаси рус муҳожир, иккинчиси бизнинг одамимиз. Унинг номи Нубутуси. У форс тилини мендан ҳам яхшироқ биледи.

Энди бу буйруқ эди. Таяхара бунн яна мулойим ишшайиб туриб такрорлади.

— Яна кўришгунимизча, жаноблар. Сиз билан танишганимдан гоят хурсандман. Яхши дўст бўлармиз, деб умид қиламан.

Япон сўнгги жумласини Маҳмудбекка қарата айтган эди.

Садриддинхон муфти бир неча кунгача Фузаил Мақсумнинг тақдири билан шуғулланди. Суҳбат орасида тез-тез Қашқардан безовталиги сезилиб қоларди... Маҳмудбек бу икки масалани бирлаштиришга ҳаракат қилди.

— Балки Фузаил Мақсум ҳозирча бошқа бирои жойда яшириниб тургани маъқулмикин? Қашқарда уни ҳеч ким танймайди...

— Қашқар!— Садриддинхон хурсанд бўлиб, кафтини кафтига ишқалади.— Чиндан ҳам. Уни у ерда ҳеч ким танймайди. Боз устига у ерда ўзимизнинг одами-миз бўлади. Қашқар...

У Маҳмудбекка завқ билан қараб турарди.

— Мен сиздан хурсандман, ўғлим. Бу жуда ажойиб фикр. Қашқар!

Садриддинхон муҳожирларнинг пешволари ва турк консули Эсондол билан янги режасини тезроқ маслаҳатлашиб олишга шошиларди.

— Энди кеч бўлиб қолди,— дея эслатиб қўйди Маҳмудбек,— кўчалар қоронги.

Муфти тор кўчалар, оч итларни лаънатлашга тушиб

кетди. Тартиб ўрнатолмайдиган ерли ҳукумат ҳам қуруқ қолмади унинг қаҳридан.

Маҳмудбек ярқ этиб эшикка қаради.

— Эшитишса эшитаверишсин,— муфти қизишиб кетганди,— кунлар келиб, биз ҳам ватанимизга қайтамиз. Айтмоқчи, сиз уй тўғрисида ўйлаб кўрдингизми?

— Кўчиб ўтиш керагу, аммо...

— Ҳа,— муфти уҳ тортди,— ҳамёнимизда яна ҳемири йўқ.

— Уй эгаси пулни олдиндан тўлашни талаб қиляпти. Муҳожирларга бу ерда ортиқча ишонаверишмайди.

— Мусулмонлар!— муфти икки қўлини юқори кўтарди.— Бу дунёда нималар бўляпти ўзи? Пул деб одамлар бир-бирларини ғажиб ташлашади. Мусулмон ўз инисига ишонмайди-я.

— Асқаралига мурожаат қилиб кўрсакмикан-а?

— Мен унга ялинишни сира истамасдим-да,— хўрсиниб қўйди муфти.

Қариянинг кайфияти тез-тез ўзгариб туради. Дам қизишиб, мусулмонларни инсофга чақиради, дам қадди букилиб, дами ичига тушиб кетади.

— Эсондолдан илгари олганмиз-ку,— деди Маҳмудбек.

— Зарари йўқ, зарари йўқ,— муфти бошини кўтарди.— Агар инглизлар бизни эсларидан чиқариб қўяётган бўлишса, мана энди ҳақиқий дўстлар ҳам топилди.

Муфти японларга қойил қолмоқда эди. Афсуски, ҳозир муҳожирлар пешволари билан маслаҳатлашишнинг иложи йўқ-да.

— Ўғлим, Асқаралининг ҳузурига бориб келсангиз,— муфти ахир шунга рози бўлди,— қарзимизни бир кун узармиз...

Маҳмудбек улгуржи савдогарнинг идорасида бир неча дақиқагина тўхтади, холос. Муфти тезроқ қайтишини илтимос қилган: Фузаил Мақсумни шаҳардан қочириш режасини пиштиш керак. Кейин, муфти яқин кунлар орасида Синьцзянга карвон жўнаш-жўнамаслигини ҳам билиб келишни илтимос қилганди.

Бахтларига тўрт кундан кейин шундай карвон йўлга тушадиган экан.

Муфти Маҳмудбекнинг гапини эшитиб, оллон таолога раҳматлар айтди.

— Фузаил Мақсумга савдогарлар билан бирга ўтиб олиш осонроқ бўлади.

Маҳмудбек муфтининг фикрини маъқуллади-ю, аммо огоҳлантириб қўйишни ҳам унутмади.

— Ҳазратим, Фузаилни хавф остида қолдириш қандай бўларкин. Унинг қочганини Саид Мубошир билиб қолгудек бўлса, яхши бўлмайди.

— Ҳа, у муттаҳамдан эҳтиёт бўлиш керак.

Муфти эски рақибини, у билан бирга ҳукуматни ҳам койишга тушди.

Унинг яна кайфи бузилди.

Фузаил Мақсумни қочириш режаси торгина доирада муҳокама қилинди. Шундай қарорга келинди: қўрбоши одатдагидек, полицияга учрашади, кейин кечқурун Шимолий дарвозадан чиқиб, ғойиб бўлади. Кечаси билан ва пешингача юрса, карвонга етиб олади. Фузаил билан бешта отлиқ бирга кетади.

Қўрбоши Қўршермат ва Садриддинхон билан хайрлашди. Бу гал меҳмонхонада шулардан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Муфти Фузаилга турк агентларининг ҳамда ўзининг Синьцзяндаги дўстларининг адресларини берди. Фузаил миллат ва дин йўлида бир томчи қони қолгунча хизмат қилишга қасамёд қилди. Садриддинхон қўрбошига ватан йўлидаги қурашларига омад тилади.

Шубҳа туғилмаслиги учун бошқа учрашмасликка қарор қилишди. Жума куни Фузаилни полицияда ҳам, мачитдаги беш вақт намозда ҳам кўришди. Шанба куни кечқурун қўрбошининг ғойиб бўлганлиги маълум бўлди. Полиция муҳожирларни сўроқ қилди, яна бир кундан кейин Фузаил Мақсумнинг ғойиб бўлганлигини ҳукуматга хабар қилди. Қўрбоши бу орада юз километр йўлни босиб ўтганди. У энди ўзини хавф-хатардан узоқда ҳис қилмоқда эди.

Нубутуси — пак-пакана, камгап одам экан. Муфти билан рўпарама-рўпара келиб қолганида, таъзим қилиб, ўзини четга олади. Садриддинхон унга бетоқатлик билан қараб-қараб қўярди. Япон чурқ этмагани учун қариянинг диққати оша бошлади.

— Ҳазрат,— Маҳмудбек муфтини юпатишга ҳаракат қиларди,— бизга уч ой кутасизлар, дейишганди.

Уша айтилган вақт-соат етганда Нубутуси эшикларини аста тақиллатди.

Япон ўзини меҳмонларни энди пайқагану, улар билан танишишга қарор қилган одамга ўхшарди. У муфтидан унинг ишлари, сиҳат-саломатлиги, турмушини эзмаланиб суриштирди. Ҳатто узундан-узоқ кириш сўзларга одатланиб қолган муфтининг ўзи ҳам ўтирган ерида бетоқатланиб, Маҳмудбекка қараб-қараб кўя бошлади.

— Мен эртага сизнинг ёрдамчингизни ваколатхонага кузатиб қўйиш шарафига муяссарман,— деб хабар қилди япон.— Шогирдингизда бизнинг идорамизга қадам ранжида қилиш хоҳиши бормикин?

Нубутуси ўта совуққон эди. У чолнинг ранги қув ўчиб кетганини кўрди. Чолнинг қўллари қалтираб, қошлари чимирилди. Бирдан икки букчайиб қолди. Япон ўз мақсадини тавозе билан баён этди:

— Ўйлаймизки, ёрдамчингиз — содиқ шогирдингиз Токионинг фикрини сизга батафсил етказди.

Начора, шундай қилиш керак. Бундан чиқди, уни безовта қилишмоқчимасга ўхшайди. Муфти мамнун бўлиб, елкаларини ростлади. Маҳмудбек эса битта нарасага қатъий ишонч ҳосил қилди: японлар уни ҳамкорликка чақиришмоқчи. Таяхара бу сафар ишчанлик кўрсатиб, бирга ишлашни таклиф қилади унга.

Аммо иш Маҳмудбек ўйлаганча бўлиб чиқмади. Уни ваколатхонанинг котиби Асакура қабул қилди. Котиб анча қувноқ, ширинсухан одам экан, унинг ўзи нима қилиб бўлса ҳам муҳожир йигитга ёқишга ҳаракат қиларди. Маҳмудбек эса, Асакурага маъқул тушгани шундоққина кўриниб турарди. Оддий қўпоровчига эмас, ўқимишли, нозиктаъб кишига дуч келганини тушунарди.

— Бегона юртда ўтаётган ҳар кунимга ачинаман,— дея нолиди Асакура.— Мана, масалан, кеча Нарадаги Тодадзи ибодатхонасида байрам бўлган. Баҳорда қудуқдан биринчи маротаба тоза сув тортилади. Роҳиблар машъалларни силкитишади. Ажойиб манзара... Апрельда эса «олича рақси» бошланади. Бизнинг кайфиятимизни тушуниш учун Сакуранинг япроқларини кўриш керак!

Ваколатхона котиби кўзларини қисиб, бошини орқага ташлади.

— Сакуранинг барглари сира сўлимайди. Барги узилиб, ер томон учса, енгил шамол учириб, яна юқорига кўтарди. Гўё рақсга тушаётибди, дейсиз,— котиб хўрсиниб қўйди.— Қадрдон она тупроқ! Сакурага...

Япон тўсатдан кулиб юборди.

— Менинг исмимни ёдда сақлаб қолишингиз осон — Асакура. Албатта, буни ўзингиз учунгина билиб оласиз. Бизнинг ишимизда ёддан чиқара билиш ҳам керак...

Мана, у, туркистонлик муҳожирни ўзи билан тенглаштириб ҳам қўйди. Энди улар бир мақсад, бир иш йўлида бир-бирларига боғлиқлар.

— Токио ватанингизни озод қилиш йўлидаги адолатли курашингизда ёрдам беради.

— Жуда миннатдормиз, жаноб Асакура.

— Аммо сизга ишлашга тўғри келади. Энг муҳими, ҳозир...

Ваколатхона котиби стол ёнига бориб, Совет Иттифоқининг картасини ёзди ва бошлиқларга хос оҳангда гапира давом этди:

— Одамларингиз чегарадан нариги томонга ўтишлари лозим бўлади. У ерда ҳар қандай буйруғимизни бажаришга тайёр турадиган ишончли кишиларни топсинлар. Уша одамлар...

Асакура ҳам разведкачи Таяхарага ўхшаб, муштини қисди. Ваколатхона котиби ҳозир СССР территориясида жосусларнинг амалга оширадиган ишлар қўлланмасидан ёд олган цитаталарни келтирмоқда эди. Япон разведкаси мутаассибларга умид боғламоқда эди. Бегона юртда аламзада ота-оналарининг тарбиясини олган ёшлар бу ишга жуда қўл келади. Уларни истаган мақомда йўрғалатиш мумкин. Албатта, кўзларига қон тўлган каллакесарни бундай ишга юбориб бўлмайди. Ҳамма томон: ташқи қиёфа ҳам, ақли, айёрлиги ҳам ҳисобга олинади. Энг муҳими — нафрат.

— Ундай одамларни тайёрласа бўлади,— деди Маҳмудбек ишонч билан.

— Эртадан бошлаб тайёрлайверамиз,— деб хўжайин гапга яқун ясади.— Номзодларни эса муфти билан маслаҳатлашинг.

Муфтининг котиби билан Нубутуси ваколатхонадан чиқишганда шаҳар аллақачон уйқуда эди. Йўл бўйи иккалалари ҳам чурқ этишмади. Нубутуси нималарни ўйлаб келяпти? Балки «олича рақси»ни эслаётгандир?

...Самарқандда эса боғлар жуда кўп. Бир куни шамол туриб, дарахтларнинг барглари ҳавода ўйната бошлади. Кейин ҳоригандай, барглари аста келиб кўрпа-

ча, очиқ турган китоб-дафтарлар устига қўнди. Ушанда уч йигит бирга дарс тайёрлаб ўтиришганди. Биронталари ҳам барглари биринчи бўлиб сидириб ташлашга журъат қилишолмади. Авжи баҳор палласи эмасми, йигитларнинг баҳор нашидасидан бошлари айланиб, сатрлар, худди туман қоплагандай, кўзларига хира кўрунарди. Ушанда, Маҳмудбек, икки-учта барғни лирик шеърлари ёзилган дафтарининг орасига солиб қўйганди. Шеърлар гуллаган дарахтлар ва қизга бағишланганди.

Уша шеърларни ҳеч ким ўқимаган.

— Жаноб Маҳмудбек, — Нубутуси Маҳмудбекни тирсагидан ушлади. — Сиз қаёққа?

— Ҳа-а... Кечирасиз. Хаёл суриб кетибман. — Маҳмудбек жилмайди. — Агар сиз бўлмасангиз, уйимдан ўтиб кетарканман.

— Хайрли тун тилайман сизга, — япониялик таъзим қилди. — Жаноб Садриддинхонга менинг яхши тилакларимни етказиб қўярсиз.

Сўнгги кунларда, японлар билан учрашгандан бери, муфти ўзгариб қолди. Улардек чидамли чол! Иродаси ҳам кучли. Унинг ўрнида бошқа одам бўлса, ё ухлаётган, ё янгиликни кутиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юраётган бўларди. Муфти эса бошини ҳам кўтармади. У хатини ёзиб тугатаётганди.

— Мана, қоғозга тушириб қўйдим, — деди Садриддинхон, олдидаги хатга ишора қилиб. — Бу дўстларимизга огоҳлантириш. Эртага шу иш билан шуғулланасиз. Энди, ўғлим, қанақа учрашув бўлганини ҳикоя қилиб беринг менга.

Муфти Маҳмудбекнинг гапларини диққат билан эшитди, худди котибдай, унинг фикрларини маъқуллаб, бошини силкиб-силкиб қўярди.

— Иккита одам керак, ёшлардан... — деб такрорлади муфти. — Шундай йигитларни топамиз, ўғлим. Буни эртага ҳал қиламиз. Ҳозир эса дамингизни олинг. Мана энди чинакамига иш бошлаётганга ўхшаймиз. Дамингизни олинг.

Маҳмудбекнинг кўзи тонгга яқин илинди. Тушига Самарқанд, шеър дафтарлари кирибди.

Асқарали меҳмонларини сийлаш билан овора.

— Бир пиёла қаҳва — узоқ, сермулоҳаза суҳбат, катта битим, қолаверса, шу бир пиёла қаҳва устида

ҳаёт ҳақида ўй-мулоҳаза юритиш ҳам мумкин. Тушунарлими, муҳтарам Маҳмудбек?

— Тушунарли!— деди кулиб меҳмон.

— Биринчи маротаба қаҳванинг қандай ичилишини Истамбулда кўрган эдим. О!.. Бу жуда антиқа! Ушанда савдогарлик касбини энди эгаллаётган пайтларим эди. Бир пиёла қаҳва устида олди-соттини келишиб олдик. Ушанда мени роса боплашганди-да!

— Бунинг нимасига хурсанд бўласиз?— қовоғини уйиб тўнғиллади туркман савдогар.

Унга омадли Асқарали ҳам, турк қаҳваси ҳам, энг муҳими, Асқарали молига қўйган баҳо ҳам сира ёқмаётганди. Аммо савдогарнинг бундан бўлак иложи йўқ: бу ерда катта ҳажмдаги товарни бошқача сотиб бўлмайди.

— Нимага хурсанд бўляпман дейсизми?— деб қайтариб сўради Асқарали.— Ўша учрашув мен учун катта сабоқ бўлганди.

Савдогар пиёлани нари суриб қўйди.

— Шунақа!— дея хитоб қилди Асқарали.— Ҳозир жуда оғир вақт. Мен бу товарни чегарадан нарёққа ўтказиб юборишим лозим. Бунинг учун ҳам ҳақ тўланади. Сиз ҳам менинг аҳволимни тушунинг-да!

Савдогар анчагача тихирлик қилиб ўтирди, кейин, охири, ипагини беришга рози бўлди. Қаҳвани барибир ичмади. Туркман катта папагини бошига қўндириб, виқор билан ўрнидан турди, стол устидаги дастаси чиройли қамчинини қўлига олиб, этигининг қўнжига шилт этиб уриб қўйди.

— Бўпти, Асқарбек, мен сизни кутаман.

— Ўз одамимни юбораман,— унинг гапини тўғрилади Асқарали.

Савдогар энсаси қотиб, лапанглаб юриб чиқиб кетди.

— Яна бир йилга етади,— деди хаёлчанлик билан Асқарали.

— Жуда бағри тошсиз,— деди Маҳмудбек.— Ҳақиқий савдогарсиз.

— Иложим қанча? Бошқа илож йўқ. Одамимни юбораман, деб ваъда қилганимда энсаси қотиб кетганини кўрдингизми? У эса, ўзи юришга мажбур!

— Борди-ю, бутун муҳожирларни, шаҳарни ўзингизга қарши қилиб қўйсангиз-чи?

Идора хўжайини қўлларини столга қўйиб, бошини

эгди. Юзлари чиройли. Тим қора кўзлари устидаги қош-лари қалин. Қошлари ўртасига чуқур чизик тушган. Пешанасига ҳам эрта икки-уч қатор ажин тушган. Асқарали хаёлга толган кезларида бу ажинлар айниқса кўзга ташланади.

— Шаҳарми? Шаҳар деганда ҳамма назарда тутилади. Мен эса фақат муттаҳамлар билан иш кўраман,— деди у жиддий қиёфада.— Кел, уларни қўй! Ундан кўра китоблар ҳақида суҳбатлашайлик.

У энсиз деразага қаради. Деразанинг тагига турли рангдаги очиқ, аммо эски-туски кийимли ҳиндистонлик сайёҳлар ўрнашиб олишганди.

— Сизда бирон янгилик борми?— деб сўради Маҳмудбек.

— Топилади. Ана, кўринг,— Асқарали стол устига ишора қилди.

Маҳмудбек бир тўп китоблар орасидан Ҳофизнинг тўпламини танлади.

— Ноёб китоб.

Маҳмудбек саҳифаларни варақлади, кейин, машҳур газалда тўхтади:

Агар кўнглимни ололса
ўшал Шероз жонони
Қора холига бахш этгум
Самарқанду Бухорони.

Телефон жиринглаб қолди. Асқарали трубкани кўтарди. Яна жиддий суҳбат бошланди.

— Афу этасиз,— идора хўжайини кечирим сўради,— хизматчилик.

— Тушунаман. Бу китобни олиб қўйманг. Бир оздан кейин яна кираман,— Маҳмудбек ҳам деразага кўз қирини ташлаб олиб, китобнинг қатига бир парча қоғоз қўйди.

— Марҳамат, бемалол,— деди Асқарали.

— Сиз билан сира суҳбатлашиб бўлмайди-да. Доим бандсиз.

— Сиз қаҳва ичинг. Бир пиёла қаҳва устида юзлаб масалаларни ҳал қилиб олиш мумкин. Истамбулда шундай қилишади.

Қодир йигирма беш ёшда. У Андижонда туғилиб ўсган. Хотирасига ҳамиша қуёш чарақлаб турган, бах-

тиёр кунлари ўрнашиб қолган. Бозорда отасининг бир неча дўкони бўларди. Ёз кунлари айниқса сабзавот ва мева-чеванинг бозори юришарди. Отасининг сахийлиги тутиб кетиб, ўглининг қўлига пул берарди. Қани энди ўша арзимаган чойчақа ҳозир ёнида бўлса! Бегона юртнинг марказида отасининг иши юришмади, тўрт йилнинг ичида бор буди-шудини совуриб бўлди.

Қодир карвон саройда савдогарларга қарашиб юрарди. Молларни юклар, от, туяларни суғорар, қашлар, дуч келган қора ишни қилиб кетаверарди. Ҳеч кимни кўргани кўзи йўқ. Аламзада. Уни кўз кўрмас занжир вақт-соати етгунга қадар аранг ушлаб турганга ўхшарди. Занжир шу қадар таранг тортилганки, ҳозир узилиб кетадигандай. Ана ўшанда Қодир нималарга қодирлигини кўрсатади. Оёғининг тагига бир мириши улоқтирган савдогарни бўғизлайди.

— Бунақа одамларнинг кўнглини вақтида олиш керак,— деди Асқарали.— Эҳтиёт билан кўнглини топиш керак. Бунақалар бадгумон бўлишади. Ниятимизни эгриликка йўйиб қўйишлари мумкин.

Қодирни «занжирдан» ваколатхона котибининг ўзи бўшатди.

— Йигитча хушрўйгина экан. Турган гапки, ватанида уни ёдларидан чиқариб юборишган. Аммо, менга унинг қараши ёқмаяпти. Ўқрайиб, қаттиқ қарайди. Ёшига нисбатан анча сержаҳл. Одамларга камроқ қарасин.

Қодирни биринчи агент — Очилга қараганда пухтароқ тайёрлашди. Очил ҳам андиджонлик бўлиб, хунуқкина эди. Башарасида сержаҳлликдан тез-тез ёқалашиб туришининг нишонлари қолган. Очил от устида, отасининг кичкина бўлса ҳам маккор ва шафқатсиз тўдасида вояга етди. Тўқнашувлардан бирида отаси ўлдирилди. Шунда у амакиси билан бирга чет элга қочди ва кўп ўтмай ўз ҳолига қолиб кетди.

Очил Асакурага унча маъқул тушмади. Япон пешанасини тириштирди-ю, аммо фикрини очиқдан-очиқ айтмади.

Муфти Очилга «ўз кишилари»дан бир нечасининг адресини берди. Агент ўшалар билан боғланиши ва Ўрта Осиёда олиб борилаётган янги қурилишлар ҳақида маълумотлар тўплаши лозим эди.

Асакура адреслар сонини қисқартирди.

— Қўлга тушиб қолиши мумкин,— деди у.— Таваққал қилишнинг нима кераги бор.

Очил фош бўлди ва «ўз кишилари»ни ҳам оёқларидан судраб кетди.

Муфти алаmidан ўзини қўйгани жой тополмасди. У четдан қараганда хотиржам кўринар, Қодир билан шуғулланишни давом эттирмоқда эди.

Иккинчи агент ваколатхонага, Асакуранинг кабинетига уч маротаба чақиртирилди.

— Мана бу Турксиб,— япон картадан бир жойни кўрсатди.— Сиз шу ерда ҳам бўласиз. Шу йўл, унинг имконияти, ишлаётган одамлари қизиқтиради бизни. Уша ердан ўзингизга яқин одамларни топсангиз, яна ҳам яхши бўларди.

Қодир ҳатто картага ҳам жаҳл билан қарарди.

Асакура кўп гапирмасди. Аммо Маҳмудбек Турксиб йўлларида қатта қўпоровчилик ишларига ҳозирлик кетаётганини тушунди. Қодир фақат пихини ёрган, тажрибали агентлар борадиган йўлни аниқлаб, топиб бериши лозим.

Ваколатхона котиби худди Маҳмудбекнинг ана шу тахминини фаҳмлагандай, очиқ гапга кўчди.

— Биз ўша магистралга алоқадор ҳамма гапни аниқ билишимиз даркор. Борди-ю...— У «уруш бўлиб қолса» деган гапни очиқ айтмади-ю, кафтининг қирраси билан йўл чизигини кесиб кўрсатди.— Кесиб ташлаш керак бўлади. Гапнинг қисқаси, у ерда сиз билан бизнинг одамларимиз ўтиришлари лозим бўлади, жаноб Маҳмудбек.

Қодир чегарадан эсон-омон ўтиб олди, анчагача омади ҳам юришиб кетди.

Япон хурсанд эди. Муфти ҳам хурсанд бўлиб, озгин кафтини кафтига ишқаб қўярди. Париждан Мустафо Чўқоевдан японлар билан ҳамкорлик қилишга розилик келди. Муфтининг димоғи борган сари кўтарилиб борарди.

— Сиз дам олсангиз ҳам бўлади,— Садриддинхон олижаноблик кўрсатиб рухсат берди.— Китобдор дўстингизникига кўпдан борганингиз йўқ.

— Сиз розилик берсангиз, бир бориб келмоқчийдим,— хурсанд бўлиб деди Маҳмудбек.

Асқарали идораси кечқурунлар тинчроқ. Қириб-чи-

қадиганлар кам бўлади, китобларни бемалол варақлаб, газаллардан ўқиб ўтириш мумкин.

Борди-ю, кутилмаган меҳмон келиб қолса, бу ҳеч гап эмас. Асқарали узун гапни ёқтирмайди. Келган одамнинг ишини бир зумда бир ёқлик қилади-қўяди.

Асқаралининг хонаси шинамгина. Ҳамиша тайёр қаҳванинг димоқни қитиқлайдиган ёқимли ҳидию қадимий китоблар суҳбатга файз кирғизади.

Асқарали адабиётни яхши билади, севади, шарқ шоирларининг шеърларини ёддан ўқийди. Миждозлари ундаги бу ғалати одатга кўникиб кетишган.

— Ҳозир қаҳва тайёр бўлади,— деди хўжайин,— қани, Маҳмудбек, юқорига ўтинг. Сиз ҳақсиз. Ҳофиз — ажойиб шоир. Қашшоқлигига қарамай, маҳбубасининг битта холи учун шаҳарларни инъом қилиб юборган.

— Бу шеърятда.

— Ҳа...— унинг гапини маъқуллади Асқарали, кейин овозини пасайтириб қўшиб қўйди:— Ҳозир бизнинг жонажон шаҳарларимиз бу ерда чинакамига сотиляпти. Яна сотаётганлар кимлар денг!

Асқарали меҳмоннинг олдига бир пиёла қаҳва билан стаканда муздай сув қўйди. Худди Истамбулдагидай.

— Ичинг, Маҳмудбек.

— Ҳа, савдо кетяпти,— деди Маҳмудбек ҳам таъкидлаб.— Аммо бу савдогарларга бўлган ишонч борган сари камайиб кетяпти.

— Хўжайинлар кераклиларни териб-териб олишади. Туркистон муҳожирлигининг раҳнамолари сохта арбобга айланиб қолишади.

— Бу ҳозирданоқ маълум бўлиб қолди.

Асқарали дераза ёнига борди, кейин ўртадаги эшикни очиб қўйди. Энди, биров кирса, дарров кўринадиган бўлди.

У эски китоблардан бирини олиб, меҳмони тепасига энгашди.

— Қодир эсон-омон уйига қайтяпти. Чегарага етиб келгунча унга тегишмайди. Кутиб олгани чиққанларнинг кўзи олдида қўлга олишади. Сиз ҳам кутгани чиқасизми?

— Чиқсам керак.

— Дуруст, қани... қаҳвангизни ичинг. Шошилманг. Исининг хушбўйлигини сезяпсизми?

Яна аллаким эшикни очди. Қарвон саройга келган ҳар янги одам омади юришган савдогарни кўриб чиқишни ўз бурчи деб билади.

Япон ваколатхонасининг котиби Асакура Қодирнинг муваффақиятсизликка учраганига қаттиқ куйди.

— Бунни қаранг-а... Шунча ишни қилиб келаётганида қўлга тушса-я.

Асакура совет чегарачилари уни тасодифан қўлга туширишди, деб ишонарди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЁЗМАСИДАН

Мен революциядан олдин чиқарилган эски саёҳатномада қуйидаги сатрларни учратдим:

«Ўрта Осиё йўли қисмлар томонидан турли шароитларда қурилди. Унинг биринчи Узун Ададан то Қизил Арватгача қисми (217 чақирим) 1880—81 йилларда қурилган.

Бу йўлнинг қурилишига Олий рухсат 1880 йилнинг 25 ноябрида берилган эди.

1895 йилнинг 27 майида хазина ҳисобидан Самарқанддан Тошкентгача (Андижонга ҳам шохобча очиб) темир йўл қуриш ҳақида Олий буйруқ берилди».

Саёҳатномада Ўрта Осиё йўли тўғрисида очиқданочиқ айтилади: йўл қисмлар тушириш ва савдо-сотиқни тараққий қилдириш учун зарур.

1930 йилда «30 кун» журналида Илья Ильф билан Евгений Петровнинг совет ва чет эллик журналистлар группаси составида Турксибга сафарлари ҳақидаги йўл хотиралари эълон қилинган эди.

«Демак, ҳозир кўпчилик Ўрта Осиёга бориб келишга қизиқади.

Афтидан, москвалик ноёб китоблар сотувчи Семёнов Тянь-Шанскийнинг «Туркистон ўлкаси» китобини сира ҳам ўн сўмдан камига сотмаслигининг сабаби ҳам шунда бўлса керак».

Шундан кейинги жумла ҳам жуда қизиқ:

«Яна Бибиҳоним мачити ва Афросиёб шаҳри ҳақида рус тилида бир неча юпқагина брошюралар бор, аммо уни фақат Самарқандда, Темур мақбарасининг мовий гумбази тагида ўтирадиган саллалик руҳонийнинг қўлидангина сотиб олиш мумкин.

Натижада —ўн сўм ноёб китоблар сотадиган кишининг ҳаменига, «Руслар учун қўлланма» эса совет сайёҳи қўлига ўтади. Турган гапки, у бу китобдан Урта Осиё республикалари ҳаёти ҳақида ҳеч қандай маълумот ололмайдди.

Ҳаёт ҳайрон қоларли даражада тез ўзгармоқда эди. Катта қурилиш — Турксиб бутун иттифоқимиз учун буюк воқеа эди.

Ҳозир, шинам қулай вагонли оғир составлар елиб ўтиб турган бу йўлларда, митти паровозли вагонларни кўриш жуда кулгили бўлиб туюлиши мумкин. Карвон йўлларини кўз олдига келтириш эса ундан ҳам мушкул. Аммо мен эса ўшандай карвон йўлларида сафар қилган, темир йўллари метрлаб ўлчанадиган мамлакатларда яшаганман.

Катта магистраль икки буюк ўлка — Туркистон билан Сибирни бирлаштирди. Менга Самарқанддалигимда, ўттиз биринчи йилларда бўлса керак, ҳикоя қилиб беришганди: қариялар темир йўл ёқасига чиқиб, металлни худди ёш болаларнинг бошларини силагандай силашган экан.

30-йилларда Ғафур Ғуломнинг миллионлаб одамларнинг туйғуларини акс эттирувчи шеърлари пайдо бўлганди.

Бу йўллар,

бу қадим йўллар

Устига бу издан обида,

абადий хотираки, бундан

тўхтамай бир нафас,

Қон —

Қатрон ҳидимас,

Озодлик

шамоли эсажак.

Япон дипломатлари билан суҳбатда маълум бўлдики, улар бир неча қўпоровчилик режаларини тайёрлашмоқда. Уларнинг мақсадлари битта: борди-ю, уруш бошланиб қолгудек бўлса, Турксиб бўйлаб ҳаракатни тўхтатиш, Сибирь билан Узоқ Шарқни бутун мамлакатдан узиб қўйиш.

МАХСУС ТОПШИРИҚ

Муфти «авлиё одамлар»га унчалик ишонмайди. Қайфи бузуқ чоғларда уларни ялангоёқлар ёки қаллоблар деб атайди. У карвон сарой ҳовлисидаги ғалаговур оломонни кўрганда жирканиб пешанасини тириштирар, дарвиш, дайди табиб ва фолбинларнинг ёнларидан иложни борича тезроқ ўтиб кетишга ҳаракат қиларди.

Янги квартирага жойлашиб олишгандан кейин, муфти бундай деди:

— Шу фирибгарларнинг овозларини эшитмаслик учуноқ, аллақачон шу ерга кўчиб ўтишимиз лозим эди.

Маҳмудбек эса эътироз билдирди: карвон саройда керакли одамлар билан учрашиш осонроқ эди.

Садриддинхон котибига хурсанд бўлиб қараб қўйди.

— Сиз ҳақсиз, ўғлим. Ҳар қадамингизни пухта ўйлаб босадиган бўлганингиздан жуда хурсандман.

— Мен буни олдин ҳам айтмоқчи бўлувдим. Аммо япон дўстларимизга карвон саройга бориш ноқулай бўлса керак, деб ўйладим.

— Тўғри айтасиз, ўғлим. Улар мен билан ҳам кўчада танишишувди. Мен, эҳтиёти шарт деб, суҳбатларимизни сир сақлаб юрувдим.

Яна бир учрашув ҳам кўчада содир бўлди.

Муфти аввалига хотинларга ўхшаб чўчиб, қўлларини силкита бошлади:

— Юринг, юринг...

Маҳмудбек Асқаралиннинг деразаси тагида миҳдай қоқилиб турган икки сайёҳни очиқ кийимларидан таниди. Муфти уларни фолбинлар бўлса керак, деб ўйлади. Бу одамларнинг суратли эски кийимлари остидан пайдор, қийшиқ оёқлари кўриниб турарди. Улардан биттаси, иссиқ бўлишига қарамай, елкасига бўрсиқ терисини ташлаб олган. Башаралари кўкимтир қора. Улар муфтига яқинлашишди. Чол қочишнинг иложини қилолмади. Деворга қапишиб олди.

Бу учрашув ўзбекларнинг кичкина кўримсизгина мачитига олиб борадиган тор кўчада юз берди. Фолбинлар муфтини пойлаб туришгани аниқ эди. У мачитга ҳар куни, худди шу соатда ўтарди.

«Бўрсиқ териси» жин кўчани кузатиб турар, шериги

эса аллақандай темир-терсакларни тарақлатиб, эпчиллик билан муфтининг қулоғига энгашди:

— Муттаҳид-ал муслим.

Садриддинхон бу паролни кўпдан бери эшитмаганди: «Мусулмонлар, бирлашингиз».

— Қаердан бўласиз, болаларим?— деб сўради муфти ҳайрон бўлиб.

— Ҳиндистондан, дўстларингиз ҳузуридан келдик.

Кўча бошида намозхон муҳожирларнинг олдинга энгашган гавдалари кўринди. Муфти уларнинг ҳаммаларини яхши танирди.

— Болаларим,— муфти шошиб қолганди,— мачитда намоздан кейин учрашамиз. Фотиҳа олгани ҳузуримга кирарсизлар.

Фолбинлар ғадир-будир кафтлари силлиқ қилиб юборган ҳассаларини қисиб, таъзим бажо келтиришди.

Намоздан кейин, ҳужрада, муфти аллқачон умидини узиб қўйган суҳбат бўлиб ўтди. Ҳинд мусулмонлари инглиз разведкасининг агентлари бўлиб чиқишди. Улар муфтига Қашқар ва бошқа шарқ мамлакатлардаги аҳволдан, Советлар билан курашга кўрилаётган тайёргарликдан маълумот беришди. Ўзларини тентак, фирибгарга солиб юрган бу одамлар сиёсий масалаларни жуда яхши тушунишарди. «Ялангоёқлар» суҳбатни яқунлаб туриб, инглиз дўстлар номидан Синьцзянни қаттиқ назорат остида тутишни тайинлашди.

— У ерда ўз одамларимиз бор,— деди Садриддинхон эриб кетиб.

— Жуда соз,— деб маъқуллади буни бўрсиқ терисини ёпинган одам.

Фолбин терини аллақачон елкасидан олиб ташлаган, энди суҳбат чоғида гердайиб ўтирарди. У чувринди кийими орасидан халтача чиқариб, муфтининг оёқлари тагига қўйди.

— Бу одамларингизга керак бўлади.

Муфти уларга миннатдорчилик билдирди ва бир оз жонланиб, уларга «ислом йигитлари» тўғрисида батафсилроқ ҳикоя қилиб берди.

— Биз Фузаил қўрбоши тўғрисида эшитгандик,— деб гап орасида қистириб ўтди «фолбин».

Бутун оқшом муфти аъло кайфиятда юрди.

— Буни қаранг-а!— дерди у қувончи ичига сиймай.— Ялангоёқлар олтин олиб келишибди-я! Оббо

шоввозлар-е! Ишнинг кўзини билишларини қаранг!— У инглизларни мақтамоқда эди.— Энди Асқаралининг қарзини қайтарсак ҳам бўлади.

Яна карвон саройга бориб келиш учун баҳона топилди.

— Албатта, қарзини қайтариш керак,— деб Маҳмудбек муфтининг гапини маъқуллади.

— Яна бир гап бор, ўғлим,— деди Садриддинхон.— Бир ўйлаб кўринг-чи: бир неча кунга Қашқарга кимни юборсак бўларкин? Булар,— у олдидаги бир даста газета-журналларнинг устига тап этиб урди,— бизга ҳеч нарса беролмаяпти.

Асқарали Қашқарга Маҳмудбекнинг ўзи бориши керак, деган қарорга келди.

Фузаил Мақсум яна қўлдан чиқиб кетди. Яна усталик билан кутилмаганда ғойиб бўлди. Синьцзянга у узоқ, кўчманчи уруғлар яшайдиган томонлар билан ҳатто қўшни мамлакатнинг чегарасини ёқалаб ўтиб кетди. Садриддинхоннинг таклифига мувофиқ кўрбоши орқасидан етиб олиши лозим бўлган карвон аллақачон Қашқарга етиб бориб, савдогар молларини сотиб бўлиб кетига қайтиш ҳаракатига тушибди ҳамки, Фузаил Мақсум ҳамон йўлда. Кўрбошини уч отлиқ кузатиб кетган. У шаҳардан чиқишига бир соат қолгандагина энг яхши йигитларининг ичидан танлаб олди уларни, отлиқларнинг орасида Салим йўқ эди. Фузаил унга эътибор ҳам бермади. У, ҳатто муфтининг ўзи тавсия қилганда ҳам янгиларга ишонмасди. Фузаил қопқон қўйилаётганини пайқаетгандай кулиб, уларни айланиб ўтмоқда эди.

Эркин кўчманчи уруғлар орасида ҳатто ўз мамлакати сиёсатидан ҳам узоқ эпчил одамлар яшайди. Асрлар давомида уларнинг ўз урф-одатлари дунёга келиб қолган. Фузаил бегона юртларда сарсон-саргардон юраркан, уларнинг шу одатлари билан танишиб олди. У кўчманчилар орасига бориб, бошпана беришларини сўрарди. Уруғ, бошпана сўраб келган одам ҳали пичоғидаги қони қотмаган қотил бўлса ҳам уни яширишга мажбур эди. Уй эгалари, агар лозим бўлиб қолса, ўша бошпана ахтариб келган одамни ҳимоя ҳам қиларди. Фузаил Мақсум уларнинг бу одатларидан фойдаланиб, тешик ўтовда ҳам, очиқ ерда ҳам бемалол

ухлайверарди. Ёнида бир-бирларининг пинжиларига тикилиб қўй-қўзилар ўтлашар, отлар кишнашарди.

Қўрбоши юришлардан, чўл, тоғу тошларда ётиб қолишдан чарчаган эди. Ҳозир эса худди ёшлиги қайтиб келгандай бўлди. У осмонга тикилиб ётганча, катта куч тўплашни орзу қиларди. Ҳатто ана шу уруғларни оёққа турғазиб, уларни марказга бостириб олиб борса ҳокимиятни қўлга олиши мумкин. Ана ундан кейин Советларга қарши катта юриш қилишга тайёргарлик кўра бошласа бўлади. Фузаил Душанбага, Самарқандга, Тошкентга қандай бостириб киришини кўз олдига келтирди.

Чўлдагилар барвақт уйғонишади. Ҳали осмондаги юлдузлар сўниб улгурмаёқ, аллакимнинг қора қозони тагида оловнинг тили ўйнагани кўринади. Саксовулнинг ўйноқлаб ёниши қароргоҳларни, кичкина ва шинамгина қишлоқларни эслатади.

Полиция участкасининг қоронғи хонасини ва шахсан келиб рўйхатдан ўтиш тартибини эслади дегунча, орзулари рўёга айланиб, бир зумда ғойиб бўларди-қўярди. Қўрбоши полициячиларнинг ҳаммасини юзидан танир, исми-шарифигача биларди. Улардан баъзилари, бекорчиликдан, узундан-узоқ, қайта-қайта сўроққа тутишарди. Бошқалари керакли қоғозни қидириб топишарди-да, келганини индамай белгилаб қўйиб, орқасида уч минг отлиғи бор бу одамга бош ирғаб жавоб бериб юборишарди. Фузаил тишларини ғижирлатар, газабдан башараси яна ҳам малла тортиб кетарди. Полициячилар эса унинг кўзига қон қўйилиб юришига ўрганиб қолишган. Чуқур зиндонларда қанчадан-қанча бу каби каллакесарлар занжирларини шарақлатиб юришади. Бу каллакесарларнинг кийимлари жулдур-жулдур бўлиб кетган. Жулдур кийимларининг тагида эса тери билан қоқ суяклари қолган, холос.

Эски, омонатгина стол орқасида офицер ўтирганда расмият қисқа, одоб доирасида ўтказилади. Сержант эса Фузаилни бир неча минутга тўхтатиб, икки-учта савол беради. Ранги ўнгиб кетган гимнастёрка кийган оддий полициячи эса яланг оёқларини стол тагига яшириб, вақтинча ҳокимлигидан фойдаланишга ҳаракат қиларди.

Қўрбоши Синьцзяннинг чегарасига етганда Уримчи ё бошқа катта шаҳарга бормасликка қарор қилди. Фу-

заил ўзбек, уйғур, дунган, ҳатто мўғулларгача яшайдиган бир қишлоқда тўхтади. Аҳолининг бундай рангбаранглиги кўрбошига қўл келарди.

Фузаил Мақсум қишлоқ этагига жойлашди. Лой томлик уйнинг ёнидан тоққа қараб сўқмоқ йўл ўтарди. Бу ердан аҳён-аҳёнда пода ҳам ўтиб турарди. Ёлғиз турадиган уй эгаси бир неча кунлаб тоғлик яйловда қолиб кетарди. Кўп ўтмай Фузаил ҳам у билан бирга яйловга чиқиб кетадиган бўлди. У одамлардан кўрқарди.

Фарғоналик чойхоначи унинг иқболига ошиқади. У муфтининг яқин ёрдамчисига ўта ҳурмат билан муносабатда бўларди. Маҳмудбекни кўрганда чойхўрларнинг ҳам чеҳралари ёришиб кетарди.

Чойхоначи келиб, олдига таъзим билан патнис қўйиб кетди. Маҳмудбек бу ерда камдан-кам меҳмон бўлади. Мева бозорда унинг ҳеч қанақа иши йўқ, демак, у хўжайиннинг олдига келган.

— Жанобларига яна нима керак?

— Ўзингиз кераксиз.

— Сизнинг хизматингиздаман, жаноб.

Маҳмудбек пиёладаги чойдан бир-икки хўплаб, аста ерга қўйди.

— Менга бир яхши одам керак. Узоқ сафарга отланаётган эдим.

— Яхши йигитми?

— Ҳа,— деб тасдиқлади Маҳмудбек,— йўлда ҳар қандай воқеа юз бериши мумкин.

— Фузаил Мақсумнинг йигитларидан бўлсинми?— Чойхоначи маслаҳатлашган бўлди.

— Мен кўпчиликни танимайман.

Чойхоначи азиз меҳмоннинг кўнглини топаман деб эси кетди.

— Ўзингизнинг ҳамқишлоғингиз қалай? Анча бақувват йигит.

— Унинг ишлари қалай?— қизиқиб сўради Маҳмудбек.— У йигит ёдимдан чиқиб кетган экан.

— Бошпана берганимиздан хурсанд. Йигитларимиз билан жуда тил топишиб кетган.

— Майли, ўйлаб кўринг. Сиздан умидим катта.

Чойхоначи таъзимда яна икки буқилди.

Турк консули Садриддинхоннинг таклифини маъқуллади.

— Ҳа, ҳа, у энди каттароқ ишларга ҳам аралашини керак. Ўзи розими?

— Рози, азизим Эсондол, рози.

— Оғир, таҳликали йўл.

— Бутун умримиз таҳликадан иборат,— файласуфона таъкидлаб қўйди муфти.

— Нима ҳам дердим, муҳтарам отахон, унга оқ йўл тиланг. Эртага менинг олдимга кирсин, Қашқардаги одамларимизнинг адресларини бераман унга.

Консулнинг кабинетида дераза пардалари ҳамиша туширилган бўлади. Эсондол иссиқни ҳам, қаттиқ ёруғликни ҳам ёқтирмайди. Ҳатто кундузлари ҳам унинг кабинетида яшил абажурлик Европа лампалари ёниб туради.

Муфтининг ҳорғин чеҳрасига ҳам ўша ним яшил нур тушиб турибди.

«Жуда қариб қоляпти»,— деган фикр ўтди яна беихтиёр Эсондолнинг кўнглидан.

Эсондол Маҳмудбекка адреслардан ташқари ўз агентлари учун қўлланмаларни ҳам топширди. Бу сафарни уюштиришдаги энг муҳим нарса — кичкинагина пакет бўлса керак. Эсондол бу сафар орқали бир томондан агентларининг ишларини текширишни кўзда тутса, иккинчи томондан, Маҳмудбекнинг ишчанлигини, мураққаб масалаларда қанчалик мустақил ишлай олишини ҳам синовдан ўтказиб олмоқчи эди.

Маҳмудбек билан Салим у қадар катта бўлмаган йиғма карвон билан ярим тунда йўлга тушишди. Карвондаги одамлар бир-бирларини яхши билишмасди. Уларнинг ҳар бири шеригининг қоп-қанорлар ортилган туясига ҳасад билан қараб қўйишарди. Назарларида, худди шу номаълум қоп-қанорларга энг қимматбаҳо юклар ортилгандек бўлиб туюларди уларга.

Кейин, улар, ўзларини ўзлари оутган бўлишарди: мабодо қароқчилар ҳужум қилиб қолгудек бўлишса, биринчи навбатда ўша қимматбаҳо матолик қоп-қанорлар таланади.

Бундай хаёллар савдогарларга сира тинчлик бермаса ҳам, улар, бир-бирларига қараб самимият билан жилмайиб, таъзим қилиб қўйишни унутишмасди. Бирон

шерикларининг бетоб бўлиб қолганини эшитишса, чуқур хўрсиниб, бошларини чайқашар, оллон таолодан унга сиҳат-саломатлик ато этиб, катта сафарларини бехатар қилишини сўрашарди.

Йўлнинг эса сира охири кўринмасди. Қуп-қуруқ саҳрада қовжираб кетган янтоқдан бўлак ҳеч нарса учрамасди. Ҳатти-ҳатти кўнгилни беҳузур қилиб эсадиган иссиқ гармсел шамол чақир тиканакни пояси билан юлиб учирарди. Яккам-дуккам керкез ва қараннинг метиндай шохлари эса шамолга ҳам парво қилмай, виқор билан гердайиб туради. Саратоннинг қизиги улар учун ҳеч гапмас. То кеч кузгача ҳам қалин, ям-яшил барглари тўкилмай тураверади. Савдогарлардан биттаси унинг баргидан узиб, тишлаб ҳам кўрди. Савдогар, афтидан, қадимги касбини эслаган, тинчгина чорвачилик ҳаётини бесаранжом, бегона юртма-юрт юрадиган савдогарликка алмаштирганидан афсусланаётгандек эди.

Улар ёлғиз уйларигина эмас, ҳатто номлари ҳам бир-бирлариникига ўхшаган уч қишлоқда бўлишди. Бу қишлоқда турли одамлар яшашар, лекин қишлоқнинг номини ўзбеклар бир хил, қирғизлар бир хил, дунганлар билан уйғурлар эса яна бир хил номда аташарди.

Маҳмудбекнинг туркча паспортига полициячи эҳтиром билан ёндашди. Полициячи ўз каталогидан картасини олиб стол устига ёзди-да, жилмайиб туриб, меҳмонларга керакли қишлоқни топиб олишни таклиф қилди. Маҳмудбек маънос хўрсиниб қўйди: карта японча эди.

Маҳмудбекда яна бир адрес бор эди. Аммо бу қишлоқ тоғлиқ қишлоқлардан чеккада эди.

Қичкинагина шаҳарчанинг турган-битгани ошхоналару майда-чуйда дўконлардангина иборатга ўхшаб туюлди. Дўконларнинг олдида эгалари зерикиб ўтиришар, ҳар ўтган бекорчига пашшадек ёпирилишарди. Бу шаҳарча фақат савдо-сотиқ билан шуғулланарди.

Маҳмудбек билан Салим кечга томон ошхоналардан бирида узун, қотма уйғур хўжайинга рўпара бўлишганда, оёқларида аранг туришарди. У сийрак соқолини юлиб, кўзларини қисганча уларга анчагача тикилиб турди-да, кейин меҳмонларни столга ўтқазди. Тахтани тез-тез қириб ювиб туришларига қарамай ёр босиб кетган, жинчироғ нурида йилтиллаб кўринарди.

Лағмон, аччиқ гармдори солингани учун лабларни ачиштирарди. Салим гапнинг бошланишини кутиб ўтирмай, лағмонни хўриллатиб ейишга тутинди. Ёғи яхшилаб доғланган, хамирга гўштнинг ҳам мазаси урган эди. Салим юзидаги гўштини бир чеккага суриб, охирига олиб қўйиб, нуқул хамирини ютарди.

Вақт анча кеч бўлиб қолди. Энди бу ерга ҳеч ким кирмайди. Борди-ю, битта-яримта кириб қолса ҳам, хўжайин, узрини айтади: қолган-қутган борини шу меҳмонларининг олдига олиб чиқиб қўйган.

Уйғур Маҳмудбекдан яна Фузаил Мақсумнинг ташқи кўринишини суриштирди, кейин ишонч билан:

— Уша,— деди.

— У ерга қандай борсак бўлади?

— Сизлар деярли ўша ердан ўтган экансизлар. Эслаб қолинглар,— деди-да, қишлоқнинг номини уйғурчалаб бир неча марта такрорлади.— У уй эгаси билан бирга тоғда яшайди. Хўжайини — ўзбек.

— Унинг исми нима?

— Бу ерда уни Жўра деб атайдиган бўлишган,— деди уйғур, ҳаммасини айтдим, энди гап тамом, дегандай қилиб.

— Демак, Жўра денг,— деди Маҳмудбек такрорлаб.— Бўпти, жуда соз...

— Дам олсаларинг бўларди,— деб маслаҳат берди хўжайин.

Бу маъқул гап бўлди. Олдинда уларни хатарли учрашув кутмоқда эди.

Жўра кутилмаган меҳмонларни роса сўроққа тутди. Булар ўша уч ойдан бери кутаётган одамлари эканига ишонч ҳосил қилгач, Жўра Маҳмудбек, Салимлар билан қучоқлашиб кўриша кетди.

— Қишлоққа кирдиларингми?— деб сўради у.

— Йўқ, айланиб ўтдик.

— Тўғри қилибсизлар. Фузаилнинг одамлари ҳар бир одамни назорат қилиб юришибди. У фақат шу ердагина хотиржам ухлайди.

— Унинг одамлари тоққа ҳам чиқишадими?

— Қамдан-кам чиқишади.

Маҳмудбек Фузаил билан ҳам, унинг одамлари билан ҳам учрашиб қолишдан қўрқмасди. Бунга ҳам ба-

ҳона топиб қўйган: у Садриддинхон муфтнинг топшириғи билан келган.

Жўра меҳмонларни тоғнинг юқорироғига олиб чиқиб, бир меш сув, пишлоқ, нон қолдириб кетди.

Ўтовга қайтгач, Жўра, ҳамма ёқни тартибга келтирди. Нам ўт устидаги туёқ излари тажрибали калла-кесарни чўчитиб қўйиши мумкин эди.

Фузаил эртасига озиқ-овқат билан битта кўрпача олиб келди. Тоғда анча салқин тушиб қолганди. Куз яқинлашгани сезилади. Арчанинг барглари олтин рангда товланиб, ёввойи узумлар сарғайди, ўтларга ҳар куни азонда шудринг тушади.

Фузаил кечки овқатни ўзи пиширишга тутинди. У булоқ бошига кетганида Жўра оловни шундай баландлатиб юбордики, уни ҳатто бир неча чақирим наридан ҳам кўриш мумкин эди. Фузаил кўрқоқ кўринишни истамасди, фақат норози оҳангда:

— Гўшти куйиб кетади,— деб тўнғиллаб қўйди.

Улар алламаҳалгача иштаҳа билан қўй гўшти еб, устидан аччиқ-аччиқ чой ичиб ўтиришди. Фузаил чўпон билан нималар ҳақида гаплашишини билмасди. Чўпон ҳам камгапликни ёқтирарди.

Кўрбоши одатига кўра анчагача ўз тақдири ҳақида ўйлаб, яхши кунларни орзу қилиб ётди. Шунинг учун ҳам тушига қўлга киргизган қишлоқларида унга сочин дастурхонлар ёзишгани-ю, бемаъни саволлари билан жонига теккан чувринди полициячилар кириб чиқди.

Шу совуқ тунда у тушидами ё ўнгида оёқ-қўлини боғлаб, тер ҳиди босиб кетган наमतга ўрашаётганини анчагача ажратолмай ётди. У қичқирмоқчи, арқонларни узиб ташламоқчи бўлди. Аммо умрида биринчи маротаба ўзини ожиз, аянчли ҳис этди.

Кечаси икки отлиқ оғир юк билан совет чегарасига қараб елдек учди. Тонгга яқин, орқаларига қайтишда эса, ҳолдан тойган отлар ҳам, одамлар ҳам битта кичкинагина қишлоқда тўхташди. Номигагина нонушта қилиб олишиб, куни билан қотиб ухлашди.

Кечаси Маҳмудбек билан Салим бошқа йўл орқали Садриддинхон билан турк консули Эсондолнинг топшириқларини бажариш учун шаҳарга жўнаб кетишди.

Аҳолиси турли-туман тилда гаплашадиган шаҳарнинг қинғир-қийшиқ, ифлос кўчаларидан, улар керакли

уйни тез топишди. Ҳунармандлар билан савдогарлар қўшнилари миллати билан аташарди.

— Ҳа, туркларми?.. Шу ерда, ёнгинамизда.

Зич ёпилган эшиклардан янгигина ёпилган ноннинг, қовурилган гўшт, пиез, нашанинг ҳиди келарди.

Бир қаватлик ғиштин уйда полковник Аҳмад Сурайёбек турарди. Ухлайвериб қовоғи шишиб кетган хизматкор эшикни очгунига қадар, анча тақиллатиб туришга тўғри келди. Хизматкор эшикни тақ этиб ёпиб, хўжайинига келган меҳмонларни хабар қилгани кетди.

Маҳмудбек бу уйда жонланиш, штабларда бўладиган қизғин иш устидан чиқаман, деб ўйлаган эди. Аммо Аҳмад Сурайёбек эски қалпоқ, уринган халатда гилам устида ёнбошлаб ётарди.

Уйдаги жиҳозлар бу хонадоннинг илгарилари бадавлат бўлганидан далолат бериб турибди. Жиҳозларга қопланган ипак жилдлар аллақачон титилиб кетган.

Полковник анчагача Маҳмудбек билан Салимга бўзрайиб тикилиб турди. Уларни танимади. Кейин чилимнинг илонга ўхшаш бурама найчасини оғзига олиб, қаттиқ сўрди. Чилимнинг ичидаги сув хўриллаб, ёқимли тутун ҳалқа-ҳалқа бўлиб, юқорига ўрлади.

«Буниси ҳам...— деб кўнглидан ўтказди Маҳмудбек.— Бу билан ҳам тайинли суҳбатлашиб бўлмаса керак»,— у Эсондол билан Садриддинхоннинг саломларини топширди.

Полковник чилимнинг найини улоқтириб, ирғиб ўрнидан турди. Халатини худди офицерлик мундиридай, силтаб текислаган бўлди.

— Хўш...

— Муфтининг котиби — Маҳмудбек бўламан.

— Танидим, танидим.

Полковник кайф қилганича йўқ экан. Ҳали у билан суҳбатлашса бўлади.

У, худди ҳар куни ўнлаб махфий мактублар олиб турадиган одамдек, хатни пинагини бузмай очди.

— Яхши. Мен ҳозироқ жавобини тахт қиламан. Сиз дамингизни ола туринг, муҳтарам Маҳмудбек.

Салим фақат кузатувчигина эди, холос. Полковник унга ҳатто қайрилиб қарамади ҳам.

— Сизга қандай ёрдам керак?

— Биз Фузаил Мақсумни ахтариб топишимиз лозим.

— Жасур жангчимиз яшириниб юрибди,— деди полковник,— у вақт-соати келишини кутиб ётибди. Қим билади, балки сизлар билан ўзим борарман. У чегарага яқин районда туради.

У шахдам юриб, ёзув столи ёнига борди.

— Мен жавоб ёзишга ўтирдим, сизлар эса дам олинглар, эрталабгача...

Эртасига бардам, ихчам ва озода кийинган полковник Сурайёбек меҳмонларини тоғлик қишлоққа бошлаб борди. Бу ерда уларни Фузаил Мақсумнинг кутилмаганда ғойиб бўлганлиги тўғрисидаги хабар кутмоқда эди. Хўжайиннинг айтишига қараганда, қўрбошининг ажойиб, содиқ шериклари бу воқеани эшитишгач, бир зумда кўздан ғойиб бўлишибди.

Сурайёбек бу воқеани Эсондол билан муфтига шахсан ўзи хабар қилишга қарор қилди. У иккинчи хатни ёзиб Маҳмудбекка топширди.

Яна анчагача Фузаил Мақсумнинг қисмати тўғрисида ҳеч нарса маълум бўлмади.

Совет суди Фузаил Мақсумни энг олий жазо — ўлимга ҳукм қилганини, ҳукм аллақачон ижро этилганини Асқарали билан Маҳмудбеккина билишарди, холос.

Мақтовли қўрбошининг ғойиб бўлиши Асакурани довдиратиб қўйди. У ўз маълумотларида Фузаил Мақсумнинг биринчи буйруқ биланоқ Ўрта Осиёга қараб юриши лозим бўлган жанговар армиянинг раҳнамоси қилиб тасвирлаб қўйган эди. Асакура навбатдаги муваффақиятсизликдан кейин зудлик билан Токиога бирон муваффақиятли ўтказилган операция ҳақида хабар юбориши, Ўзбекистон ва Тожикистонда кетаётган янги қурилишлар ҳақида маълумот тўплаб келиш учун яна бирон тажрибали агентни жўнатиш зарурлигини яхши биларди. Агент сўнгги йилларда содир бўлган ўзгаришларни, ҳар бир янги қурилишнинг иқтисодий ва ҳарбий имкониятларини аниқлаб, баъзи партия ва совет ходимларига қисқа характеристика ҳозирлаб келиши лозим бўлади.

Асакура янги номзод — Салим билан бир неча марта учрашди. Маълумотли ва бақувват йигит япон разведкачисида яхши таассурот қолдирди.

Маҳмудбек Салимга бошқа иш тайёрлаб қўйди. Са-

лим Қашқарга бориб келган одам сифатида Фузаил Мақсумнинг йўқолгани, йўқ, яхшиси, қочгани тўғрисида ҳикоя қилиб юриши мумкин. Қўрбошининг ўзи кучига ортиқ ишонмай қўйгани, Советларга қарши курашишдан қўрққани тўғрисидаги фикр энг ашаддий душманларга ҳам таъсир қилиши мумкин эди.

Аmmo шароит ўзгариб қолди. Жиддий тайёргарликлардан кейин Салим чегарадан ўтди ва тўрт ойгача йўқ бўлиб кетди.

Гапига қараганда у Фарғона водийсида, Тошкентда, Тожикистондаги электростанция қурилишида бўлган.

Асакура олинган маълумотлардан хурсанд бўлиб, Маҳмудбекни яхшигина тақдирлади. Муфти Садриддинхоннинг ҳам оғзи қулоғида эди. Қизғин иш бошланиб кетди. Совет разведкаси тайёрлаб берган маълумотни, Асакура Токиога хабар қилди.

Яқингинада Фузаил Мақсум хўжайинлик қилиб юрган манзил анча тинчиб қолди. Манзил аҳолиси ерли ҳукуматда шубҳа туғдирди. Вақт-вақти билан у ерга полициячилар бориб турадиган бўлишди. Улар, гўё шу тарафдан ўтиб кетаётган бўлишиб, йўл-йўлакай муҳожирларнинг туриш-турмушлари билан қизиқсиниб қўйишарди.

Одамлар қурол билан очикдан-очик юрмайдиган бўлишди. Салим Фузаил Мақсум тўғрисидаги имо-ишорали гаплари, саволларга жавоб ўрнига елкасини учириб қўя қолиши билан одамларнинг юрагига ғулув солиб қўйди. Саросимага тушиб қолган юзбошилар Садриддинхон муфтига мурожаат қилишди: энди нима қилиш керак?

Муфти ўйлаб кўришни ваъда қилди.

— Муҳтарам жаноб, яхшиси, одамларимиз кўпда диққатни ўзларига тортмай, тинч яшаб туришгани маъқулмикин,— деб маслаҳат берди Маҳмудбек.— Мана бу Фузаил билан боғлиқ мишмишлар бир оз бости-бости бўлсин-чи.

Муфти соқолини асабий юлқилади.

— Сиз ҳақсиз, ўғлим. Одамларни эҳтиётлаш керак.

— Яна бунинг устига-устак... — Маҳмудбек, гўё журъат қилмагандек, у ёғини гапирмади.

— Айтаверинг, айтаверинг, ўғлим,— деб Садриддинхон уни шоширди.

— Юзбошилар бир ерда бўлишса ҳокимлик, қўрбошининг ўрни учун қураш бошланиб кетмасмикин, деб қўрқаман.

Муфти шоғирдига ҳайрон бўлиб тикилиб қолди.

— Сиз катта масалаларга жуда жиддий ёндашасиз. Мен у одамларни яхши биламан. Сиз ҳақсиз: улар бир-бирларининг гўштарини еб қўйишади.

Муфти, яна одатига кўра, халқ, ватан, олло олдидаги бурчини унутиб қўйган пасткаш, фаразгўй одамларни сўкишга тушиб кетди.

Қишда, ҳўл қор ёғиб, ерга тушар-тушмас эриб кетадиган чоғларда карвон саройга яхшиси, кирмаган маъқул. Ери чилп-чилп лой. Бу лойни одамлар ҳам, отлар ҳам кечаю кундузи тепкилашгани тепкилашган. Қишда тўхтайдиганлар камроқ бўлади. Гарчи қаттиқ совуқлар кам бўлишига қарамай дарвишлар ҳам бу ерга онда-сонда бир бош суқишади, кўпчилик майда савдогарлар ҳам тузукроқ, озодароқ йўлни танлашади.

Аммо Асқаралининг идорасига қатнов канда бўлмайди. Қаҳванинг ўткир таниш иси келиб турадиган, ҳамиша олови ёқиқ темир печкали уй бу алмисоқдан қолган карвон саройда жуда камдан-кам учрайди.

Асқарали, чўлдаги изғиринга қарамай Истамбулга боришга қарор қилган савдогарга одатдаги муомаласини қилмоқда. Савдогар у ерда наманганлик заргарни қидириб топиб, унга Асқаралининг мактубини етказишни ваъда қилади.

— Сиз жуда олижаноб одамсиз,— дейди унга савдогар.— Ахир улар сизга ҳатто қариндош ҳам эмас-а.

— Йўқ, қариндошим бўлмаса ҳам, йигитчага ёрдам беришни истардим. Отаси қариб қолган, бетоб. Нималар тушмайди дейсиз, кишининг бошига.

— Сахий одамсиз,— дейди яна қайтариб савдогар ва ҳузур қилиб қаҳвадан ҳўплайди. У ҳам узоқ вақт Истамбулда яшаган ва бу иссиқ, жонга ҳузур бағишлайдиган ичимликка ўрганиб қолган.

Маҳмудбек уларнинг сирли суҳбатларига аралашмай, китобларни варақлаб ўтирибди. Аммо савдогар чиқиб кетгандан кейин, Асқаралидан:

— Агар сир бўлмаса, ўша бола ким?— деб сўради.

— Ана ўша бола билан бир оз шуғулланишга тўғри келади. Ажойиб санъат соҳиби бўлиб етишяпти. Катта

санъаткор. Бегона юртларда дайдиб юриб нима қилади? Бирон бадавлат одам қўлга туширади-да, ўзига қул қилади-қўяди.

— Унга қандай ёрдам берса бўлади?

— Уни Ватанига қайтариш керак.

Маҳмудбекнинг вазифаси тамоман бошқа. Аммо у ҳам алданган кимсаларнинг қисматларига бефарқ қаролмайди. Уларнинг кўзларини қандай очса бўлади? Уларга ватанларининг дориламонлигини, у ердаги янгича турмуш ҳақидаги бор ҳақиқатни қандай айтади?

Хира деразага такиллаб томчилар ура бошлади. Ойна устидан қинғир-қийшиқ йўл очиб, ёғдек қуюқ ариқчалар оқиб туша бошлади.

Бу ҳаводан уларнинг юраклари баттар сиқилиб кетди.

— Энди муфти билан Мубоширнинг тақдирини ҳал қилиш керак,— деди жиддий туриб Асқарали.— Биринчи қулай фурсатдан фойдаланиб, уларни итқитиб, йўқ қилиб юбориш керак.

Асқарали ҳақ: муфти ҳам, Мубошир ҳам, бошқалари ҳам ўн минглаб одамларнинг бахтсизликларига сабаб бўлишган.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

Залда ўша кутубхоначи қиз ўтирган бўлса керак. Енида албатта қисилиб-қимтиниб ширинлик совға қиладиган таниш йигит.

Япон эстрадаси артистларининг концертига мен ҳам боришга қарор қилдим.

Мен японлар ҳақида нима биламан? Уларнинг дипломатлари, разведкачилари билан учрашганман, холос. Қатта халқнинг маданияти, тарихи ҳақида уларга қараб баҳо бериш қийин. Булар оёқ остида ўралашиб юрган, холос.

Саҳнада сочини баланд қилиб турмаклаган, гулли матодан кимоно кийган озғингина артистка куйламоқда:

Оппоқ олчаларни кўряпсанми?

Туман каби сузар тоғ аро...

Биз, улар ёнига борурмиз албат.

Концертдан кейин, мен, ярим кечагача қадимги япон шоирларининг шеърларини ўқиб ётдим. Машҳур «хокку» деган лўнда жанр. Уч йўл шеърда бутун бошли манзара тасвирланади. XVI аср шоири, шу жанрнинг устаси Басё бунга айниқса моҳир бўлган.

Гуллаб ётган печак ёнида
Иссиқда дам олар хирмончи...
Унга боқмоқ нақадар оғир.

Эртасига мен яна кутубхонага бордим. Ҳа, қиз концертга борган экан. Программа унга маъқул бўлибди.

— Жуда гўзал, ўзига хос услубда тузилган. Агар денгиз тўғрисида куйлашса, худди тўлқинларнинг шовқинини эшитгандек бўлади, киши. Олича гулли тўғрисида куйлашса эса, унинг баргларини кўргандек бўласан,— деди қиз ҳаяжонланиб.

Мен ҳам унинг гапини маъқулладим... Қизнинг иш столи устида бир неча китоблар ётарди. Уларни кўриб, беихтиёр жилмайдим. Бу қиз ҳам япон адабиёти билан қизиқиб қолган, ҳозирча залда ўқувчилар ҳали кам бўлгани учун у ўша шеърини китобларни варақлаб ўтирарди.

Мен шу дамда бошқа нарсани, яъни Японияда халқ оммасининг ўз ҳуқуқлари, демократия учун курашлари авж олган йилларда полиция таъқиби ҳам кучайиб кетган даврни эсладим.

Назариячилар фашизмнинг табиати ҳақида мунозара қилишар, фашизм бўлса жаҳон халқларини таҳликага солиб, борган сари ўсиб бормоқда эди. Япон шаҳарлари кўчаларида бўлғуси камикадзелар — фидойи учувчилар, одам-торпедолар марш қилиб юришарди... Трибуналарда эса хотиржамлик билан уларни ўлимга маҳкум этганлар туришарди.

Мен ўша Япония вакиллари билан таниш эдим. Шуларнинг ҳаммасини бу қизга айтиб бергим келди. Аммо у ажойиб сатрларни ўқимоқда эди.

Унга халақит бергим келмади.

КУТИЛМАГАН ВАЗИЯТ

Балки буларнинг ҳаммаси маъсум қиз суҳбатидан бошлангандир.

Фарида эндигина ўн еттига қадам қўйганди. У шу

ерда, бегона юртда, чакаги очиқ кампирнинг қўлида туғилган.

Кампир идиш-товоқларни тарақлатиб, хасис савдогарларни қарғарди. Жаҳли чиқиб кетганидан Фарид билан неварасини ҳам дангасаликда айблаб, койий бошлади:

— Замон оғир. Агар ҳозир дурустроқ ҳунарни эгаллаб олмасаларинг, кейин кеч бўлади.

Кампир қизларга дўппи тикиш, овқат пишириш, кийим тикишни ўргатарди.

Қизлар бўлса аллақачон дўппиларини бир чеккага суриб қўйишиб, шивир-шивир қилишиб, бахтиёр кунлар ҳақида орзу қилишарди.

— Қаерда кўрибсиз ўша кунларни?— деб сўради кампир.

— Бой эрга тегамиз...— Фарид дилидаги гапни айтишга айтиб қўйди-ю, шошиб тилини тишлади.— Вой!.. Нима деяпман ўзи...

— Вой, уятсиз!— деб койинган бўлди кампир қовоғини солиб.

Қизлар, гарчи, уялганларидан юзларини кафтлари билан яширишаётган бўлишса ҳам орзу қилишади... Бечораларнинг орзу қилишдан бўлак нима ҳам иложлари бор? Тўрт девор ичида ўтирсалар.

Неварасининг ота-оналари ўлиб кетишган. Кампир, мана бир неча йилдирки, Давлатбекнинг унча катта бўлмаган рўзғорига қарашиб юради, қизини тарбиялайди. Невараси ҳам шу хонадонда катта бўляпти...

Давлатбек — оғир-вазмин, ақлли одам, кўп ўқийди, ҳатто Маккада ҳам бўлган. Унинг Фарғона водийсида каттагина ери бўлган... Аммо бу ерда сира иши юришмади. Кампир, бу хонадоннинг ишларига ривож тилаб, оллон таолога озмунча илтижо қилганми! Илтижоларининг ҳисоби йўқ.

Давлатбек уйдан эрталаб чиқиб кетиб, қоронғи тушганда қайтади. Амал-тақал қилиб бир-икки танга пул топиб келади. У қизини бадавлат одамга турмушга бера олармиди? Майли, қизалоқлар орзуларига эрк беришса беришибди-да...

Қизлар яна қизариб-бўзаришиб шивирлашади:

— Мен мана бунга эрга тегаман!

Бу неварасининг овози. Кампир чидаб туролмай, қизлар ўтиришган томонга кўз қирини ташлади. Нева-

раси аллақандай катта одамнинг сурати ишланган гурт қутисини ушлаб турарди.

«Эй худойим, енгилтаклиги учун неварамни ўзинг кечир...— уҳ тортиб қўйди кампир.— Ҳали у ғиртгина бола...»

Қизлар аста ҳиринглаб кулишди.

— Мана бу эса менинг қайлиғим...— деган Фариданинг овози эшитилди.

Кампир қизнинг қўлида сурат кўриб қолди. У бу суратни яхши билади. Бу суратда Кўршерматнинг укаси Нормухаммад, Давлатбек ва бошқа эътиборли жанобларнинг ичида битта ёш йигит ҳам бор. Йигит уйларига бир-икки келган.

— Мен уни кўрганман...— қиз шивирлашда давом этди. Кейин хижолат бўлиб, қўшиб қўйди.— Тасодифан кўриб қолувдим!..

Кампир тоқат қилиб туrolмади, жаҳли чиқиб кетди.

— Вой, беҳаё, уятсиз қиз, эркак кишининг юзига қарашга уялмадингми?

Қизлар бир чўчиб тушишди. Кампирнинг қулоғи оғир эди, ҳозир эса ҳамма гапларини эшитиб ўтирган экан. Фарида суратни яширмоқчи бўлди.

— Қани, кишини гуноҳга ботирадиган қоғозни бу ёққа ол-чи,— деб дўқ қилди кампир.

У Фариданинг қўлидан суратни юлқиб олди-да, уйдан олиб чиқиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин беихтиёр тикилиб қолди.

«Йигит шундай казо-казоларнинг ичида юрган, уни шундай эътиборли одамлар уйларига меҳмонга чақиршган бўлса, демак, у билан ҳисоблашишар эканда...»

Нафаслари ичларига тушиб кетган қизлар кампирнинг жиддий юзидан кўзларини узишмасди. Фарида ҳатто ўрнидан ҳам туриб кетди: наҳотки кампир суратни йиртиб ташласа?

Шунча йиллик умрида аччиқ-чучукни роса тотиган кампир ҳозир етимча қизнинг тақдирини ўйлаб қолганди. У бу қизалоқни яхши кўрарди. Фарида унга аллақачон ўз қизидай бўлиб қолганди.

«Бу йигит дурустгина куёв бўлади. Ўзи камбағалроқ бўлса керак. Аммо, сирасини айтганда, бой одамлар жуда камайиб кетган. Гаплашиб кўриш керак...»— деган қатъий қарорга келди кампир.

Ким билан гаплашишни эса у яхши биларди. Йигит Садриддинхон муфтининг қўлида хизмат қилади. Авваламбор, ўша катта ҳурматли одам билан учрашиши керак.

Садриддинхон муфти ўзини, ўз бахтини ўйлайдиган одамларни хушламасди. Намоз вақтида бундай одамларни очикдан-очик лаънатларди. Битта Асқаралигина бунақа одамлардан эмас. Бу одам туркистонлик муҳожирларнинг раҳбарларига ўхшаб сиёсий курашларга қатнашмас, фитналарга аралашмасди. Асқарали ватанни озод қилиш тўғрисида баландпарвоз гапларни гапирмас, аммо оғир дақиқаларда ватандошларидан ёрдамни аямасди.

У тамом бошқача одам. Бегона мамлакат ҳокимиятида ўзига иссиққина жой топиб олган Саид Мубоширга ўхшамайди.

Муфти оғир шароитга чидарди. Шундай таҳликали вақтда ким ҳам осонгина турмушни талаб қила оларди.

Ўша муқаддас шаҳарда, Маҳмудбек билан эндигина бирга ишлай бошлаган кезларда, муфтининг олдига эътиборли одамлардан бутун бошли делегация келиб кетганди. Садриддинхон уларнинг таклифларини эшитиб, ҳайрон бўлиб қолган эди. Улар ёрдамчисига қайлиқ төпишган эмиш.

Муфтининг қаттиқ жаҳли чиқиб кетди. Чийиллаб, оқсоқол қарияларни койиб берди:

— Ватанимизни қўлимиздан олиб қўйишган бўлишса-ю, сизлар бўлсангиз тўйдан гапирасиз...

Муфти эски одатларни тарк этиб, қарияларни ҳақоратли сўзлар билан сўкишга тушиб кетди. Кейин қарияларни ҳужрасидан қувлаб чиқариб, анчагача уларнинг нодонликларига афсусланиб, хафа бўлиб ўтирди. Маҳмудбекни эса айбламади: ўзи ҳаммасини тушунади.

— Бундай фикр хаёлингга ҳам келмаган бўлса керак?— деб сўради у Маҳмудбекдан.

— Хаёлимга ҳам келмаган, отахон. Ҳозир хотин олишни ўйлайдиган вақтми?

— Баракалла...— деди муфти, шу билан бу масалани ҳал бўлган ҳисоблаб, бошқа ишларга ўтди.

Ушанда эътиборли қарияларни олдига солиб қувлаб юборган бўлса ҳам муфтини мана бу лаънати

юмшоққина, кўримсизгина кампир лаққа тушириб ўтирибди. Нималарни шивирламади дейсиз бу кампир. Насл-насабни давом эттириш, кишини улугсифат, катта қилиб кўрсатадиган оила тўғрисида роса гапирди.

— Бошқаларга ўхшаб, дайди бўлиб юравермасин, оила қурсин...

Кампир шу ерда хатога кетиб қолди. Муфти, соқоли титраб, беҳаё кампирни сидириб ташлашга шошилди. Кампир буни сезди-да, дарров хатосини тузатишга шошилди.

— Ешларимизга ўхшаб дайдиб юрмасин дейман-да. Агар оёққа мустаҳкам туриб олишса, муҳим ишларга бошларини жиддийроқ қотирадиган бўлишади. Ахир, оилани боқиш лозим бўлади.

Муфтига кампирнинг гапи маъқул тушди. Чиндан ҳам одамларни ҳадеб манзилда тутавериш ҳам ярамайди. Улар нимани ҳам орзу қилишлари мумкин? Босқинчиликними? Инсон ватанни озод қилишни ўйлаши лозим. Ўз ота-боболари ўтган ерга қайтишлари, ўз уйларини топишлари зарур.

— Ўзи ҳам қизмисан-қиз-да, — кампир тилини танглайига қоқиб, қизни мақтади. — Хурматли Давлатбекнинг қизи бўлади.

Садриддинхон собиқ қўрбошини ҳурмат қиларди. Давлатбек ўн тўққизинчи йилда ўз ер-суви, уйини ташлаб, кичкинагина битта шайка тўплаган эди. Тўғри, унинг отряди орадан сал вақт ўтар-ўтмас тор-мор келтирилган, Фарғона водийсида хўжайинлик қилиш унга насиб бўлмаган. Ушанда қочишга тўғри келди... У муҳожирлар орасида анча эътиборли одам.

Бундай одам билан қариндош бўлса арзийди.

Муфти кампирга ўйлаб кўришни ваъда қилди ва эртасига устига янги тўнини кийиб, Давлатбекникига меҳмонга жўнади.

Қариялар тўйни соғиниб қолишганди. Улар оғзилари қулоқларида бўлиб тўйга ҳозирлик кўра бошлашди. Ўтириб олиб, қадимги одатларни эслашди, тўйга айтиш ёдимиздан кўтарилиб қолмасин, деб эътиборли казо-казо одамларни бир-бир эслашди.

Маҳмудбек хотиржам кўринишга ҳаракат қиларди. Ҳаммаси жойида. Тўйга ҳозирлик ишлари одатдагидек,

унинг иштирокисиз олиб бориляпти. Қиз ёш, кўхлик-кина.

Айёр кампир қулай вақт топиб: «Агар истасанг, кўрсатишим мумкин», деб қулоғига шипшитиб ҳам қўйди. Хурсандлигидан, омадинг бор экан, йигит, дегандек, билегидан чимчилаб ҳам олди.

Садриддинхон куёвни тўй ташвишларига аралаштирмади. Аммо Маҳмудбекнинг ўзи муфти билан бир гаплашиб олишни лозим топди.

— Муҳтарам отахон,— деди у,— жаноб Эсондол менинг тўйимга қандай қараркинлар?

Бу савол Садриддинхон муфтини ўйлантириб қўйди. Эсондол... Турк консули. Ахир шу одамнинг инонихтиёрсиз уларнинг ҳеч нарсага ҳақлари йўқ-ку. Бу қандай ёдидан кўтарилиб қолди экан-а?

— Тўғри, тўғри, ўғлим. Жаноб Эсондолнинг ҳузурларига бир бориб келмоғимиз лозим.

Муфтининг юрагига ғулғула тушиб қолди. Борди-ю, консул тўйни йўққа чиқарса нима бўлади. Унда Давлатбек юрт олдида шарманда бўлади, урф-одатлар бузилади. Кейин, қарияларни тинчитиш ҳам қийин бўлади. Муфтининг таъби хира тортиб кетди. У шу қизни топган кампирни ҳам, ишларига бошини суқаверадиган туркларни ҳам, ер юзида гуноҳни кўпайтирадиган аёллар зотини ҳам лаънатлашга тушиб кетди.

Аммо Эсондолнинг ҳузурига бормай илож йўқ эди. Улар биргалашиб Эсондолнинг ҳузурига йўл олишди.

Консул уларнинг бу маслаҳатларини бачканалик деб, ортиқча илтифот кўрсатмади.

— Сиз, муҳтарам зот, шундан муҳимроқ иш тополмадингизми ўзингизга...— дея қовоғини уйиб олди у.— Жаҳон муҳим воқеалар рўй бериш олдида турибди. Сиз бўлсангиз ўғил бола бир йигитимизни уй икир-чикирлари билан ўралаштириб қўяяпсиз...

Довдираб қолган муфти ҳам ўз навбатида зурёд, оила тўғрисида алланималар деб ғўлдиради. Аммо у бу гапларни кампирчалик келиштириб гапиролмади.

«Лаънати қўшмачи...— деб муфти ўтирган жойида типирчилаб қолди,— қандай ғафлат босиб, унинг гапига кўна қолдим-а, мен?»

У битта «дайди» деган сўзнинг ўзи унга шунчалик қаттиқ таъсир қилиб кетганини эса сира ҳам тан олгиси келмасди. Тўғриси-да, муфтининг ўзи ҳам мана

бир неча йилдирки, бегона юртларда сарсон-саргардон юрибди. Наҳотки, Маҳмудбекнинг ҳам қисмати шу бўлса? Муфтининг на қариндош-уруғлари, на яқинлари бор. Муҳожирларнинг раҳбарларига эса, ишонмайди. Битта хатога йўл қўйса ё ножўя қадам босса борми, ҳаммаси устига худди оч бўридек ташланишиб, бир зумда ғажиб ташлашлари турган гап.

Афсуски, кексайиб қолди. Энди тақдирга тан бермоқдан ўзга илож йўқ... Одамлар ачиниб боқишлари-ю, салга чарчаб қолиши, кўп нарсаларни энди очиқ тан олишга мажбур бўлаётгани — буларнинг ҳаммаси кексайиб қолаётганининг нишонаси-да. Муфти ҳамиша шундан кўрқиб юрарди. Бундай кайфиятга сал берила бошладими, Садриддинхон ўзини янгидан-янги режалар, мунозаралар билан банд қилиб қўярди.

Муфти Эсондолнинг кўрс муомаласидан ўзига келди.

— Сизга нима бўлди, муҳтарам зот? Гапларим қулоқларингизга кирмаяпти чоғи?

— Қулоғим сизда, қулоғим сизда,— Садриддинхон шошиб қолди.— Сиз ҳақсиз, жаноб, қиладиган ишларимиз кўп, ҳозир тўйнинг мавриди эмас.

Энди чолларни қандай тинчитади? Айбни турк консулига ағдаришга эса ҳақи йўқ.

— Бу бошқа гап...— деди консул бир оз юмшаб ва Маҳмудбекка ўгирилди.— Умид қиламанки, бу сизнинг ташаббусингиз бўлмаса керак?

— Йўқ, жаноб. Бу гап қандай бошланиб қолганига ўзим ҳам ҳайронман...— Маҳмудбек елкасини учирди.

— Жуда соз...— Консул энди бутунлай хотиржам тортди.— Энди бўлмаса, бир пиёла қаҳва устида ишларимизни гаплашиб оламиз.

Муфти, беихтиёр елкасини учириб, ўтирган ерида қимирлаб қўйди. Ундаги бу норозилик ифодасини Эсондол сезмай қолмади.

— Балки, сизга чой маъқулдир?

— Йўқ, йўқ...— Садриддинхон қўлини кўтариб, уни хотиржам қилишга шошилди.— Қаҳва ҳам бўлаверади.

Бечора чол. Ҳатто қаҳва сўзини ҳам аниқ айтолмайди.

«Муфти қарияпти. Қариб қоляпти...»— дея кўнглидан ўтказди Эсондол ғижиниб.

Хизматкор жажжи қулоқли пиёлаларда қаҳва узатди. Ичидаги суви совуқлигидан заррачалар пайдо бўлган стаканларда сув ҳам қўйиб кетди.

Эсондол асосий гапга ўтиш олдидан қаҳвасидан битта ҳўплади-да, бир зум хаёлга толди.

— Мен ўзим сизларни бир чақиртирмоқчи бўлиб юрувдим. Муҳим ишга киришамиз. Боя айтганимдек, ўзларингиз ҳам сезиб юрган бўлсаларинг керак, жаҳонда катта ўзгаришлар содир бўлиш олдида турибди. Бир-иккита ёш, ақлли йигитлардан топишимиз керак.

Эсондол шартта Маҳмудбекка ўгирилди.

— Тушундингизми, ақлли йигитлардан керак... Большевикларнинг пинжигга кира оладиган, ҳар қандай таҳқирга чидай оладиган, ҳар қандай шаронтда ҳам мўлжалдан янглишмайдиган, ҳар қандай ишни эп-лаб кетадиган йигитлар бўлиши керак. Ўзимиз бир хабар қилгуниimizга қадар кута оладиганлар бўлсин. Бир йил, икки йил, ўн йил, балки бир умр кутиш лозим бўлар.

Муфти, топшириқнинг нақадар муҳимлигини фаҳм-лаб, қаддини ростлади. Консул бу қисқа-қисқа, лўнда гапи билан нима демоқчи бўлаётгани ҳали онгига тўла етиб борганича йўқ. Агар ёш, бақувват йигитларки ўн йил, балки бир умр кутадиган бўлса, унда у, мункил-лаб қолаётган кекса одам нима қилади? Ахир, у кутол-майди-ку... Унинг на куч-қуввати, на вақти қолган.

— Улар большевикларнинг ишончларини қозонмоқ-лари, даркор,— дея гапида давом этди Эсондол.— Иш-лашсин, оила қуришсин, колхозларга киришсин, маж-лисларда қатнашишсин. Аммо...

Эсондол маъноли сукут қилди, қаҳвасидан яна бир ҳўплаб қўйди. Пашша учса билингудек сукунат чўкди орага. Муфтининг қўлидаги пиёла билан тақсимча ҳадеганда тиқиллаб кетиб, чолнинг ўзини ҳам, кон-сулнинг ҳам шабини келтиряпти.

— Аммо бу одамлар,— консул гапига яқун ясади,— умриларининг охиригача советларга бўлган нафрат-ларини совутмасликлари даркор. Ҳа, умриларининг охиригача!

Эсондол, сўнги жумлани айтаркан, муфтига иложи борича мулойим қарашга ҳаракат қилди. Консул «ақлли, бақувват йигитлар»ни бундай катта ишларга жўнатишда уларга қариялар оқ фотиҳа беришлари ло-

зимлигини тушунарди. Садриддинхон эса қарияларнинг тилини яхши тушунади...

— Ҳар бир жосусни ниҳоятда махфий тайёрламоқ лозим. Улар бир-бирлари тўғрисида ҳеч нарса билмасликлари керак. Бу одамларни бошқа-бошқа шаҳар, бошқа-бошқа овулларимиздан танланглар.

Садриддинхон билан Маҳмудбек тушунишдики, жосусликка тайёрланган бу одамлар совет Ўрта Осиёсининг турли районларига бориб жойлашиб оладилар ва қўпоровчилик ишлари билан шуғулланадилар.

Бу одамлар вақт-соати етишини кутиб, ўша ерда юраверадилар.

Бўлғуси тўйдан ортиқ оғиз очилмади, шу билан Маҳмудбек ҳам хотиржам тортди.

Собиқ қўрбоши Давлатбекнинг қизини Маҳмудбек чиндан ҳам бир-икки кўрган эди.

Маҳмудбек аввалига кўк кўз, нозик-ниҳол бу қизга эшик очганида унчалик эътибор бермаган эди. Рўпарасида Фариданинг юзи очиқ туришидан ҳам ҳайрон бўлмади. Қиз кутилмаганда «вой» деб юборди. У дадам келди деб эшик очса, остонада бегона одам турипти.

— Сиз... сиз...— дея шивирлади қиз.

Маҳмудбекнинг шўхлиги тутди.

— Ҳа! Бу мен... Сизни эса биринчи кўришим. Исингиз нима, синглим?

Бу нотаниш одам ғалати кўринади қизга. Фарида Самарқанд деган жойда, институт йўлагига домла билан студент мана шундай бемалол туриб гаплашиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди.

Ҳозир Маҳмудбек худди шуни хаёлидан ўтказмоқда эди.

У ҳамон қизга тикилиб турарди. Фарида ҳам унга даҳшат тўла кўзларини тикканича, турган ерида қотиб қолди.

Маҳмудбек осиелик қизларда камдан-кам учрайдиган бу кўзларни кўриб, маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг кўзлари онасиникига тортган бўлса керак. Давлатбек турк аёлига уйланган, деб эшитганди.

Қиз бир вақт ўзига келиб, яна «Вой!» деди-да, югурганича уйга кириб кетди.

Маҳмудбек Фаридани кейинги сафар ҳам ўша йў-

лакда учратди. Назарида, қиз уни атайлаб кутаётганга ўхшади. Ким билади, балки ўшандан бери йўлини пойлар.

Қизни яна кўриш, учрашиш тўғрисида орзу қилиб ўтирмаса ҳам бўлади. Унинг ҳақи йўқ. Тўй тўғрисидаги гапни эшитганда эса даҳшатга келди. Энди нима бўлади. Одатга кўра, унинг тақдирини қарияларнинг ўзлари ҳал қилиб қўя қолишлари турган гап. Шундай бўлгандан кейин у, қарияларнинг гапи билан қўрбошининг қизига уйланишга мажбур бўлади. Яхшиямки ўзини йўқотиб қўймади, Эсондол ёдига тушиб қолди. Эсондол эса, мана, масалани осонгина ҳал қилди.

Ҳозир ҳар жиҳатдан турк консулининг талабига жавоб берадиган агентларни танлашга киришмоқ лозим. Амалга ошмай қолган тўй можароси бу иш олида бемаъни ва кулгили бўлиб кўринарди.

Лекин, барибир, Маҳмудбекнинг руҳида тушкунлик пайдо бўлди. Қизнинг аломат кўзлари сира хаёлидан нари кетмайди... Даҳшат, ҳайрат, умид ифодалари акс этиб турарди бу кўзларда. Балки, муҳаббат ифодаси ҳам акс этаётган бўлса, ажабмас...

Фузаил Мақсумнинг собиқ қароргоҳининг файзи ҳам анча кетиб қолган. Юзлаб жангчилар яқин атрофдаги шаҳар ва қишлоқларга бўлиб юборилди.

Муҳожирларнинг раҳнаمولари ерли ҳукуматнинг диққатини ўзига тортмайдиган кичик-кичик отрядлар тутишга қарор қилишди.

Ҳозир жангчилар қурол тақиб, гердаиб юрмайдиган бўлишган. Улар ер чопишади. Экин учун ажратилган ерларига пиёз, помидор, бодрингга ўхшаган резавор нарсаларни экишади. Ними-ниспигина ҳосил олишади. Олинадиган ҳосил вақт сарфлаганга арзимасди. Аммо бу меҳнат киши кўзигагина қилинарди.

Йигитлардан содиқлик тўғрисида қасамёд олинди. Муфти қўлида қуръон билан юриб, қасам ичирди уларга.

Ҳа, ислом йигитлари ҳар қаёққа бўлиниб кетди. Аммо йигитларнинг беш юзга яқини шу ердаги ўтов ва ертўлаларга жойлашиб олган.

Маҳмудбекни ҳурмат билан қарши олишди. Эски шолча устига гилам солиб, қават-қават кўрпача ёзишди, ёнбошига ёстиқ қўйишди.

Муфтининг ёрдамчиси йўлдан чарчаб келган, бир-

пас дам олсин, ана ундан кейин келишдан муддаосини айтар, дейишди.

Камгап, қовоғи солиқ, барзанги юзбоши орқаси билан юриб, ўтовдан чиқиб кетди. Бундай одамларнинг дилидагини, кўзидан кайфиятини билиш қийин. Ҳозир у таъзим қилиб, ўтовдан орқаси билан юриб чиқиб кетяпти, аммо бундай одам сал ўтмай ўзгариб қолиши, бу меҳмонни, яхшиси, қумга тириклай кўмган маъқул, деган фикрга келиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Меҳмонлар ҳар хил бўлади. Баъзи меҳмон хушхабар билан келса, бошқаси юзбошини амалидан маҳрум қилиши, ўлдириши мумкин... Ҳозир одамлардан эҳтиёт бўлмаса бўлмайди...

Кечқурун юзбоши чой устида Маҳмудбек билан у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтириб, сўнгги пайтларда содир бўлган янгиликлардан хабардор қилди.

Муфтининг ёрдамчиси бу янгиликларга қилт этмай ўтириб қулоқ берди. У бу пихини ёрган каллакесар олдида фош бўлиб қолишдан қўрққанидан аъзойи баданидаги мўйи тик бўлиб кетганини пайқаб қолишдан хавотирда эди.

— Дурустгина йигит эди...— аста чой ҳўплаб ўтириб ҳикоя қилди юзбоши.— Аммо ўлардек маҳмадана эди. Ҳали у билан, ҳали бу билан гап сотади. Нуқул муфти билан Кўршерматни чалпийди...

— Муддаоси нима экан?— деб Маҳмудбек унинг гапини бўлди.

— Йигитларни у томонга ўтиб кетишга ташвиқот қиларкан,— у совет чегараси томон ишора қилди.— Қамбағалларни кечиришади, иш, уй-жой беришади, депти.

Маҳмудбек чурқ этмай юзбошини зимдан кузатиб ўтирди. Юзбоши тушундики, Маҳмудбек бетоқатлик билан қандай жазо беришганини билишга ошиқяпти.

— Бетавфиқнинг тилини кесиб ташладим... Ўзим...

Орага оғир сукунат чўкди. Буни у тadbиркорлигим, довюраклигимни маъқуллаяпти, деб тушунди.

— Кейин биз у шаккокни бўйнигача қумга кўмдикда, устидан отларни ҳайдаб юбордик.

— Исми нима эди унинг?

— Итнинг исми бўлмайди.

— Биз билишимиз керак...— деди муфтининг ёрдамчиси.— Қариндош-уруғлари бордир.

— Ҳа, эсладим...— босмачи сап-сарик китрикларини пирпиратиб Маҳмудбекка қаради.— Усмон Самандар ўғли.

— Буни қаердан билдингиз?

— Ишончли одамим бор... Васлий деган...

— Агар, иложи бўлса, ўша одамни бир кўрсам. Ҳозироқ.

— Хўп бўлади, хўжайин,— юзбоши таъзимда букилди.

Ҳозир Маҳмудбек атиги бир неча дақиқага бўлса ҳам ёлғиз қолишни истарди. Салқин ўтовнинг ичида ҳам бирдан нафас олиш оғирлашиб қолди. Чаккаларига оғриқ турди. Маҳмудбек чаккаларини силаб қўйди. Ҳозир яна битта ашаддий душман киради ичкарига. У билан суҳбатга ҳозирланиши керак.

Васлий кўринишидан одатдаги лаганбардор, айғоқчига сира ўхшамайди. Ўзини анча мағрур тутади. Ҳар қалай, ўзича баҳоси анча баланд кўринади.

Босмачи шундай улуғ мартабали меҳмонни кўришдан ниҳоятда хурсандлигини билдириб, Маҳмудбек билан қуюқ сўрашди.

Юзбоши қўли остидаги одамнинг муфтининг ёрдамчиси билан бу қадар жимжимадор, баландпарвоз гаплар билан сўрашаётганини кўриб оғзи очилиб қолди. Аммо унинг жимжимадор гапларининг маъноси идрокига етиб бормади.

Маҳмудбек Васлийни дастурхонга таклиф қилди. Босмачи гердайиб келиб, дастурхон ёнидан жой олди.

— Бизни холи қолдиринг,— деди Маҳмудбек юзбошига.

Юзбоши норози қиёфада ўрнидан туриб, таъзим билан ўтовдан чиқди.

Ҳар қандай бой, мустаҳкам ўтовда ҳам гапга қулоқ соладиган тешик бўлишини Маҳмудбек яхши билади. Шунинг учун ҳам юзбоши чиқиб кетиши билан уни орқасидан мақтаб қўйди. Жуда довиюрак, Садриддинхон муфтига содиқ одам экан. Бундай одамлар катта-катта ишларни қилишга қодир, деди.

Маҳмудбек кейинги вақтларда ана шунақа «баландпарвоз» қуруқ гапларга анча ўрганиб қолган. Ўз навбатида Маҳмудбекнинг ўзига ҳам шундай гаплар қилиб туришарди. Уни ҳам олдинга ўтказиб, ҳурмат юзасидан кураги ё тирсагидан тутиб, йўлга бошла-

шарди. Бундай вақтларда Маҳмудбекнинг назарида орқасидаги одам пичоқ урадиган ерини мўлжалга олаётгандек бўлиб туюларди.

Маҳмудбек юзбоши ҳақидаги гапини тамомлагач, бу камтарин йигитнинг ишларига ҳам офаринлар айтди.

Васлий, шунчалик мақтовли гапларга лойиқ иш қилганим йўқ ҳали, дегандек, итоаткорлик билан бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Мен бу ерга бир-икки кунгагина келувдим,— деди Маҳмудбек.— Ҳурматли муфти жанобларига содиқ бир одам керак. Йигитлар орасидан шундай бир одамни топишим лозим.

Васлий меҳмонга хавфсираб қараб қўйди. Бу айғоқчи анча ақлли, айёр одам эди. У жаҳлини ичига юта биладиган, йигитларнинг ичида ўз одами бўлиб юрадиган айғоқчи эди.

Айғоқчининг ёши ҳали ўттизга бормаган. Миқтидан келган, бақувват йигит. Эсондолга маъқул тушса ажаб эмас.

Маҳмудбек қатъий қарорга келди. Отряд йигитлари орасидан бу қабиҳ одамни олиб ташлаш, Совет томига ўтказиб юбориш учун қулай шароит юзага келганди. Бу муттаҳам кўп нарсани билади, одамларнинг бошига не-не балоларни келтирмаган. У қилмишларига яраша жазо олмоқлиги лозим.

— Муфти жанобларининг ишончларини бажону дил оқлашга тайёрман,— деди Васлий итоаткорлик билан бўйин эгиб.

— Жуда соз... Ундай бўлса, ҳозироқ шаҳарга жўнаймиз.

— Аммо, қандоқ бўларкин, хўжайин?

— Юзбоши билан мен ўзим гаплашаман,— Маҳмудбек унинг гапини бўлди,— биз тезда жўнаб кетмоғимиз лозим.

Васлийнинг ўз режалари бор эди-ю, аммо у муфтининг ёрдамчисига эътироз билдиришга журъат қилолмади.

— Отлан. Энди бу ерга қайтиб келмайсан. Бор..

Шошиб қолган Васлий шоша-пиша таъзим қилиб кетига юрди. Бояги хонага кирган чоғидаги гердайиш, ғурурдан асар ҳам қолмади.

— Менга юзбошини чақириб юбор..

Васлий яна тавозе билан икки букилиб таъзим қилди.

Юзбоши қизариб-бўзариб, қовоғини солиб кирди... Фузаил Мақсум ғойиб бўлгандан бери бу кичкинагина отрядга ёлғиз ўзи ҳоким бўлишни орзу қилиб юрарди бу одам. Йигитлар эса ҳар томонга тарқатиб юборилди. Қолганлари ҳам ҳозир майда-чуйда деҳқончилик ишлари билан машғул. Юзбоши бунинг учун биринчи галда муҳожирларнинг раҳнамолрини, шу жумладан, Садриддинхон муфтини айбдор деб ҳисобларди.

Юзбоши ҳозир аламини Маҳмудбекдан олишдан ҳам қайтмасди, аммо тишини алам билан ғижирлатиб, қиличининг сопини маҳкам қисидан нарига ўтолмади.

— Муфти ҳазратлари содиқ йигит топиб берганимдан хурсанд бўладилар...— деди Маҳмудбек юзбошининг қизариб-бўзараётганига эътибор бермай,— Васлий катта, хатарли ишга зарур. Муфти жаноблари сизларга сиҳат-саломатлик тилаб, ислом жангчилари нимага муҳтожликларини билиб беришимни сўрадилар.

Юзбоши қурол ва пул зарурлигини айтди. Одатдаги илтимос.

Маҳмудбек илтимосларини бажо келтиришни ваъда қилиб, ўрнидан қўзғалди. Йўлга чиқиш керак.

— Йўллар бетинч,— деб огоҳлантирди юзбоши.

— Ёнимда ажойиб ҳамроҳим бор-ку,— дея жилмайди Маҳмудбек.

Юзбоши меҳмонга йўл берди. Ташқарига сукунат чўмган. У ер-бу ерда гулхан ёқилган. Тер, от ҳиди келади ҳамма ёқдан. Утов олдида хуржун кўтариб Васлий турипти.

Юзбоши Васлий билан ғалати бўлиб хайрлашди.

У кўз очиб-юмгунча содир бўлган бу воқеадан ҳали ўзига келиб улгурганича йўқ.

— Қароргоҳингиздагилар Васлий қаёққа кетганлигини билмасликлари лозим. Муфти тўғрисида оғиз очмайсиз...— деб огоҳлантирди хайрлаша туриб Маҳмудбек.— Васлий шаҳарга кетди. Уша ерда қолади. У мева бозори яқинида туради. Фарғоналикнинг чойхонасига тез-тез кириб туради.

Отлиқлар йўлга тушишди.

Маҳмудбек ҳозир Эсондолнинг топшириғи устида ўйлаб борарди. Васлий тўғрисидаги тафсилотни эшитганда, кутилмаганда унда бир фикр пайдо бўлди: энг

хавfli одамларни нариги томонга жўнатиб юборгани маъқул.

Бунга Асқарали нима деркин? Бу ишга у билан мас-лаҳатлашмай, ўзича қўл уриб қўйди. Учрашиб, мас-лаҳатлашиб олишга эса вақт сира бўлмади.

...Жимжит саҳрода тўсатдан узилган ўқ овози жу-да шиддатли эшитилди.

Маҳмудбек отига қапишиб, қамчи босди.

— Олга!..

Яна сукунатни ёриб, кетма-кет ўқ овози эшитилди. Сўнг жимжит бўлиб қолди. Отларнинг безовта туёқ овозлари эшитилади, холос. Босмачилар қароргоҳи тинч эмас... «Ислом жангчилари»дан ким Васлийни нишон-га олди экан? Ё муҳожирларнинг раҳнамоси бўлмиш муфтининг ёрдамчиси Маҳмудбекни нишонга олдими-кан?

Кетларидан ўқ узилганини эшитса, Асқарали роса хурсанд бўлади-да!

Муфти Маҳмудбекнинг гапларини бепарво ўтириб эшитди.

— Тўғри, ишончли одамларимиз бор...

— Эсондол жанобларига хабар қилиш керак. Бу одамнинг номи Васлий экан.

Муфти консулнинг номини эшитиб, беихтиёр афти-ни бужмайтирди.

— Хабар қилиш керак...— деди чуқур хўрсиниб.

— Тақсир, тинчликми ўзи?

— Нимасини айтасан, ўғлим,— муфти яна чуқур хўр-синиб қўйди.

Маҳмудбек одоб юзасидан, ортиқ саволга тутмай, индамади.

— Тўйнинг ҳам бошга бало бўлди-да...— охири ичига сиғмай кетди муфти.— Қариялар келиб, роса шовқин-сурон кўтариб кетишди. Ақлдан озиб қолишибди, кўр-намаклар. Ҳозир урф-одатларни ўйлайдиган вақтми! Ўзи-миз бировларнинг юртига сиғинди бўлсак... Урф-одат-ларга бало борми?— Садриддинхон муфтининг фигони фалакка чиқди.

Тўй бўлаётганидан ҳамма хабардор эди. Тўсатдан муфти тўйни қолдирипти, деган овоза тарқалди одам-лар орасида... Ахир бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гап-ку... Энди бечора Давлатбек нима қилади... Бечо-

ранинг боши қариган чоғида маломатдан чиқмай қолади-ку. Қиз-чи? Қиз нима бўлади?

Муҳожирлар орасида шунақа миш-мишлар тарқалиб қолганди.

— Яна Эсондолнинг ҳузурига боришга тўғри келади...

Маҳмудбек шу гапни тутиб олди. Тўғри-да, консул ўз сўзида қатъий туриши керак.

— Ҳа, боришга тўғри келади...— истар-истамас унинг гапини маъқуллади муфти.— Эртага борамиз...

Бу кутилмаган хабар Маҳмудбекни шошириб қўйди. У зудлик билан Асқаралига учрашмоғи лозим. Бу масалага ортиқ енгил қараб бўлмайди.

Ҳаммаси уларнинг ўйлаганларидан мураккаброқ бўлиб чиқди.

Асқарали Маҳмудбекни хурсанд кутиб олди. Ё сўнги кунлардаги миш-мишлар унинг қулоғига етиб келмаганмикин?

— Э-э, куёв тўра, келинг. Қойилман-е, мени тўйга айтиш ёдингдан кўтарилиб қоладими деб юрувдим.

Маҳмудбек ҳайрон бўлиб, қовоғини солди.

— Бўпти-бўпти, қовоғингни солмай қўя қол. Бунақа кайфиятда осонгина қутулишимиз қийин бўлади...— деди Асқарали дарров жиддий қиёфага кириб.

— Назаримда, бу ишда қутулишимиз қийинга ўхшаб қолди. Оқсоқолларнинг оёғини тираб олганини эшитса, Эсондол розилик бериб қўйиши мумкин.

Асқарали дераза ёнига борди. Кейинги вақтларда у шунга одатланиб қолганди. У деразадан карвон саройга қараб туриб, зарур гапларини гапираверарди.

Ана, бир гуруҳ дарвишлар ўзларини сояга олиб, нима хусусадир қизишиб баҳслашишмоқда. Улар бой карвон боши, савдогарларнинг диққатини тортишга ҳаракат қилишади.

Ҳозир ўшаларнинг шовқин-суронига қулоқ тутадиган вақтми?

— Ҳа, қутулиб қолишимиз қийин...— деди қайтариб Асқарали.

Маҳмудбек қандай оғир шароитга тушиб қолганини, у яхши ҳис қиларди.

— Уша қизни ўзинг кўрганмисан?— деб сўради бир вақт у.

— Кўрганман...

— Уҳў!—Асқарали шартта орқасига ўгирилди.—
Чиройлими?

— Ҳозир ҳазилнинг вақти эмас.

— Мен жиддий сўраяпман.

— Чиройли... аммо жуда ёш.

— Сен эса, оғайни, ўттиздан ошиб қолдинг...

Маҳмудбек Асқаралининг жиддий чеҳрасига тикилиб қолди. Ҳозир не-не боши берк кўчаларга кириб чиқмаяпти. Асқарали эса ҳозир совет кишисининг, разведкачи, коммунист инсоннинг қисмати устида бош қотирмоқда эди. Бу шаҳарда масалани қандай ҳал қилиш, қандай йўл тутиш лозимлигини шу дамда ундан бўлак ҳеч ким айтиб беролмайди.

— Сен муҳожирсан... Муфтини отам дегансан... Қарияларнинг иродасини лом-мим демай бажармоғинг даркор. Шундай экан, шу қисматга кўнишга мажбурсан. Бундан бўлак йўл тутишга эса ҳаққинг йўқ, Маҳмудбек.

Асқарали эшиттириб муҳокама юрита бошлади.

— Бундан чиқди, уйланишим керак экан-да?

— Балки, шундай қиларсан...

— Қўрбошининг қизига-я?

Асқарали индамади.

— Сиз шуни ўйладингизми?— деб сўради яна Маҳмудбек.

— Уйладим, ўйлаяпман ҳам... Ҳар қалай, сендан кўра кўпроқ ўйлаяпман. Мен қандай аҳволга тушиб қолганимизни марказга хабар қилдим. Қиз тўғрисида ҳам гапирдим.

Маҳмудбек дўсти шунча ишларни қилиб қўйганидан беҳабар экан. Муҳожир қарияларнинг энди орқаларига қайтмасликларини у олдинроқ тушунибди. Садриддинхон муфти тўй масаласида хатога йўл қўйиб бўлган эди.

— Давлатбекнинг қизи Фарида уч ойдан кейин ўн етти ёшга тўлади. Қиз онасиз тарбия топди. Онаси ҳам ортиқча ғамхўрлик кўрсатмаган. Уни кекса, ҳалол бир аёл тарбиялаган. Фариданинг қандай хотин бўлиши, қанақа инсон бўлиб етишиши кўпроқ бўлғуси эрига боғлиқ, яъни Маҳмудбекка...

— Шу гапларни марказга айтдингизми?

— Бундан ташқари, ўз фикримни ҳам айтдим.

— Фикрингиз қанақа?

— Маҳмудбек уйланиши лозим. Бу унинг муҳожирлар орасидаги тутган ўрнини мустаҳкамлайди.

Асқарали дераза ёнидан нари кетди.

— Энди ишга киришайлик. Хўш, босмачилир қароргоҳида аҳвол қанақа?

— Вақтим жуда зиқ...— бирдан ёдига тушиб шошиб қолди Маҳмудбек.— Мен бу ерга киришимга ҳатто баҳона ҳам топганим йўқ.

— Мана бу ишни бекор қилибсан,— деди қатъий огоҳлантириб Асқарали.— Ўзингни қўлга ол...— Кейин, бир оз юмшаб.— Бўпти, қани, топиб келган гапларингни гапир,— деди.

Садриддинхон муфти кўёвни ёнига олиб, ясан-тусан бўлиб Давлатбекни кига меҳмонга келди.

Давлатбекнинг ёр-биродарлари ҳам келган. Фотиҳа тўйига тайёргарлик жойида. Мохора, ҳасип пиширилган, сомса ёпилган.

Ҳозирлик худди ўз юртларидагидек. Муддао дастурхон устида тўйнинг кунини, айтиладиган одамларнинг сонини маслаҳатлашиб олиш, қалин пулини кесиш.

Маҳмудбек Асқаралининг икки кун муқаддам марказнинг қарорини хабар қилгани ёдига тушиб, мийиғида кулиб қўйди.

— Уйланавер... Аммо тўйингга бир тийин ҳам беролмаймиз. Ахир сен бир камбағал муҳожирсан... Аммо савдогар Асқаралининг сенга атаган ўз совғаси бор. Тамом...

Пул масаласини оқсоқолларнинг ўзлари ҳал қила қолишсин. Маҳмудбек, қулай пайтини пойлаб, имлаб чақираётган кампирнинг ҳузурига чиқди.

— Бу ёққа...— кампир битта эшикка ишора қилди.

У ерда уни Фарида кутарди. Икки қўли билан юзини яшириб олган.

Маҳмудбек салом берди. Қиз бошини кўтармай, аранг лабларини қимирлатди, холос. Маҳмудбек қизга нима десин? Нимани сўрасин?

Шу пайт хаёлига бир тўртлик келиб қолди:

Кўзларингда мовий сокинлик,
Керак эмас ортиқча сўзлар.

Кўзларингда тонг каби поклик,
Тонгдан-да пок эрур бу кўзлар.

Қизиқ... Бу сатрларни яратгани қачонлар эди. Аммо бу сатрлар Фаридага аталганини сира бўйнига олгиси келмасди.

— Мен бу сатрларни сира эшитмагандим...— дея шивирлади қиз.

— Бу сатрларни мен сизнинг кўзларингизга бағишлагандим...— деди Маҳмудбек.

— Вой!..— деди болаларча соддалик билан қичқириб Фарида ва ўша заҳоти яна бетларини қўли билан яшириб олди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚУЛЕЗМАСИДАН

Катга қизим имтиҳон топширяпти. Яна бир-икки ой ўтиб дипломлик бўлади. Консерваторияни яхши баҳо-лар билан тамомляпти. Қизим чет элда туғилди. Шарқнинг ҳазин, қайғули қўшиқларини эшитиб катта бўлди. Ҳозир ўша мен юрган мамлакатлардаги қўшиқлар ҳам ўзгарган. Бир куни радиодан бутунлай янгича қўшиқ эшитиб қолдим.

Куйла, жонбахш қўшиқлар фақат,
Дилларга у бахш этсин мадад:—
Орта қолсин барча карвонлар,
Қучоқ очсин бизларга мақсад.

Мен бу мамлакатлардаги оддий кишиларни яхши билардим.

Бундай қўшиқларини эшитиб хурсанд бўлдим.

Авваллари мен ҳам хотинимга ҳазин шеърлар ўқиб юрардим. Классик адабиётимизда бундай ғазалларнинг ҳисоби йўқ. Хогиним ўша китобларни ўқиб, саводини чиқарган. Кейинроқ, орадан бир неча йиллар ўтиб, уни бошқа шеърлар билан таништирдим. Шунда у менинг тўғримда, юртимиз, халқимиз тўғрисида бор ҳақиқатдан хабар топди.

...Уйимизда ҳамма осойишталик яратиш ҳаракатида. Ҳатто эркатой кенжа қизимиз ҳам опамга халақит бермай, деб, оёқ учида юради, шивирлаб гапиради. Катга қизим имтиҳонга тайёрланыпти.

Уйимизда Бетховеннинг сеҳрли, мафтункор «Лунная соната»си жарангламоқда...

ТАНТАНАЛИ КЎМИШ МАРОСИМИ

Қария кўзларини ишқалаб, алам билан шикоят қилди:

— Кўзим кўрмаяпти. Ҳеч нарсани кўрмаяпман.

— Нимасини кўрасиз,— деди судхўр зардаси қайнаб.— Тилладака тилла-да. Майли, олсам ола қолай, мулла Воҳид, олсам ҳам азбаройи сизга ёрдам қилиш учун оламан.

Эрталаб қўшни заргар қарзга пул бериб турмоқни таклиф қилган эди. Берганда ҳам катта пул бермоқчи эди. Аммо у пуллар эвазига Нозимжон ишлаб бериши керак. Воҳид ўғлини бошқа юртга жўнатмоқчи бўлаётганини ҳали ҳеч ким билмасди. Савдогар Асқарали унинг ташвишини қияпти.

Нозимнинг омади юришармикан у юртда? Буни ота билмайди. Аммо бу ерда қисмати жуда оғир бўлиши турган гап. Бу ердан қочиш керак. Бозор жуда шафқатсиз. Сокингина заргарлик расталарида эса одамлар айниқса шафқат билмайди.

— Мен сизнинг бошқа ишларингизни ҳам кўрганман,— айёрона шивирлаб қўшни заргарликка кўз қирини ташлаб қўйди судхўр.

Судхўр бой турк уларнинг нима хусусда суҳбатлашаётганларини билишини истамасди. Узук эса бебаҳо.

— Агар бир зумгина диққат билан тикилиб турсангиз,— деди Воҳид,— енгил шабададан бошлари хиёл эгилган теракларни илғайди кўзингиз.

Савдогар узукка диққат билан тикилди. Қўли гул одамгина чиза олиши мумкин бу игна учида чизилган нақшларни. Бу нақшларни фақат лупа билангина кўриш мумкин. Судхўр ҳайратдан қотиб қолди. Буни қаранг-а. Назарида, теракларга жон киргандай бўлди.

— Бўлмаган гап,— деб тўнғиллади ташида яна у.— Бу гапларингизнинг ҳаммаси чўпчак.

— Мен бу узукни шу ерда, Фарғонамни соғиниб кетганимда ясаганман.

Судхўр эзма одамларни ёқтирмайди. Унинг гаши кела бошлади.

— Қани, кўлингизни кўрсатинг-чи.

— Нимага?

— Кўрсатинг-чи,— деб қистади яна судхўр.

Заргарнинг бармоқлари аксига олиб қалт-қалт қилади.

— Сиз энди бунақа узуклар ясолмайсиз. Ундан кўра ўғлингизнинг ташвишини қилинг, мулла Воҳид.

Судхўр қариянинг қулоғига яқин келиб, ачитиб шивиради:

— Улим ҳақ. Мен ўғлингизни аллақаяёққа жўнатаётганмишсиз деб эшитдим. Олинг пулни, бўлмаса анави Нозимжонингизни олиб қўяди,— у қўшни заргар томонга ишора қилди.— Олинг.

— Ҳай, майли,— деди уҳ тортиб заргар.

Нозим тумор ясаб ўтирипти. Ялтироқ буюм устига қилдай нозик нақшлар тушяпти. Бу тумор узоқ-узоқ йиллар яшайди. Қим билади, у таққан одамига қувонч келтирадими ё ғам-ташвиш. Олтин... Даҳшатли олтин.

Судхўр кетгандан кейин Нозимжон хафа бўлиб:

— Сизни лақиллатиб кетди-ку,— деди.

— Начора, ўғлим? Жазосини худо берсин.

Воҳид пулларни кўзига яқин олиб бориб, санай бошлади.

— Бу пул сенинг йўлингга етади, менга ҳам қолади.

— Дада, сизни ёлғиз ташлаб кетгим келмаяпти.

— Боравер, ўғлим. Яхши одам айтгандан кейин боравер. Бундай имконият биздақаларга бир бўлиб қолди-да.

— Сиз нима қиласиз?

— Мен узоқ йўлга юролмайман. Кексайиб қолдим. Саломатлигим ҳам яхшимас. Энди мен қолган умримни шу ерда, ғурбатда ўтказаман.

— У ер ҳам ҳозир бегона юрт-ку.

— Йўқ, у ерда ўз одамларимиз кўп. Ажабмас, толе кулиб боқиб, омадинг юришиб кетса.

— Қандай қилиб... дадажон?— деб сўради Нозимжон.

— Қим билади, бир сабаб бўлиб, юртингга қайтиб борсанг ажабмас,— деди қария жонланиб.

Заргар бозордаги расталарга кўз югуртиради-ю, аммо кўзи ҳеч нарсани илғамайди.

— Фарғонада чинорлар, тераклар энгил шабададан чайқалиб турарди... Менга энди уларни кўриш насиб этмайди, сенга насиб қилса ажабмас, ўғлим.

Садриддинхон муфти Ислом қўрбошининг ўлигини тантанали суратда кўмишга қарор қилди. Миллий қаҳрамон, исломнинг қўрқмас жангчиси бўлмиш Ислом қўрбошининг ўлимидан барча муҳожирлар хабардор қилинди. Одамлар ўзбек мачитига қараб оқиб кела бошладди. Кўпчилик танишлари ўзбек одатига кўра, уйига фотиҳага келишди.

Қўрбошининг лой томли, деразалари қийшайган уйи одамга тўлиб кетди. Наманганлик қори ҳарс-ҳарс қилиб, қуръон ўқиб ўтирипти.

Уй шипшидам. Қўрбоши ниҳоятда ночор кун кечирарди. Сўнгги вақтларда эски-туски наMAT, жулдур кўрпачалар ёзилган хона зах.

Эшикда бир тўда йигитлар қўл қовуштириб туришибди. Улар ҳозир ўлимни ўйлашмайди. Аммо қўрбошининг зах, совуқ кулбасини кўриб этлари увишади, ваҳимага тушишади. Машҳур қўрбошининг туриш-турмуши шу бўлса, уларнинг кечмишлари охири нима бўлади?

Қарияларга эса бу яна ҳам оғирроқ таъсир қилади. Ҳозир шу ўтиришда бу қовоғи солиқ, тунд қариялар Ислом қўрбошининг ўлимига қайғуришаётганлари йўқ, улар ўз қисматлари ғамини ейишмоқда.

Зийрак Садриддинхон муфти оломоннинг қайфиятини дарров тушунди. У қўрбошининг фазилатлари ҳақида гапираркан, унинг яна бир «сифати»ни бўрттириб кўрсатишга қарор қилди. У қўрбошини бор буд-шуди, умрини халқи йўлига садақа қилган инсонпарвар қилиб таърифлади.

Мурдор сотқин Саид Мубоширнинг маъракада иштирок этаётгани Садриддинхон муфтини қаттиқ ғазабга келтирмоқда эди. Бунга қаранг-а... Ялангоёқ Рустамни дарров бағрига ола қолибди. Рустамни ҳам ҳукумат идорасида ишлайди, дейишади. У европача костюмини ечиб, тўн кийиб, салла ўраб олган. Бир чеккада мўминқобилгина қўл қовуштириб турипти. Кўринишидан у қўрбошидан мерос даъво қилиб юрган йигитга сира ўхшамасди.

«Ҳа, қари тулки,— деб кўнглидан ўтказди муфти Саид Мубоширга қараб.— Йигитчани ҳойнаҳой сен бошлаб келгансан».

Кейин, овозини чиқариб тўнғиллаб қўйди:

— Ялангоёқлар! Ушанда Кўршерматни бекор қайтарган эканман. Ушанда бу итваччани...

Ғазабга келганидан муфтининг соқолигача силкиниб кетди. Маҳмудбек уни босган бўлди.

— Парво қилманг, тақсир, сизнинг битта мўътабар назарингизга арзишмайди булар,— деди шивирлаб.

— Булар бизнинг ўлимимизни кутиб ётишибди,— дея шивирлади муфти ҳам.

Бунга Маҳмудбек ҳам шубҳа қилмасди.

Ўзбек мачитига олиб борадиган йўл муҳожирлар билан тўлиб кетган. Полиция кишилари ҳам пайдо бўлди.

Мачитдан сал нарида мазор бор эди. Аммо бу мазор қоратегинликларга қарашли. Тожик қишлоқларидан чиққан алп қомат, забардаст йигитлар эрталабдан мазор девори тагига қатор тизилиб туриб олишган. Бу эркакларнинг оломонга тунд назар ташлаб, нега тизилиб туришганини тушуниб бўлмасди. Мазор ичида ҳам одам кўп. Ҳар битта гўрнинг тепасида одам.

Маҳмудбек муфтига маслаҳат солди: Ислом қўрбошини бегона мазорга кўмиш қанақа бўларкин?

Садриддинхон муфти юз бериши мумкин бўлган кўнгилсизликни идрок этгандек бўлди. Аммо қизишиб кетган муфтини ҳозир тўхтатиб қолиш қийин эди.

— Ислом қўрбоши ҳам мусулмон фарзанди,— гўё ўзига-ўзи гапиргандек тўнғиллади муфти.— Бу нодонларни дея озмунча азият чекдимиз? Наҳотки, Ислом учун шу ердан икки қарич ер топилмаса? Наҳотки, шундай мўътабар зотни шаҳар чеккасига олиб чиқишга мажбур бўлсак?

Маҳмудбек тортишиб ўтирмади, фақат огоҳлантириб қўйишни лозим топди:

— Менга полиция одамларининг келгани ёқмаяпти. Бу Саид Мубоширнинг иши бўлса керак.

— Ҳа, ўшанинг иши...— Муфти бош силкиб маъқуллади.— Риёкор, малъун сотқин. Айғоқчи.

Ён-верида турган мўмин-мусулмонлар бу муҳтарам зотга қараб-қараб қўйишмоқда эди. Мўмин-мусулмонларнинг бу назари унга дадиллик бахш этгандек бўлди.

— У ерли ҳукуматнинг товонини ялаб юрипти. Ялоқи ит. Ўз оға-иниларини бутунлай унутиб юборган.

Саид Мубошир бир чеккада турган эди. Бу «амалдор» кийим-кечаклари билан ҳам, ўзини эркин тутиши билан ҳам «оға-ини»ларидан ажралиб турарди. У оло-

монга аралашиб кетишни истамасди. Ғазабнок кўзлари одамларни пийпалайди. Саид Мубошир чиндан ҳам ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайдиган одам. Одамлар у билан ҳатто кўз қараши орқали тўқнаш келиб қолишдан ҳам қўрқишарди.

Саид Мубошир муфтига қарамасликка ҳаракат қилади.

— Ярамас,— алам билан тўнғиллашда давом этди муфти.— Тустовуққа ўхшаб ясан-тусан бўлиб олганини қаранг унинг.

Ниҳоят, мазорга жўнайдиган вақт келди. Оломон тобутни елкасига олиб, олға интилди. Тобут оппоқ саллалар узра лопиллаб елкама-елка ўтиб, олға силжиб боради. Олдинда кўзойнагини тўғрилаб-тўғрилаб Кўршермат билан муфти бормоқда.

Собиқ муллалар, бойларнинг бўйинлари ҳам. Кўпчиликнинг ёши ўтиб қолган. Ҳаммаси ҳозир ўз қисматини ўйлаб боради.

Бир вақт маросимга тўпланганларнинг устига қоратегинликлар бостириб кела бошлади.

Муфти олдинга ўтди.

— Биродарлар! Мусулмонлар! Бугун биз қадрдон дўстимиз, исломнинг содиқ жангчиси Ислом қўрбоши билан видолашмоқдамиз. Нега бундай қилиясизлар!

Қоратегинликлар орасидан ғўлабирдан келган қора соқол бир қария ажралиб чиқди.

— Бизнинг мазоримизга қўймаймиз.

— Нега?!— Муфти деярли чинқириб юборди.

— Ҳар битга лаҳадда беш-олтитадан оға-инимиз ётипти. Қўйдирмаймиз,— деди қария хотиржам овозда.

Муфти қўлини юқори кўтариб, овози борича қичқирди:

— Ё парвардигор, не синоатлар юз беряпти бу ер юзида-я?

Муфти ҳозир шу туришида ниҳоятда аянчли кўринарди.

— Мусулмонлар!— У орқага, муҳожирлар турган томонга ўгирилди.— Бизга бу юртда ўлганимиздан кейин ҳам ер тегмас экан.

Қоратегинликларнинг ёнида полиция пайдо бўлди.

— Ҳа-а! — дея қичқирди муфти.— Ҳаммаси олдиндан келишиб қўйилган экан-да. Ҳаммаси сотилган. Бу оламда ҳамма нарса сотилади!

Кўршермат беихгиёр орқага чекинди. У бу жожа-рода иштирок этишни истамасди. Тентак чол ҳаддидан ошиб кетди. Кўршермат муфтининг енгидан тортди, аммо Садриддинхон юлқиниб олдинга интилди.

— Мозор сизларникимас,— деб хотиржамлик билан огоҳлантирди сержант.

— Бизнинг жойимиз қумда. Шақалларнинг орасида экан. Эшитдиларингми, мусулмонлар?— деб чинқира бошлади муфти.

Бир вақт унинг кўзи бир чеккада мамнуният билан гердайиб қараб турган Саид Мубоширга тушди. Ҳукумат амалдори тантана қилганини яширмасди ҳам. Муфти бунга чидолмай яна қичқирди:

— Мусулмонлар, орамизда душман бор. Полицияни шу одам чақиртирган. У бизни масхаралаб куляпти!— Муфти шундай деди-да, озғин томирлари ўйнаб кетган муштини тугиб, эски душмани Саид Мубоширнинг устига ташланди.

Кўрқиб кетган одамлар ўзларини орқага олишди. Кўршермат парокандаликдан фойдаланиб тор кўчадан чиқиб олиш ҳаракатига тушди. Уч-тўрт қария унинг бу шармандаларча қочишини пайқаб қолишди. Кўршерматни кўрқоқликда айблаб туриб, ўзлари ҳам унинг кетидан жуфтакни ростлашди. Елкама-елка ошиб, лопиллаб кетаётган тобут ҳам ерга тушди. У бир чеккада қийшайиб ётар, у билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди.

Садриддинхон ирғиб юриб Саид Мубоширнинг олдида борди-да, башарасига муштлай бошлади. Азбаройи ғазоби қайнаганидан телба ҳолига келган муфтини шаштидан қайтаришга ҳеч ким журъат қилолмасди. Бундай шаллақиликни кутмаган Мубошир ўзини аранг ҳимоя қиларди.

— Ит ялоқи! Ҳукумат олдида тиз чўкиб, товонини ялаганинг-ялаган. Манфур сотқин...

Муфти Саид Мубоширни муштлай-муштлай чарчади, сийрак соқолидан ушлаб олди. Ҳукумат амалдори унинг қўлидан қугуламан деб, бошини силкитган эди, салласи чувалиб тушиб кетди.

— Сен ҳукуматинг билан бирга биз бечора мусулмонларни ёмон кўрасан. Худо ўлим берсин сенларга!

Муфти ҳаддидан оша бошлаганди. Жанжалга полиция аралашишга мажбур бўлди. Телба бўлаётган қарияни зўр-базўр ажратиб олишди.

Муфтининг чангалидан қутулиб олгандан кейин, энди Саид Мубошир унга лаънатлар ёғдира бошлади.

Ҳамма ҳар қаёққа қараб тирқираб қочиб кетаётган бўлса ҳам, бу гапларнинг ҳаммасини эшитди.

Қўрбошининг жасади солинган тобут бир чеккада қолиб кетди. Орадан бир-икки соат ўтгандан кейингина уч-тўрт киши келиб, оҳ-воҳ қилиб, Ислом қўрбошининг жасадини шаҳарнинг чеккасига, ўзбек мозорига олиб кетишди.

Эртасига муфтини полиция участкасига чақиртиришди. Саид Мубошир боллаб ўчини олди. У бўлиб ўтган можарони тезда ҳукуматга хабар қилган, ҳукумат ўз навбатида қатъий қарор чиқарганди.

Сўроққа чақирган офицер мусулмон эди. У чолдан эзмаланиб ҳол-аҳвол, кайфиятини суриштирди. Муфти игна устида ўтиргандай, тоқатсизланиб, фаромушлик билан жавоб берарди. Кеча кечқурун Садриддинхон Эсондолнинг ҳузурига борган эди, консул иш билан бир ерга чиқиб кетган, деб жавоб қилишди. Ҳали сира бундай бўлмаганди. Муфти «сотқин Мубоширни» қаргай-қаргай, кечаси билан мишжа қоқмай чиқди.

Эрта билан эса уни полицияга чақиртиришди.

Офицер бир варақ қоғоз узатди. Аммо муфти уни ўқиб ўтирмади.

— Нима деб ёзилган қоғозда, ўғлим?

— Сизга полиция назорати остида шаҳарни ташлаб чиқиб кетиш таклиф қилинган.

— Қаёққа?— ўзини аранг қўлга олиб, бўғиқ овоз билан сўради муфти.

Офицер мамлакат шимолидаги кичкинагина бир шаҳарнинг номини айтди. Муфти тушундики, энди бу сургунгина эмас, ҳатто қатл бўлади.

— Қачон жўнаб кетишим керак?

— Уч куннинг ичида.

Муфти таъзим қилиб хонадан чиқди-да, қоғозни тўрт буклаб чўнтагига солди.

Садриддинхон бу уч кунни ибодатга бағишлади, намоздан бўш вақтларида Саид Мубоширнинг бошига лаънат тошларини ёғдирди. Мачитга қеладиган ҳудожўйлар ҳам муфтининг кўнглини кўтарган бўлиб, Саид Мубоширни қарғашди.

Шу уч куннинг ичида, то сўнгги дақиқагача ҳам, Сад-

ридинхоннинг яқин дўсти, маслаҳатгўйи бўлмиш турк консули Эсондол қорасини кўрсатмади.

Муфти йиғларди... Бунгача Саид Мубоширни, ватан олдидаги бурчини унутиб қўяётган мусулмонларни койий-койий бир амаллаб чидаб турган эди. Ахир бўлмади, ажиндан бужмайган юзлари, паҳмоқ соқолини ювиб, кўз ёши дарё бўлиб оқди. Ахир у ҳозир барча режалари, орзулари билан видолашмоқда эди-да.

Маҳмудбек муфти билан бирга жўнашга қарор қилди. Қария бошини қуйи солганича, узоқ жим қолди.

— Йўқ, ўғлим,— деди у ниҳоят.— Мен сизни қурбон қилишни истамайман. Мен билан сургунда нима қиласиз? Ўтмиш китобини варақлаб юраверасизми? Йўқ, сиз бошқа китоб ёзишингиз керак — келажак китобини. Мен эса энди тоат-ибодатга бериламан. Мабодо, маслаҳатим лозим бўлиб қолса, бориб турарсиз.

Муфти беҳол эди. У ҳамма нарсадан қўлини ювиб, қўлтиққа уриб, энди четга чиқаётгандек эди. Бироқ Маҳмудбек бу қарияни яхши билади. Кичкинагина шаҳарчада у тезда зерикиб, катта-катта ишларнинг хумориси тута бошлайди уни. Борди-ю кексалиги, ёлғизлиги, боз устига полиция қайтадан фаолиятини бошлашига имкон бермаса, унда у Туркистон миллатчиларининг бошлиқлари билан ёзшма бошлайди. Бу муҳитда унинг номи ҳали ҳам салмоқли ўринни тутди... Муфти ўз маслаҳатлари билан бўлса ҳам уларнинг ишларига бошчилик қила бошлайди. Аммо илгариги куч-қуввати, ёрдамчилари, доимий келиб турадиган маълумотларнинг йўқлиги, турган гапки, тез орада сезилиб қолади.

— Сиз шу ерда қолишингиз лозим, ўғлим,— дея гапида давом этди муфти.— Мен жаноб Чўқоевга юз берган воқеани ёзиб юбораман. Большевикларга қарши курашдаги ишингизга фотиҳа бераман. Бугундан эътиборан ватангадо мусулмонларга энди сиз раҳнамолик қиласиз.

Бу гапни муфти аллақандай кўтаринки руҳда айтди. Бу сўзлар ўзига ҳам таъсир қилиб кетдими, муфтининг кайфияти кўтарилди.

Маҳмудбек Садриддинхонни кеч тушиб қолганда кузатиб қўйди. Анча жойгача бирга кузатиб борди.

— Етар, ўғлим, энди қайтинг...

У ёғига, то борадиган еригача Салимнинг ўзи кузатиб боради. Маҳмудбек Салимни муфтига роса мақтаганди.

— Биламан, хабарим бор, ўғлим, оғир сафарингиз-да сизга ҳамроҳ бўлган.

Салим муфтининг ҳар бир ҳаракатини зийраклик билан кузатиб келяпти. Эгар яхши урилганми-йўқми, деб қайта-қайта кўздан ўтказди.

— Энди қайтаверинг, ўғлим,— деди охири қатъий қилиб муфти.— Қайтаверинг. Сиз ҳам ҳали анчагина йўл босишингиз лозим.

Улар қучоқлашиб хайрлашишди. Муфти Маҳмудбекнинг елкасига қоқиб қўйди.

— Сиз ишлашингиз керак. Менинг хатоларимни ҳисобга олиб ишланг энди. Ҳа, ўғлим, менинг ҳам адашган вақтларим бўлган. Майли, энди боринг...

Маҳмудбек уларнинг қораси кўринмай қолгунча орқаларидан қараб турди-да, кейин кетига қайтди.

Қайтишда у отининг бошини карвон саройга бурди. Бу ерда одамлар уйқуга барвақт ётишади. Асқаралининг деразасида эса ҳали чироқ ёниб турибди.

Маҳмудбек отни карвон сарой хўжайинига қайтарди, чўнтагини ковлаб пул чиқармоқчи бўлган эди, хўжайин қайтарди:

— Керак эмас, жаноб Маҳмудбек, ҳожати йўқ. Муҳтарам муфти жанобларининг бу ердан кетганларига биз ҳам қайгурияпмиз.

Хўжайин таъзимда эгилди. У шивирлаб, Мубоширнинг хоинлигини гапириб бермоқчи бўлди-ю, аммо қўл силтаб қўя қолди.

— Хуллас, яхши бўлмади-да...

Хўжайин Мубоширни ёмон кўрар, аммо ундан қаттиқ ҳайнқарди ҳам.

Маҳмудбек йўл-йўлакай бўлиб ўтган бу гапни Асқаралига ҳикоя қилиб берди.

— Гапингиз тўғри. Муфтининг эндиги умри азобда ўтадиган бўлди. Энди Саид Мубошир муҳожирларнинг яқинига йўламайди. Лайчаси Рустам ҳам.

Асқарали сўнгги кунларда жуда чарчаган.

— Қаҳва блан одам бўлиб турибман-да,— деди у.— Энди бир оз дам олсак ҳам бўлади.

Бир муддат сукут қилиб тургач, мамнуният билан:

— Ҳа-а,— деди,— дафн маросими жуда кўнгилдагидек уюштирилди. Яшанг, Маҳмудбек! Энди дам олайлик.

Хайрлашатуриб, Асқарали Маҳмудбекдан кўнгил сўради:

— Уйда ишлар қалай?

— Дуруст.

— Ундай бўлса хурсандман... Фақат оиланг учун вақт жуда оз қолаётгани яхши бўлмаяпти-да.

Маҳмудбек беихтиёр кулиб юборди. Асқарали унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ҳа, нима гап?

— Бунақа гапни бу ерда эшитиб бўпсан. Институт ёдимга тушиб кетди. У ерда ҳам катталар, оиламга кам вақт ажратаман, дейишарди-да.

Асқарали ҳам жилмайди. Пешанасини ишқаб қўйди.

— Ҳа, оғзимдан беихтиёр чиқиб кетди. Яхшиямки бунақа гапни бу ерда ҳеч ким тушунмайдиам.

Иккалалари ёлғиз қолишган пайтларда Асқарали омади юришган димоғдор савдогарларга сира ўхшамай қолади. Ўзини бир зум бўлса ҳам эркин ҳис қилади.

Маҳмудбек дўстининг бутун фаолиятини аниқ билмайди, дудмол билан сезиб юради, холос.

Асқарали бир куни:

— Сени кўрдим дегунча беихтиёр юртимиз эсимга тушиб кетади. Бирдан мана бу ерим қисиб келади,— деб, у томоғига ишора қилди,— сира қўйиб юбормайди... Нега бундай бўлади, сира тушунолмайман. Қим билади, балки қариб қоляпманми?

У ваганида содир бўлаётган воқеаларни Маҳмудбекка камдан-кам ҳикоя қилади. Асқарали берадиган маълумотлар қисқа, аниқ бўлади. Бунёдга келаётган янги каналлар, йўллар, шаҳарлар ҳақида гапираркан, қисқа характеристика бериб ўтади, холос.

Асқарали неча йилдан бери муҳожирликда кун кечиради? Маҳмудбек-чи, у ҳали қанча юради бу ёқларда?

— Хотинингга салом деб қўй...— деди Асқарали чуқур нафас олиб.— Қани энди бир меҳмон бўлиб боролсам уйингга...

— Борарсиз ҳали...

— Тўғри. Бормасам бўлмайди ҳам. Бўлди. Хаёлпарастликни қўяйлик энди. Дамингни ол. Яқин кунларда катта ишлар бошланиб кетадиганга ўхшайди, назаримда.

Осиёлик аёллар кутишга ўрганиб қолишган. Фаридани ҳам оғир, сипо бўлишга ўргатишган. Аммо эрга тегди-ю, ҳаммаси эсидан чиқди-қўйди. Эшик тиқ этди дегунча, югуриб бориб, остонаданоқ эрини кутиб олиб, саволга тута бошлайди:

— Нега кеч қолдингиз? Мен эсингиздан чиқиб қолдимми? Соғмисиз? Чарчадингизми?

Маҳмудбек унинг бошини силайди.

— Ташвишланма, Фарида, тинчлик.

Девор қўшниси, аёл билан эркакнинг бундай муносабатига ўрганмаганидан, қаттиқ-қаттиқ йўталиб, идиш-товоғини шарақлатади, одамларнинг бузилиб кетаётганидан шикоят қилади.

Бир куни у муфти билан бўлган можарони эшитиб келиб, ҳаммасини Фаридага оқизмай-томизмай гапириб берди.

Қўшни чиқиб кетгандан кейин ваҳимага тушган Фарида, ранги қув ўчиб, тиқ этса, эшикка қулоқ тутиб ўтирди.

Маҳмудбек эски шаҳардан кичкинагина бир уйни ижарага олган эди. Бу ер сокин, анча тинч. Бу томонда туркистонлик муҳожирлар ҳам кам учрайди. Пахса девор, лой томлик бу тор кўчадан катта кўчага чиқилса, у ердан шаҳар маркази жуда яқин. Кўчада майда-майда ҳар хил дўконлар, ис босган ошхоналар кўп. Қатор тизилишиб қандолатфурушлар эснаб ўтиришади.

Бундай кўчалар Осиёнинг ҳамма шаҳарларида ҳам бор. Кейин, бу ерда урф-одатлар ҳам бир хил.

Маҳмудбек аста эшик ҳалқасини қоқди. У Фарида кутиб ўтирганини билади. Шуни ўйлаб, бирдан кўнгли кўтарилиб кетди. Муфтининг гаплариям, чийилдоқ овозиям, ҳар хил совуқ, эҳтиёткор ва айёр чехралар ҳам бирдан унут бўлгандай бўлди. Ҳаммаси... Ҳозир қулоқларини эркалатиб, Фариданинг шивирлаб гапираётган овози эшитиляпти, холос.

— Тинчликми? Қаерда эдингиз? Кутавериб чарчаб кетдим. Хавотир олдим...

Маҳмудбек Фаридани елкасидан қучоқлаб, индамай уни уй томон бошлади. Кейин, унга нима ҳам дея оларди?!

Фарида йиғлаб юборишдан ўзини базўр тутиб келарди.

— Тинчлик, тинчлик. Хотиржам бўл!— дерди Маҳмудбек уни юпатиб.

— Ҳозир чой дамлайман, ўтира туринг. Овқатингиз ҳам совиб қолди. Ҳозир...

Кейин, чой устида, Фарида ундан ғазал ўқиб беришни илтимос қилди.

— Қанақа ғазал?— ҳайрон бўлиб сўради Маҳмудбек.

— Истаган ғазалингизни-да...— деди у ғазал эшитишга мосланиб ўтираркан.

— Бўпти...— Маҳмудбек жилмайиб қўйди. Ҳофиз ғазалидан қўйдаги мисралар ёдига тушди унинг:

Шуълаи жамолинг ногоҳ
ёнди даврон зулматида,
Муҳаббат дунёга келди —
ёндирувчи нур остида.

Фарида ғазал тинглашни яхши кўрарди. Кутилмаганда қизиқ-қизиқ саволлар бериб қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Нега энди шоирлар шундай деб ёзишади-я? Нима, илгари аёллар бошқача яшашганми?

Маҳмудбек елкасини учирди.

— Аёлларни кўнгил ҳуши деб, томоша қилишган бўлса керак-да, агар шундай чиройли таърифлашган бўлса?— деди Фарида ўзи хулоса чиқариб.

— Шундай бўлса бордир,— кулди Маҳмудбек.

— Анови ерда,— Фарида қўшнилари томон ишора қилди,— битта тили заҳар аёл туради. Умрида шаҳарни кўрмаган. Эри уради... Шундай урадики... Демак, унга ҳеч ким: жамолинг васфи, деб таъриф бермаган бўлса керак-а?

Маҳмудбек индамади. У бошқа, бундан ҳам нозикроқ савол чиқиб қолишидан қўрқарди. Фаридадан бундай саволларни кутса бўлади. Ахир, ўз тақдири, қисмати ҳам оз қизиқтирмайди-да уни.

Маҳмудбек Фаридага аста-секин ҳаёт алифбосини, ҳали у мутлақо беҳабар бошқача ҳаёт алифбосини ўргата бошлади. Эҳтиёт билан, шошилмай ўргатди.

Аммо, Фариданинг ўзи ҳам идрокликкина эди...

Маҳмудбекнинг эса уни ҳали кўп нарсалардан хабардор қилишга ҳақи йўқ эди...

Асқарали Маҳмудбекни, яқин кунларда катта ишлар бошланиб кетадиганга ўхшайди, деб огоҳлантирганида янглишмаган эди. Орадан икки ҳафта ўтиб, Маҳмудбекни Эсондол ҳузурига чақиртирди.

Турк консули муғамбирлик қилиб, содир бўлган воқеани эшитиб, қаттиқ хафа бўлганини айтди. У ўз ролини усталик билан ўйнар, ҳайрон бўлиб бош чайқаб:

— Буни қаранг-а, жуда кўнгилсиз воқеа содир бўлибди-ку,— деб қўярди.

Турган гапки, Эсондол бўлиб ўтган можаронинг барча тафсилотларидан хабардор эди.

— Ҳа, муҳтарам муфти қариб қолди,— деди уҳ тортган бўлиб.— Илгарилари у оғир-босиқ одам эди, бундай бемаъни ишларга йўл қўймаган бўларди. Ислон қўрбоши бундай дабдабага арзимасдиям. Уни камданкам одам танирди. Тавба, бу ҳангаманинг нима кераги бор эди?

Хизматкор кириб, иккита чинни тақсимча қўйиб, устида муз парчалари сузиб юрган стаканда сув қўйиб кетди.

— Кофе ичасизми?

Маҳмудбек миннатдорчилик билдирди.

Эсондол креслога суянганича, бир муддат кўзларини юмиб, севимли ичимлиги — муздек сувдан ҳўплаб ўтирди.

— Турмушингиз қалай, жаноб Маҳмудбек?

Маҳмудбек елкасини учирди.

— Ўз ҳолатимга ўзим ҳам баҳо беролмай қолдим. Юриб-юриб келиб бирдан тўхтаб қолганга ўхшайман. У ёғига нима қилишимни, қайси томонга бурилишимни билмайман.

— Унақа қаттиқ куйинаверманг. Муҳтарам муфти энди қариб қолди,— деди яна қайтариб Эсондол.— Бу ҳаёт қонуни. Энди унинг ишларини сиз давом эттирасиз.

— Мен?— Маҳмудбек ўрнидан туриб кетди.

— Сиз! Сиз! Ўзингизни босинг.— Эсондол жилмайди.— Нега бунча ташвишга тушмасангиз?

— Мендан эътиборлироқ одамлар бор-да!

— Бор. Масалан, Кўршермат,— Эсондол унинг фикрини қувватлади.— Бизга эса ёш, ҳаракатчан, илмли одамлар керак.

Эсондол кескин ўрнидан турди. Эсондолнинг ўзи ҳам аллақачон қирқдан ошиб кетган. Аммо анча ёш кўринади. Яғринлари кенг, ҳаракатлари аниқ, кул ранг кўзлари чақнаб туради.

— Ишлар энди бошланяпти. Дадилроқ бўлинг, Маҳмудбек!

Эсондол, яқин кунларда қизгин ишлар бошланади, ҳаёт батамом ўзгаради, деб ваъда берди.

Эсондол ҳақ эди. Янги танишувлар, жиддий учрашувлар юз берди. Бир жума куни Маҳмудбекни турк ваколатхонасига қабулга таклиф қилишди. Эсондол ўзбек миллий кийимидаги ёш йигитни тантанали суратда дипломатларга таништирди. Маҳмудбек аввалига қора фрак кийган бу жиддий одамлар ва синчков назарли аёллар орасида ўзини ноқулай ҳис қилди.

— Туркистон «Миллий истиқлол» ташкилотининг вакили жаноб Маҳмудбек Содиқов.

Япония консули Маҳмудбекнинг уларнинг ваколатхоналарига ҳам меҳмон бўлиб боришига умид билдирди. Ўрта Осиёлик минглаб муҳожирларнинг вакили бўлмиш бу кимса билан суҳбатлашиш шарафига муясар бўлса, ўзини бахтиёр ҳис қилган бўлур эди.

Турк, кўзга кўринган бактериологлардан доктор Берк ва унинг хотини — оппоқ, шўх немис аёл Инга ҳам туркистонликларнинг ёш йўлбошчиси уйларига меҳмон бўлиб келишига умид билдиришди.

Маҳмудбек бир қулай фурсатини топиб, Эсондолга бу жамият орасида ўзини ноқулай ҳис қилаётганини айтди.

— Улар чиндан ҳам мени расмий киши сифатида қабул қилишяпти.

— Ҳа, улар янглишишмаяпти,— деб жилмайди Эсондол.— Қабулдан кейин бир фурсат қолишингизни сўрайман.

Хизматкор, афтидан, огоҳлантириб қўйилган бўлса керак. Маҳмудбекни ваколатхонанинг сокин йўлакларидан ўтказиб, ўша таниш хонага бошлаб кирди ва курсига ишора қилди. Маҳмудбекнинг эътиборини бўм-бўш стол устидаги мовий конверт ўзига тортди. Яқингинада Париждан муфтининг номига ҳам шундай конвертлар келиб турарди. Бу, турган гап, Мустафо Чўқоевдан келган хат эди.

Эсондол кирди, конвертни олиб Маҳмудбекка узатди.

— Уқинг!

Шу бугундан эътиборан Маҳмудбек Содиқов «Миллий истиқлол»нинг шарқ мамлакатларидаги расмий вакили деб ҳисобланади. Мустафо Чўқоев мактубида унга шуни хабар қилган эди.

Маҳмудбек Япония консули жаноб Итонинг таклифидан фойдаланиб, унинг ҳузурига кирди. Консул паст бўйли, хушмуомала, мулозаматли одам. Агар бошидан силасангиз, кўзни юмиб, дарров ҳуррак ота бошлайдиган мушукка ўхшайди. Юришидан ҳам мушукни эслатади: оёқларини аста-аста кўтариб, мулоим юради.

Жаноб Ито туркистонлик муҳожирларнинг бошлиғи Маҳмудбекнинг ватандошларининг оғир қисматлари тўғрисидаги ҳикоясини эшитиб, уларга қайғудош эканлигини билдирди. Бахтсизликка учраган шарқ халқларига ёрдам беришни бурчим деб биламан, деди. Бироқ бу халқларнинг ўзлари ҳам қўлларини қовуштириб ўтиравермасликлари лозим.

Вазмин Асакура кресло ёнида солдатдай гердайиб, тикка турибди. Асакура Маҳмудбекни гўё энди кўраётгандек. Консулнинг ҳузурида у, одатдагидек, ҳол-аҳвол ҳам сўрамади.

Консул яна мингирлаб бир неча минут суҳбатлашган бўлди, кейин хайрлашиш учун қўлини узатди.

— Хайр... Мени ҳаминиша дўстингиз деб билишингиз мумкин.

Кейин Маҳмудбек билан Асакура суҳбатлашди. У қаламини чегарадан юргизаркан, ҳадеб ичкарига, совет Урга Осиёси томонга кириб кетаверарди. Разведкачи «Миллий истиқлол» одамлари жойлашиши лозим бўлган пунктларни санаб ўтди.

— Советлар анча мустаҳкамланиб оляпти. Унлаб, юзлаб қурилишлар кетяпти. Сиз бу мамлакат кучларини заифлаштирмоғингиз даркор.

Гап Совет Иттифоқига қўпоровчилар жўнатиш, шпионлар тармоғини кенгайтириш устида бормоқда. Жаноб Асакура муҳожирлар орасида иш олиб боришга алоҳида эътибор беришни тайинлади.

— Уларда Советларга қарши душманлик туйғусини

уйғотиш керак. Душманлик, душманлик, душманлик туйғусини тарбиялайверинг.

Асакура қизишиб кетиб, қаттиқроқ гапира бошлади. Кейин, ўзига келиб, мулойимлик билан қўшиб қўйди:

— Албатта, одамларингизнинг ўзи ҳам бу мусибатлари, юртма-юрт дарбадар юришларига ким айбдорлигини яхши билишса керак.

Нақадар таниш сўзлар. Маҳмудбек бу сўзларни муфтининг оғзидан ҳар куни эшитарди.

Асакура Париждаги шу кунлардаги аҳволни гапириб берди. Япон дипломатларидан бири Мустафо Чўқоевнинг яқин дўсти. Уларнинг бирдан-бир ниятлари мазлум Шарқ халқларига ёрдам бериш. «Миллий истиқлол»да ташвиқот ишларининг йўлга қўйилиши японларни қониқтирмайди. Ишлари анча юзаки, хом. «Ёш Туркистон» журналининг нашрини яхши йўлга қўймоқ, тиражини кўпайтирмоқ лозим. Советлар мамлакатидagi аҳвол тўғрисида кўпроқ брошюралар чиқариш керак, бериладиган маълумотлар нозик, ақлли, одамларнинг миллий ғурурини қўзғата биладиган, большевикларга нисбатан нафрат қўзғайдиган бўлиши даркор.

«Ёш Туркистон» журнали Парижда тайёрланарди. Аммо уни Берлинда босишга тўғри келарди. «Миллий истиқлол» ўз босмахонасига эга эмасди.

— Биз Женевада шундай босмахона ташкил қилмоқчимиз. Журналдан ташқари зарур китоб, брошюра, варақаларни ҳам бостиришингиз мумкин бўлади.

Асакура Туркистон муҳожирлари лидерларининг мукамал режаларини очиб солмоқда эди. Гапининг охирида у бу ишларга шахсан ўзи бошчилик қилишини айтди.

Маҳмудбек турк мутахассиси, бактериолог Берк ҳузурига ҳам ташриф буюрди. Унинг бу ниятини Эсондол ҳам маъқуллади.

Беркларникида бўлганида тушундики, қувноқ Инга хоним ёлғиз хўжаликнигина эмас, эрини ҳам қаттиқ ушлар экан.

Афтидан, бир оз семириб, қорин қўя бошлаган Берк чилим чекишни, кофе ичиб, янги газеталарга кўз югуртириб мудрашни яхши кўрса керак.

Нозик, қадди-баста келишган Инга хоним уйда тез, дадил юарди.

У Маҳмудбекни очиқ чеҳра билан кутиб олди.

— Келар экансиз-ку, азиз меҳмон.

Унинг мош ранг кўзлари қувончдан чақнаб кетди. Инга ролга киришга уста эди. Жаноб Берк ҳам эринчоқликни аранг енгиб, аста ўрнидан туриб, Маҳмудбекнинг истиқболига юрди.

— Хурсандман. Жуда хурсандман. Келиб яхши қилибсиз.

Унинг гапириши тўтиқушнинг ўзгинаси эди. Салдан кейин яна бир меҳмон ташриф буюрди, бу немис мутахассиси Макс Зельцер эди.

Германиядан келган колония мутахассислари жуда тотув яшашарди. Улар тез-тез учрашиб туришар, миллий байрамларни биргалашиб кутишарди. Макс Зельцер шаҳар заводининг инженери, у бугун ҳам ҳамшаҳарини кўргани келганди.

— Бу тасодифни қаранг-а,— деб хурсанд бўлди Инга.— Биз жаноб Маҳмудбек билан бир мамлакатнинг фуқаросимиз, аммо мен немислигимча қоламан. Шунинг учун эски қадрдонимиз Макс ҳам менга юртдош бўлади.— У садаф тишларини кўрсатиб кулди. Берк ҳам Ингага тақлидан жилмайиб қўйишни лозим топди.

Дастурхон устида гап яшашлари ва ишлашлари зарур бўлган мамлакат устида кетди. Макс Маҳмудбекдан бегона юртда неча йилдан бери яшаётганини сўради ва дардини тушунгандай, чуқур нафас олиб қўйди.

— Қийин, қийин, албатта. Мен ҳам кўп йиллардан бери бегона юртларда дарбадар юраман. Бир фикр менга ҳамиша далда бериб туради: мен истаган вақтимда юртимга қайтиб кетишим мумкин.

Маҳмудбек бошини қўйи солди.

— Кечирасиз,— деди шошиб-пишиб Зельцер.— Мен сизни хафа қилмоқчи эмас эдим.

— Биламан,— деди Маҳмудбек бошини кўтармай.

— Дўстимиз Зельцер сизни анча-мунча янгиликлардан хабардор қилиши мумкин,— деди гапга аралашиб Инга.

Маҳмудбек қадини ростлади. Афтидан, унинг чеҳрасида ажабланиш ифодаси акс этган бўлса керак, ҳам-малари кулиб юборишди.

— Ҳа, ҳа... Ҳар ҳолда кўнгилли янгиликлар,— деди Зельцер.

У қўлидаги сочиғини тахлаб, столга қўйди.

— Яқин вақтлар ичида дунёда аҳвол бутунлай ўзгариб кетади. Немис халқи ва унинг дўстлари катта вазифани зиммаларига олмоқдалар: улар инсониятни большевизмдан халос қилишмоқчи. Ана шунда сиз яна ватанингизга қайтишингиз мумкин бўлади.

— Урушми?

— Балки,—деди бамайлихотирлик билан Зельцер.— Мен Совет Иттифоқида бўлганман. Шартнома асосида ишлаб келганман. Орадан бир неча йил ўтиб, бу кўнгилсиз мамлакат мустаҳкам оёққа туриб олади. Маданийлашган инсоният ҳозирнинг ўзида, зудлик билан бунинг олдини олмоғи даркор.

Маҳмудбек Зельцернинг гапларини диққат билан эшитди. Аслида бу япон консули Итонинг Совет Иттифоқида қарши муҳожирларни қайраб солиш ҳақидаги таклифининг ўзгинаси эди.

Зельцер конкрет ҳаракат ва муддатларни тилга олмади. У Маҳмудбекни олиб борилаётган ишлардан хабардор қилиб қўйди, холос.

— Гитлер — мазлум халқларнинг умиди. У ҳамиша ўшаларнинг қисматини ўйлайди. Европадан бошпана топган дўстларингиз буни ҳис қилишаётган бўлса керак.

Маҳмудбек бу гапни маъқуллади: ҳа, буни ҳис қилиб туришибди.

Зельцер анчагача жаҳонда рўй бериши лозим бўлган ўзгаришлар тўғрисида сафсата сотди. Охири уй эгаси зерикиб, дам-бадам соатига қарай бошлади.

— Яна кўришамиз деб умид қиламан,— деди Зельцер хайрлашиш чоғида.

— Ҳа, албатта, албатта...

— Бу ерда анчагина немис мутахассислари бор. Врачлар, агрономлар... Ҳарбий инструкторлар ҳам бор. Улар сизга ёрдам беришга ҳамиша тайёр,— деб, Маҳмудбекнинг кўнглини тўқ қилиб қўйди Зельцер.

Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас Маҳмудбекнинг ҳузурига герман граждани авиациясидан бир учувчи йиғит келди.

— Мени Густав деб чақираверинг,— деди у Маҳмудбек билан худди эски қадрдонлардек сўрашаркан.— Мен кеча учиб келдим. Мана буни сизга бериб қўйишимни илтимос қилишган эди...

Уша таниш кўк конверт, таниш дастхат. Мактубда Мустафо Чўқоев ғурбатда ғариб юрган мусулмон аҳлига ёрдам қўлини чўзишга ҳамиша тайёр турган немис биродарларни мақтаб, ушбуни олиб борувчи шахс музокара юритиш ва Маҳмудбек Содиқовга ишларида ёрдам беришга вакил қилинганлиги айтилган эди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

Болалик чоғларимда, мен сув тўғрисида бир афсона эшитган эдим. Сув қадим замонлардан олло таолонинг инъоми деб ҳисоблаб келинади. Шариятга кўра деҳқончилик билан шуғулланадиган ҳар бир одам ундан фойдаланишга ҳақли. Аммо бу сув бойларнинг қўлига ўтиб қолиб, эксплуатация қуролига айланган. Сув маънитга инъом этилади, бечораларга эса сотилади.

Халқ орасида сув деб неча маротаба ғалаён кўтарилади. Учқўрғонда шундай ғалаён кўтарилганда Андижон губернатори уни шафқатсизлик билан бостирди. Қўзғолончилар бошлиғи Абдусалим чўлга қочди.

1872 йилда Мирзачўлда «Кауфман канали» қурилиши бошланди. Етмиш минг ишчи ёзнинг жазирама иссиғида ер қазиди. Ишчилар кунига ейиш-ичиш учун беш тийиндан ҳақ олишарди, холос. 1879 йилга келиб қурилиш тўхтаб қолди, ишчилар қочиб кетишди.

Князь Николай олти йил давомида 25 километрлик Бухоро ариғини қаздирди. Тантанали очиш маросими чоғида эса сув уриб, ирригация иншоотлари-ю, ариқ қирғоқларини емириб кетди...

Мана, мен 1939 йилда нашр этилган ёшлар газеталарини варақлаб ўтирибман. Уларда бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида ёзилган. Бу давр газеталарининг саҳифалари Катта Фарғона канали қурилиши ҳақидаги маълумотлар билан тўла:

«Избосканлик комсомол аъзоси Усмонова ер қазишда кундалик иш нормасини 1500 фойз қилиб бажармоқда».

«Қалинин номидаги колхоздан келган комсомол аъзоси Йўлдошев топшириқни 1700 фойз қилиб бажарди».

Мана, 1939 йил 20 августда босилган хабар:

«Марғилон райони комсомоллари 2600 кубометр

тупроқ қазиб, зиммаларига юкланган топшириқни адо этдилар!»

СССР Олий Совети Президиумининг фармони. Орден ва медаллар билан мукофотланган қурувчиларнинг каттагина рўйхати келтирилган.

1940 йилда Шимолий ва Жанубий Фарғона канали қуриб битказилди. Зарафшон канали қурилди.

Мана бу эса Мирзачўл райони комсомолларининг республиканинг барча ёшларига қарата мурожаатлари: «Мирзачўлни ўзлаштирайлик, уни гуллаб-яшнаган янги пахта воҳасига айлантирайлик».

Мурожаатда С. М. Киров нутқидан қуйидаги сўзлар келтирилади:

«Совет ҳукумати даврида уддабурон қўл теккан ҳар қандай тупроқ инсон фойдасига хизмат қилмай қўймайди».

Газеталарда сув иншоотлари қурилишларидангина эмас, янги завод, фабрика қурилишларидан ҳам хабарлар босилган. Газетада Ўзбекистоннинг йирик ёнилги-энергетик базаси — Ангрен кўмири ҳавзасига 1400 комсомол-ёшлар келганлиги ҳақидаги хабар ҳам бор.

Менинг битта қўшним бор. У институтлардан биринчи даража беради. Унинг кўпчилик шогирдлари Урта Осиёнинг айрим районларида, бир қанча Осиё ва Африка мамлакатларида суғориш иншоотлари проектини ўзлари мустақил чизмоқдалар.

Қўшним асли Фарғона водийсидан. Ёшлик чоғида қатнашган қайноқ қурилишлар тўғрисида менга бир неча мартаба тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб берган. Ҳикояларни тинглаб ўтирар эканман, кўз олдимда шундай манзара намоён бўлади:

... Қурилиш трассаси шундайгина шаҳар ёнидан ўтарди. Қурилишга аҳолининг деярли ҳаммаси қатнашарди. Мактаб ўқувчиларигача ёрдамга боришарди. Уларнинг ўзларига ҳам алоҳида майдон ажратилганди. Болалар ишдан кейин машҳур полвонларнинг ишларини томоша қилгани қўшни майдонларга чопишарди, негаки, улар то қош қорайгунча ҳам, кейин ҳам ишни тўхтатишмасди.

Бугун ўн саккиз кунлик нормани берибди!

Бу хабарни эшитган болалар яғриндор, қора тўридан келган полвон йигитга ҳавас билан тикилишарди.

Демак, бу йигит бир ойлик нормасини икки кундаёқ ба-
жариб қўяркан-да!

Эрталаб эса болалар бир-бирларига қадоқли кафт-
ларини кўз-кўз қилишарди. Ҳатто энг тажрибали муал-
лимлари ҳам бу ёш-яланглар учун қурилишдаги меҳ-
нат қанчалик гаштлигини тасаввур қилишолмасди.

Мен қўшнимнинг ҳикояларини тингларканман, ҳар
гал кўз олдимга чет эл дипломатининг ўткир қилиб
очилган қаламини Совет Иттифоқи картаси устидан
юргизиб, уюштирилиши лозим бўлган қўпоровчилик
ишлари ҳақидаги гапларни эслардим.

СОХТА АРБОБЛАР

Мустафо Чўқоев ўзининг қисқа, расмий хатида Тур-
киядан Усмонхўжа Пўлатхўжаев деган одамнинг кели-
ши мумкинлигини хабар қилган эди. Бир вақтлар қис-
қагина муддат Бухоро Халқ Совети Республикаси ҳу-
куматида раҳбарлик лавозимига суқилиб кириб олган
сотқин энди оддий бир саёққа айланиб қолибди. У бе-
гона юртларда шаҳарма-шаҳар изғиб, миллатчиллик таш-
килотларини тузишга уринарди. Чўқоевнинг бу беса-
ранжом одамга берган характеристикаси ҳам унча мақ-
товли эмас эди: муғамбир, ҳар қандай мунофиқликдан
қайтмайдиган қўрқоқ одам. Энг муҳими — раҳбарликка
интиладиган одам, большевикларга қарши курашга раҳ-
намо бўлишни орзу қилади. «Сиз унинг ҳар бир қада-
мидан хабардор бўлиб туринг,— деб ёзибди Чўқоев,—
ўйламай, аҳмоқона ташлайдиган қадамлардан тийиб
туринг».

Туркистонлик муҳожирлар орасида бусиз ҳам турли-
туман қарама-қаршиликлар кўп эди. Муҳтарам Садрид-
динхон муфти хотиржам яшайверса бўладигандек эди.
Мана энди уни шаҳардан қувғин қилишди. Маҳмудбек-
нинг уйи атрофида эса бир неча кундан бери полиция-
чи айланиб юрибди. Энди худди шундай оғир, таҳлика-
ли дамларда пихини ёрган фитначи, риекор Пўлатхўжа-
ев етмай турган эканми!

Уша огоҳлантирувчи мактубни олганидан кейин ора-
дан бир неча кун ўтар-ўтмас Маҳмудбекникига шу кўча-
нинг муюлишидаги дўкондор қўшниси кирди.

— Қўшни, сизни икки одам қидириб юрибди. Кўри-
нишларидан ўзбекка ўхшашади.

— Нега ўзлари кира қолишмади?

Дўкондор елкасини учириб, ноаниқ жавоб қилди:

— Аллақаяёқдан келишибди. Машинадан тушишма-
япти.

Кейин маълум бўлишича, Пўлатхўжаев билан унинг соч-соқоли ўсиб кетган шериги Султонбекни машинадан шофер чиқармай турган экан. «Қаллоблар! Ҳақини тўлаймиз дейишса, ҳалол одамлар экан, деб машинамга ўтқазиб ўтирибман, айтган ерларига йўқ демай олиб борибман, буларнинг эса чўнтакларига ҳемири ҳам йўқ экан»,— дерди шофер фиғон бўлиб. Шофер шанғиллаб шуларни гапираркан, Усмонхўжа Маҳмудбекка, бир иложини қилинг, дегандек илтижо билан боқиб турарди.

— Ҳақи қанча бўлади?— деб сўради Маҳмудбек.

Шофер ҳақини айтди.

— Менинг ёнимда...— Маҳмудбек бу можаро нима билан тугашини қизиқсиниб кузатиб турган қўшни савдогар томон ўгирилди. Савдогар Маҳмудбекни ҳурмат қиларди.

— Жаноб, сизга пул керакми?

— Ҳа, жаноб. Эрталаб олиб чиқиб бераман.

Усмонхўжа билан Султонбек машинадан чиқа туриб қип-қизариб кетишди. Ҳатто, тузукроқ миннатдорчилик билдиришга ҳам ҳоллари келмади. Маҳмудбекнинг юзига қараёлмай, алланима деб гўлдираган бўлишди.

Кечқурун иш юзасидан гап бўлмади. Эрта билан эса Усмонхўжа Маҳмудбекка ўз режаларини тўкиб-солди. Қўлларини ҳавода силкитиб, большевикларга қарши зудлик билан кескин кураш бошлашни талаб қилди у.

Қизиқ, бу одам Бухорода, ёш Советлар республикасида муҳим ўринни эгаллаб турган чоғларида ҳам шундай жўшқин сўзлаганмикин? Турган гапки, Усмонхўжанинг Совет Иттифоқини кўргани кўзи йўқ. Аммо, Мустафо Чўқоевнинг нимадан ҳадиксираётгани ҳам мана энди маълум бўлди: бу одам, қаерда бўлмасин, биринчи галда ўз манфаатини кўзлайди.

— Бизга японлар ёрдам беришлари лозим,— деган ишонч билан якунлади сўзини Усмонхўжа.

— Ҳа, кучли мамлакат,— унинг фикрини маъқуллаган бўлди Маҳмудбек ҳам.

— Аммо, гап бу давлат хусусидамас,— меҳмон Маҳмудбекнинг гапини норози оҳангда шартта бўлди. Ус-

монхўжанинг гап оҳанги ва ўзини тутишидан муҳожирларнинг раҳнамоси Маҳмудбекдан ҳам ўзини юқори қўяётгандек туюлди. Йиғилишади, тортишишади, қарорлар қабул қилишади, аммо натижаси қани? Аллақачонлар аниқ ҳаракат бошламоқ лозим эди.— Усмонхўжа бу тирмизакнинг дарров танобини тортиб қўядиган сирни жуда айтгиси келиб турган бўлса ҳам айтмади, ҳозирча ўзини тийди.— Японлардан ким билан танишдингиз?— деб сўради Усмонхўжа.

— Мен консулни танийман. Танигандаям шунчаки, расмий тарзда. Қабул чоғларида учрашиб тураман, холос.

— Шу холосми?— Усмонхўжа мийиғида кулди.

Маҳмудбек елкасини учирди.

— Шу холос.

— Чатоқ. Бу бизни мутлақо қаноатлантирмайди.

Усмонхўжа тантана қилмоқда эди. Тантана қилаётганини яширмасди ҳам. Иш шу даражага етдики, бояги сирини ҳам энди яширолмай қолди.

— Мени эса Туркиядан ўзлари чақиртиришди.

— Чақиртиришди?

— Ҳа-да! Японлар чақиртиришди!

Усмонхўжа худди ёш болаларга ўхшаб очиқдан-очиқ, аҳмоқона бир тарзда мақтанишга тушиб кетганига ачинмасди ҳам. У шуларни гапираркан, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. У қўлларини орқасига қилиб, ҳайратдан оғзи очилиб қолган Маҳмудбекнинг қарши-сида илжайганича гердайиб турарди.

— Дуруст. Демак, бундан кейин ишларимиз яхши юришиб кетар экан-да.

— Ҳа, юришиб кетади,— деди Усмонхўжа ҳам ва:— Энди юришиб кетади,— деб яна таъкидлаб қўйди.

Япония элчихонасининг маслаҳатчиси Кимура Токиодан яқиндагина келган бўлса ҳам, тезда фаолиятини кучайтириб юборди. У туркистонлик муҳожирлар билан алоқа боғлашга ҳаракат қиларди.

Маҳмудбек Содиқов — эътибор берса арзгудек шахс. Ёш, ақлли, ишчан. Аммо Кимура Туркистон муҳожирларининг расмий йўлбошчиси билан алоқа боғлашга шошилмади. У одамларни зимдан кузатиб юраверди. Унга ҳар қандай топширигини сўзсиз бажарадиган одам керак эди. Кимура шу қисқа муддат ичида шундай ишлар қилсинки, ҳатто Токиодаги энг бо-

сиқ, оғзига пишиқ генераллар ҳам маслаҳатчиларининг бу қадар уддабуронлигини кўриб, ҳайратга тушишсин.

Бу ердаги дипломатлар шошилишмайди, ҳатто сусткаш деб атаса ҳам бўлади уларни. Бор имкониятлардан ўрнида фойдалана билишмайди. Баттар бўлишсин, ўзларининг дипломатик апартаментларида кеккайиб юраверишсин. Кимура эса бошқача табиатли одам.

Маҳмудбек билан бўлган биринчи учрашувдан унчалик қониқмади. Назарида, бу ёш ўзбек муҳожир йигит унинг режаларини дарров амалга ошира қоладиганга ўхшамади. Уни бутунлай ўз томонига оғдириб, дўстлашиб олиш учун ҳали чидам билан анча иш олиб бориши лозим бўлади. Ана ўшанда унинг билан бирга муҳожирларнинг бошқа раҳнамоларини ҳам ўз томонига оғдириб олса бўлади.

Кимура Маҳмудбекка кундалик, майда-чуйда масалалар билан муурожаат қилиб турарди.

— Илтимос, битта шофер топишга ёрдамлашиб юборсангиз. Фақат шофер ерли халқдан бўлмаса. Қим билади дейсиз, яна...

Эпчил, серҳаракат, озода маслаҳатчи ўзини дадил, хўжайиндай тутуди, суҳбат асносида консулни тилга ҳам олмайди. Гўё у одамнинг ўзи йўқдай. Маэлум шарқ халқлари учун фақат у, Кимурагина масъул.

Ҳар учрашув чоғида, гарчи бу суҳбат жиддий мавзуда бўлса ҳам, доим жилмайиб туради. Кўпчилик доим руҳан тетик, яхши кайфиятда юрадиган бу одам билан дуч келганда ўзини йўқотиб қўярди.

Кимура бировга ачинганда ҳам, илтимос қилганда ва маслаҳат берганда ҳам шундай жилмайиб туради. У ҳатто, жилмайиб туриб ўлдириши ҳам мумкин.

Маҳмудбек унинг биринчи илтимосини ўринлатиб берди. Туркистонлик япалоқ юзли, индамас Шамсиддин исмли муҳожир йигит қўл келиб қолди. Шамсиддин машинанинг тилини яхши билар, хўжайиннинг имо-ишорасини ҳам бир қарашда уқиб оларди.

— Менга сизнинг одамларингиз ёқади,— деди ялдонлик билан Кимура.— Бир-биримизни қанча яхши билсак, иш учун шунчалик яхши бўлади.

Маслаҳатчи Маҳмудбекка танишлари доирасини кенгайтириб боришни маслаҳат берди.

— Туркияга собиқ Совет хизматчиси келганмиш, деб эшитдим,— деди у.

Маҳмудбек Кимура назарда тутаётган одам Бухоро республикаси ҳукуматида қандай «арбоб» бўлганини тушунтириб берди.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— Кимура қўл силтаб қўйди.— Ҳамма гап унинг таъриф-тавсифини қандай келтиришингизда. Ахир Халқ Республикасида ишлаган-а! Эшитган қулоқ учун бу катта гап. Ана шундай одам чет элга қочибди. Сиз, Маҳмудбек, бу фактдан фойдалана билмоғингиз лозим.

— Афсуски, раҳбарлик лавозимига чиқиши билан дарров ўзини фош қилиб қўйган-да.

— Сиз унинг хатти-ҳаракатларини ўзингизча шарҳланг-да.

— Ўзимиз ҳам шундай қиляпмиз.

— Мен у одам билан жон деб танишардим.

Кимура Усмонхўжани ҳали кўрмаган бўлса ҳам, унга жуда катта умид боғлади. Қаҳрамон эмиш-а... Қани энди Кимура у куни ўша «халқ раҳнамоси»нинг машинадан қандай мулзам бўлиб тушганини бир кўрганида эди.

Маҳмудбек Усмонхўжани маслаҳатчига кўрсатишдан олдин, меҳмонни аввал Туркия элчихонасига олиб борди. Усмонхўжа бир зумда қиёфасини ўзгартирдикўйди. Юришлари мағрур, босиқ. Усмонхўжа бу учрашувни ўзича баҳоламоқда эди: турклар мен билан суҳбатлашишмоқчи, маслаҳатлашишмоқчи, бу учрашувни Маҳмудбек уюштирганидан ҳам, унинг бундан кўзлаган ўз мақсади борлигидан ҳам беҳабар эди.

Турк консули Эсондол Усмонхўжадан номигагина унинг турмуши, ишлари, режаларини суриштирган бўлди. У, афтидан, бу авантюристнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан хабардор эди. Эсондол анча дурустгина дипломатлардан ҳисобланарди. Меҳмон, Совет Шарқига ташлаш учун каттагина куч бор, деб чиранишга тушганида турк консулининг лабларида заҳарханда пайдо бўлди. Маҳмудбек буни пайқади.

Эсондол, ўзини аранг қўлга олиб, сўради:

— Ҳозир қандай кучга эгасиз?

Усмонхўжа, дами қиқиб кетган пуфакдай, ўша заҳоти бўшашди-қолди. Куч бору, фақат уни тўплаш, тайёрлаш керак-да, деб тили гўлдираб қолди.

— Тўғри!— деди Эсондол қатъий қилиб.— Маҳмудбек ҳозирда худди шу нш билан шуғулланмоқда. Шу

кишининг ижозатисиз биронта ҳам иш қилмаслигингизни сўрайман. Тушунарлими?

— Тушунарли,— деди тарвузи қўлтиғидан тушиб Усмонхўжа.

— Бу ерда ҳар бир хатти-ҳаракатингиз кафтдагидай кўриниб туради. Шаҳаримиз кичкинагина,— деб бир оз юмшаб қўшиб қўйди у.— Ерли ҳукумат сиз тужайи Советлар билан низолашишни истамайди. Шунинг ҳисобга олинг, жаноб Усмонхўжа.

Турк элчихонасидан чиқишар экан, Усмонхўжа, бу омади юришган йигитчани баттар ёмон кўриб кетди. Бу йигитча большевикларга қарши умумкураш ишига қандай ҳисса қўшибди? Муфтининг орқасида ўтираверган-да? Аммо қариянинг ўзини, мана, шаҳардан чиқариб юборишибди. Энди чолнинг қаддини ростлаб олиши қийин. Энди муфти фақат ўлишни эслаб яшайди, холос.

Усмонхўжа елкаларини ростлаб, Маҳмудбекка кўз қирини ташлаб қўйди: озғин, ўрта бўйликкина йигит. Салобати ҳам йўқ. Турклар билан японлар бунинг нимасига қизиқишди экан-а? Муҳожирлар ҳаракатига салобатли, сиёсий курашларда катта тажриба орттирган, курашчан одам раҳнамолик қилмоғи даркор.

Маслаҳатчи Кимура Усмонхўжани эртасига қабул қилди. Маҳмудбек уни Кимурага жуда сахийлик билан таърифлади. Ислоннинг содиқ фарзанди, саботли курашчи, серғайрат ташкилотчи. Усмонхўжа хиёл бўлса ҳам бу мақтовларга эътироз билдирмади. Аксинча, қаддини яна ҳам ростлаброқ, гердаийб ўтириб олди.

Кимуранинг эса оғзининг таноби қочди. Бунинг Усмонхўжа ўзидан хурсандлик аломати, деб қабул қилди. Оғзининг танобини қочириб, ишшайиб ўтирган маслаҳатчи эса бу икки муҳожирни тарозининг икки палласига қўйиб, солиштириб ўтирарди: у булардан қайси бирини танлашни ўйларди. Албатта, оҳори кетган, ғазабдан қутурган муҳожир раҳнамолик вазифасига унчалик тўғри келмайди. Аммо шундай бўлса ҳам ўз одами бўлади. Ҳа, ўз одами.

Дастилабки вақтларда Усмонхўжа Маҳмудбекнинг ёрдамисиз иш тутолмади. Шунинг учун ҳам маслаҳатчи ҳузурига Маҳмудбек билан бирга келиб юрди. Кимуранинг илиқ муносабатини ҳис этган Усмонхўжа, бора-бора битта-яримта қўрбошилардан ҳам бирга олиб ке-

ладиган бўлди. Усмонхўжа бундай одамларни карвон саройлар, чойхоналардан излаб топарди. Йиртиқ чопон бу каллакесарларни у Кимурага ҳақиқий курашчи ва қаҳрамон деб таърифларди.

Маҳмудбек Асқаралининг идорасида ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, Жомий баёзини варақлаб ўтириб, унга сўнгги вақтларда юз берган воқеалардан ҳикоя қилмоқда эди.

— Усмонхўжа шаҳарнинг у бошидан-бу бошига изғигани-изғиган.

— Жуда соз-да,— деди Асқарали. Ниҳоят, у қоғозларидан бошини кўтариб, очиқдан-очиқ хурсандлигини баён қилди.— Бунинг охири нима билан тугашини кўз олдингизга келтирасизми, Маҳмудбек?

— Тасаввур қиламан. Мен ҳам қўлимдан келганича ҳаракат қилиб ётибман. Усмонхўжа ўзича мустақил ҳаракат қила бошлади деб Эсондолни яна бир огоҳлантириб қўйдим.

— Шунинг ўзи етади. Вақти-соати келиб, Эсондолнинг ғазабдан сочлари тикка бўлиб кетади.

— Аммо унинг қинғир ишини тўғрилашга кеч бўлади,— унинг гапини маъқуллади Маҳмудбек.

— Чўқоевдан қандай топшириқ бўляпти?

— Кузатишни давом эттиринг, ўйламай қиладиган ишларининг олдини олиб туринг, дейди.

Асқарали бошини қуйи солди. У, гўё яна ўз қоғозларига ғарқ бўлгандек эди.

— Сизнинг Чўқоевга йўллайдиган мактубларингизда ташвишланиш аломати борган сари ўзиб бормоғи даркор. Уни Усмонхўжани кураш майдонидан кўтариб ташлашга тайёрлаш керак,— деди Асқарали.— Бу одамни муҳожирлар ва ерли ҳукумат кўзи олдида шармандаи шармисор қилмоғимиз керак бўлади.— Асқарали салмоқлаб, ҳар бир сўзини ақл тарозисига солиб, ўлчаб гапирарди.— Пўлатхўжаевнинг барча камчиликлари бизга беш бармоғимиздай аниқ. Биз шундан фойдаланиб қолишимиз керак. Усмонхўжа шарманда бўлганида, япон дипломатининг ҳам этагидан тортиб кетади. Улар бизнинг бу ўйинимизда сохта арбоб бўлиб чиқишсин.

— Қанақа одам у дипломатнинг ўзи?

— Кимурами?— деб қайтариб сўради Асқарали.— Мен унинг тўғрисида қизиқ бир маълумот олдим. У дипломат кийимидаги офицер экан. У тажрибали разведка-

чи. Узоқ Шарқни яхши билади. У ерда бир неча йил яшаган. Албатта, муҳожирлар билан ишлашдан унинг ўз муддаоси бор. Бундан ташқари, у Токио олдида ўз баҳосини ошириб олмақчи. Консул Итони йўлда қолдириб, Марказни ўзи маълумотлар билан таъминлаб турмоқчи. Кейин, менимча...— Асқарали бир зум ўйланиб қолди.— Турган гапки, энди у Пўлатхўжаевни танлайди. Кимура ўлардек айёр, ақлли одам. Борди-ю, у Пўлатхўжаевга суянса, охири бориб, ўзи ҳам барбод бўлади. Энг муҳими, Кимура унга ишонсин!

— Чўқоевдан ҳар қадамини кузатиб юриш тўғрисида кўрсатма бор.

— Бунинг иложи борми ўзи?

— Бор. Унинг ёнидагилар ҳам, Кимуранинг олдидагилар ҳам менинг одамларим бўлади.

— Жуда соз.

— Аммо Чўқоев уни бемаъни қадамлардан тийиб туришни ҳам топширган-да,— деди Маҳмудбек.

— Майли. Тийишга ҳаракат қилинг. Аммо сизнинг гапларингиз Усмонхўжанинг нафсониятига тегсин, таҳқирласин. Эшитганда, аламига чидамай кетсин. У сиздан катта, шунинг учун мустақил ҳаракат қилгиси келади. Бунинг устига-устига, япон разведкачиси ҳам унга ишонч боғлаяпти. Кейин, Усмонхўжа ҳозирча сизсиз бир иш қилолмаслигидан ҳам фойдаланиб қолишингиз керак. Унга, япон элчиси билан учрашиш учун, ҳали яширин квартира ҳам керак бўлади.

— Бир гап келтириб ҳам қўювди.

— Майли, қулайроқ бир жой топиб беринг.— Асқарали олдида турган қоғозларни папкага солиб, нари суриб қўйди.— Усмонхўжани яна бир огоҳлантириб қўйинг. Аммо шундай қилингки... сиздан хафа бўлсин.

Баёзни қўйиб, туриш керак. Маҳмудбек баёзнинг дуч келган саҳифасини очди-да, овоз чиқариб ўқиди:

Деди бир донишманд:— Ки сенда агар —
Беш нарса бор бўлса умринг бахтиёр;
Соғлиқ, тинчлик, ором, етарли таом
Ва яхши суҳбатдош — ишончли дўст-ёр.

— Ҳавасингиз келмай қўя қолсин,— деб жилмайди Асқарали,— бир неча дақиқага бўлса-да, буларнинг ҳаммаси бизда ҳам бор.

— Қисқа-да, бу дақиқалар,— чуқур уҳ тортди Маҳмудбек.— Ҳзимизда қандай янгиликлар?

— Катта Фарғона каналига сув очилибди. Каналнинг қанақалигини тасаввур қиласанми?

Усмонхўжа билан бир гаплашиб олиш, албатта, зарур. Маҳмудбек уни шаҳар чеккасидаги паркка таклиф қилди. Хиёбонлар ёқалаб ҳашаматли иморатлар, шийпонлар тизилган. Бу боғда шаҳарнинг казо-казолари дам олишади. Июннинг охири эди. Ўз қадрини билган ҳар бир одам шаҳарнинг ғала-ғовурию чангидан ўзини шу ерга олиб қочади.

Парк шаҳардан ўттиз чақирим келади. Ҳавоси ҳам бутунлай бўлакча — салқин, мусаффо. Тоғ чўққиси ва ён бағирларидаги ям-яшил дарахтлар, ўтлоқларни кўриб, кўз дам олади.

Маҳмудбек машҳур курортларнинг ҳар қанақасидан ҳам қолишмайдиган бу оқсуяклар оромгоҳида жуда камдан-кам бўларди. Аммо сир бой бермади, худди ҳамиша шу ерда дам оладиган одамдек қилиб кўрсатди ўзини. Маҳмудбек шаҳарда, машинага ўтираётганларидаёқ, бу курорт шаҳарча номига бир қанча мақтовли гаплар айтди, билагонлик қилиб, унинг фазилатларини санаб кетди. Маҳмудбек шофер билан худди хўжайиндай гаплашади: «Рамазон, кетдик... Рамазон, тезроқ...»

Машинанинг ҳақиқий хўжайини эса доғистонлик бақувват, барваста миллатчи йигит эди.

— Рамазон, паркка,— деди Маҳмудбек.

Усмонхўжага алам қилиб кетди. Ислоннинг шундай мўътабар одамлари ўзларига бошпана тополмай, ўғри, дайди одамларга ўхшаб карвон сарой, чойхоналарда тунаб юришса-да, мана бу олифта бўлса оқсуякларнинг шундай шинам оромгоҳида кайф-сафо қилиб юрса! Маҳмудбекнинг кийимлари ҳам ўша оқсуякларникига ўхшаш башанг. Усмонхўжа беихтиёр ўз оёқларига қараб қўйди. Хайриятки, туфлисининг пошнаси ейилиб кетгани кўринмай турипти.

Улар анчагача муддаога кўчишолмади. Усмонхўжа кўпроқ ўтмишни эслади. Ҳокимият тепасида жуда оз вақт бўлган. Хўп ажойиб эди-да, ўша кунлар.

Емон томони шу бўлдики, хотиндан омади бўлмади.

— Бор-йўқ пулимни ўша барбод қилди. Мен сенга

айтсам, Бухородан озмунча олтин олиб келувдимми. Мана энди бир тийинсиз ўтирибман.

— Хотинингиз билан кўришиб турасизми?

— Унга дуч келиб қолишдан худо асрасин.

Усмонхўжа ёлғон гапираётганди. Шаҳарнинг сокингина маҳаллаларидан бирида истиқомат қиладиган хотинининг олдига яширинча неча марта бориб келганди.

Худоёрхоннинг собиқ амалдорининг қизи жуда устмон чиқиб қолди, у бу «мўътабар зотни» усталик билан қўлга туширди. Пўлатхўжаев қандай шилқ этиб тушганини ўзи ҳам билмай қолди. Ҳатто дўст-биродарлари, қариндошларининг хотини хусусидаги огоҳлантиришларига ҳам қулоқ тутмади. Аммо улар ҳақ бўлиб чиқишди. Усмонхўжанинг хотини унинг бор буд-шудини совуриб бўлган куни уни ташлаб чиқиб кетди. Унинг кўзларига илгариги чўғ, илгариги ибо, латофат ўрнини совуқ ғазаб, нафрат эгаллади. Усмонхўжа эса унинг жоду кўзларини сира-сира унутолмас, алаmidан ўзини қўйгани жой тополмасди.

Усмонхўжа бу ерга келиши билан ҳамма нарсани унутиб, биринчи галда хотинининг ҳузурига югурди. Ёши қирқдан ошиб қолганига қарамай бу аёл ҳамон ёш, латофатли кўринарди. Хотини ҳам уни кўкрагидан итармади. Ким билади, Усмонхўжа яна қаддини ростлаб олса ажабмас. Яна бир оз сабр қилиш керак. Шундай фикр билан у Усмонхўжани яна уйига киргизди.

«Жуда соз-да,— дея кўнглидан ўтказди Маҳмудбек.— Бу аёл ёлғиз суюқоёқлиги билангина эмас, сергаплиги билан ҳам машҳур. Тўғри, ҳозирча Усмонхўжанинг қуруқ режаларидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ. Яна хотинининг мойиллигига эришиб олиш учун унга у ўз режалари, порлоқ имкониятлари ҳақида гапира бошлайди. Хотини эса унинг бу гапларини шаҳарга тарқатиб юборади».

— Ҳошим Шоиқ тўғрисида баъзи бир гаплар қулоғимга чатилди,— деди Маҳмудбек бепарволик билан.

Ҳошим Шоиқ Бухоро Совет Халқ Республикасининг шарқ мамлакатларидан биридаги собиқ элчиси эди. У ҳам Ватанига қайтмади. Аммо у Усмонхўжадан омадлироқ чиқиб қолди. Шунин билгандан кейин албатта алам қилади-да!

— Ўзингизни босиб олганингиз яхши бўлди. Энди

Советларга қарши курашда сизнинг ролингиз қандай бўлиши хусусида суҳбатлашиб оламиз.

Маҳмудбек Мустафо Чўқоевнинг кўрсатмаларига, марказда истиқомат қилиб турган туркистонлик муҳожирлар фикрларига амал қилди. Уларнинг фикрларига қараганда, Усмонхўжа дурустроқ ўринни умид қилмаса ҳам бўлади.

— Ахир мен...— Усмонхўжа муштани қисди.

— Сиздаги бу улкан интилишлар замирида нималар ётганини тушунаман. Афсуски, сизга бир марта ишониб топширилган иш...

Бухоро республикаси ҳукумати ҳайъатида турганида фош қилинганига ишора бўлди яна.

— Ушанда одамларимиз панд бериб қўйишди. Энди эса — шароит тамоман бўлакча.

— Сиз маслаҳатчи Кимурага астойдил ишонасизми?— деб сўради Маҳмудбек.

— Сиз-чи, сиз ишонмайсизми?— деб ҳайрон бўлиб сўради Усмонхўжа.

— Мен японларга ишонаман,— мужмал жавоб қилди Маҳмудбек.

Турган гап, Усмонхўжа бу суҳбатни маслаҳатчига етказди. Яна, ёнидан ҳам қўшади. Шунда Кимура бирга ишлаш учун Маҳмудбекнимас, Усмонхўжани танлайди.

Маҳмудбек, суҳбатни якунлаган бўлиб, дағаллик билан деди:

— Назаримда сиз туркистонлик муҳожирларга раҳнамо бўлишни истайсиз. Аммо менинг инон-ихтиёримсиз, бирон ишга қўл урмаслигингизни талаб қиламан.

Бу гап Усмонхўжанинг нафсониятига қаттиқ тегиши, ранжитиши лозим эди.

Чиндан ҳам Усмонхўжанинг аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

«Сен тирмизак ҳали шошмай тур! Ҳали суҳбатимиз ниҳоясига етганича йўқ. Ўзинг ҳам ҳали ортиқча обрўга эришиб улгурганингча йўқ. Чўқоевнинг эса сендан жуда узоқда. Йўқ, Маҳмудбек! Суҳбатимиз ҳали ниҳоясига етганча йўқ!»

Улар анча кеч қайтишди. Машинада иккалалари ҳам боғ, полизларни томоша қилиб, ўз ўйлари билан банд бўлиб келишди.

— Лаънати шалоқ арава,— деди тўсатдан тўнғиллаб доғистонлик.— Яна бир бало бўлди бунга...

Эски мотори ғириллаб, машина бир силкинди-да, юриши секинлаб-секинлаб, тўхтаб қолди. Шофер ташвишга тушиб, моторнинг у ёқ-бу ёғини кўздан кечира бошлади.

— Утираверамизми,— деди Маҳмудбек шеригига қараб,— юринг, айланиб келамиз.

Ҳамма ёқ бийдай дала, сукунатга чўмган. Ҳув этиб, ютиб юбораман дейди. Усмонхўжа юрагига ғулғула тушиб, теварак-атрофга олазарак аланглаб қўйди. Қаердадир узоқда биринчи чироқлар кўринди. Бу ерда эса биронтаям тирик жон кўринмайди.

Усмонхўжа дам худди атайлаб қилаётгандай, мотордан бошини кўтармай, нимасинидир ковлаштираётган шоферга, дам жиддий тортиб қолган Маҳмудбекка шубҳаланиб қараб қўярди.

— Мен тўғримда қандай фикрдасиз?— деб сўради у Маҳмудбекдан ҳаяжонини яширолмай.

Маҳмудбек унга орқасини ўгириб турган эди.

— Айтдим-ку, қандай фикрдалигимни.

— Йўқ, ҳозир қандай фикрдасиз?

Усмонхўжанинг овози титраб чиқди.

— Ҳеч қанақа,— Маҳмудбек елкасини учирди.

Қизиқ, ҳатто қайрилиб қарагиси ҳам келмайди-я!

Худди шу пайт шофер аллақандай асбобини қаттиқ тарақлатиб юборди.

— Жаноб Маҳмудбек! — Усмонхўжа қичқириб юборди.

Маҳмудбек шахдам кетига ўгирилди ва беихтиёр қўлини чўнтагига солди. Усмонхўжа учун шу ҳаракатнинг ўзи кифоя эди, у ўзини таппа ерга ташлади.

— Жаноб... жаноб...— У икки қўлини кўксига қовуштириб, Маҳмудбекнинг оёқлари томон чўккалаб юрди. Ғира-шира қоронғида ҳам унинг ранги қув ўчиб кетгани аниқ-таниқ кўриниб турарди.— Жаноб, ичи қора одамлар бизни бир-биримиз билан жиққамушт қилиб қўйишмоқчи. Мен сизга садоқат билан хизмат қиламан. Мен сизни...

Маҳмудбек оёғи тагида тупроққа қоришиб, алланинималар деб ғўлдираётган Усмонхўжага ҳайрат билан қараб тураркан, мана шу ношуд, ногирон одамнинг ҳали яқингинада мусулмон давлатини ташкил этиш ва бу

давлатга Ватаннинг курашларда синалган ва чиниққан энг яхши ўғлонлари бошчилик қилмоғи даркор, деган фикрни ўртага ташлаб ўтирганига ҳайрон қоларди.

— Сизга нима бўлди?— деб сўради ундан Маҳмудбек.

Усмонхўжа теварак-атрофига олазарак аланглаб, даҳшат ичида шивирлади:

— Мени ўлдирманг!

Қўлида гайка калитини ушлаганча, шофер ҳам нима гаплигини тушунолмай, буларга тикилиб қолганди.

Мана шундай, хилват жойга олиб чиқиб отиб ташлайди, деган фикр фақат ўзи шундай хаёл билан юрган одамнинггина кўнглига келиши мумкин.

— Қўйсангиз-чи,— деди Маҳмудбек Усмонхўжани тирсагидан тутиб, унинг туришига ёрдамлашаркан.— Қўйинг. Асабларингиз қақшаб кетибди. Нега бир-биримиз билан уришар эканмиз? Ҳали олдимизда қиладиган қанча ишларимиз бор. Жуда кўп ишларимиз бор.

Усмонхўжа ҳамон алланималар деб гўлдирар, лаблари титрар эди. У ниҳоятда чарчагани, асабийлашиб қолгани, замоннинг оғирлигидан ҳасрат қилди. Иложи борича бу бемаъни қилмишини оқлашга ҳаракат қиларди. У шундай садоқатли дўсти, «Улуғ Турон»нинг собиқ ўғлони тўғрисида шундай нотўғри фикрга борганига таассуф билдирди.

Йўлда от дупури, кейин арава гилдирагининг ғирчиллаши эшитилди. Маҳмудбек аравани тўхтатиб, хўжайинидан йўлда толиқиб қолган меҳмонини ола кетишни илтимос қилди.

Деҳқон Маҳмудбек узатаётган катта пулга кўз қирини ташлаб, дарров рози бўлди:

— Жоним билан, хўжайин.

— Сиз кетаверинг. Дам олишингиз керак. Биз эрталабгачаям ковлаштирадик керак.

Усмонхўжа дарров аравага чиқиб ўтириб олди ва шоша-пиша бош ирғаб, ҳамон юраги така-пукалигича хайрлашди. Маҳмудбек араванинг кетидан анчагача тикилиб турди. Ҳа, энди Усмонхўжа Маҳмудбек олдида йўл қўйган бу ожизлиги, қўрқоқлиги учун, бу қадар паст кетганлиги учун ўзини ўзи ҳеч қачон кечиролмайди. Бу кимсасиз, чанг йўл бир умр унинг эсидан чиқмас керак.

Шамсиддин Маҳмудбек билан жуда камдан-кам учрашарди. Учрашганда ҳам тасодифан йўлиқиб қолгандек бўларди. Йигитча шу қисқагина учрашувда эшитган гапларининг ҳаммасини оқизмай-томизмай етказиб кетарди.

Тамом! Энди сира иккиланмаса ҳам бўлади. Кимура бирга ишлашга Усмонхўжани, унинг югурдаги Султонбекни, собиқ дипломат Ҳошим Шоиқларни танлаган. Улар орқали босмачилар тўдаси бошлиқларини, муҳожир ёшларни ишга солади.

Шамсиддин келтирган маълумотдан шу нарса маълум бўлдики, Усмонхўжа билан Кимура шошиб қолишган. Бугун бўлмаса эртага зарба бериб қолишлари мумкин. Аммо бу зарба ким томонидан бўлади, буни аниқ билиш қийин. Маҳмудбекни, қайси хонадонга кирмасин, жуда хуш қабул қилишади, сиҳат-саломатлик тилашади. Уни кўрганда ҳамиша икки қўлларни кўксида. Аммо... ўша зарба берадиган қўл қайси?

Усмонхўжа карвон саройдан хотинининг уйига бутунлай кўчиб ўтиб олди. Энди унга кўпроқ таъсир ўтказётган ким: япон разведкачисими ё сатанг, тантиққина хотиними, билиб бўлмасди.

Хотини Усмонхўжани яхши қабул қилди. Бўшаб қолган қутиларда яна тилла-марваридлару тақинчоқлар, қимматбаҳо матолар пайдо бўлишини у сабр-тоқат билан кута бошлади. Ҳозирча, ҳикояларга қараганда, Усмонхўжанинг режалари каттага ўхшаб кўринади. Маслаҳатчи Кимура ҳам анойилардан эмас. Усмонхўжанинг тутуриқсиз гаплари-ю, битта ҳам жангчиси йўқ генералларнинг рўйхати учун у ҳам худди ўшандай ваъдабозлик билан жавоб қиларди. Баъзи-баъзида қўлига юлқагина конверт тутқазиб қўярди. Аммо конверт ичидаги бойлик ортиқча хурсанд бўлиши, ўзини бахтиёр ҳис қилишига имкон бермасди. Усмонхўжа бу конвертда чек эмас, озроққина пул бўлишини яхши биларди. Илгарилари бу мамлакатда сўмнинг қадрини жарангию салмоғига қараб белгиласа бўларди. Аммо бу мамлакатда ҳам мана энди қоғоз пул чиқарадиган бўлишди. Аммо бу қоғоз пуллар Усмонхўжанинг хотини учун ҳеч қанақа салмоққа эга эмас эди. Шунинг учун у бир оз вақт сабр қилиб юрди. Доим «Буюк Турон» ташвиши

билан юрадиган Усмонхўжа яқингинада ярашиб олган оиласида яна қандай кўнгилсизлик кутаётганидан беҳабар эди.

Усмонхўжани майда гап, фирибгар бу аёл билан қайтиб ярашма деб, ҳамма танишлари огоҳлантирган эди. Маҳмудбек ҳам унга шу гапни айтган эди. Энди у ўз тахминларини амалда синаб кўришга қарор қилди. Бир кўриб ўтиш баҳонаси билан Усмонхўжанинг уйига кирди. Усмонхўжа йўқ экан. Маҳмудбек бир пиёла чойга ўтирди. Гап орасида ух тортиб:

— Эссизгина, шундай ақлли, шундай мўътабар одам вақтини бемаъни ишларга сарфлаб юрибди-да,— деб қўйди.

Бека, дўмбоқ лабларини тишлаб, чой узатиб, у ёқбу ёқдан, об-ҳаво, нарх-наволардан гапириб ўтирган бўлса ҳам асл муддаосига ўтолмай қийналиб ўтирарди.

— Менинг назаримдаям унинг бу ҳаракатлари бемаънига ўхшаб туйилади,— деди у ниҳоят.

— Бемаъни ҳаракат,— дарров аёлнинг гапини маъқуллади Маҳмудбек.— Энди бу қарияларнинг қўлларидан бир иш келмайди. Ёрдамчилари Султонбек эса... У яна бир кўнгилсиз воқеага дуч келибди.

Собиқ нозирнинг Бухородаги, бу ердаги бемаъни қилиқлари ҳаммага маълум эди.

— Ҳурматли Усмонхўжа акага қораси юқмаса бўлди, дейман-да. Шу иш яхши бўлмапти-да,— деб чуқур ух тортиб қўйди Маҳмудбек.— Бу гапларни... кечирасиз, опажон, қуруқ сафсатабозлик деб ҳисоблайман.

«Бека» бирдан лов этиб ёниб кетди.

— Албатта, қуруқ сафсатабозлик-да! Энди, яна тўп-ланиш одатини чиқаришяпти. Бир-бирлари билан тортишишгани-тортишишган. Ҳаммани сўкишади. Уларнинг дастларидан сиз ҳам қуруқ қолмадингиз. Кеча роса сафсатабозлик қилишди. Сизни қўшни шаҳарга жўнатишга қарор қилишди. Яна нима балолар деб имо-ишора қилишди. Қим билади дейсиз, йўлда ҳар қанақа воқеалар ҳам юз бериши мумкин-да.

Маҳмудбек хотиржам чой ҳўплаб ўтираверди.

— Биз бир-биримиз билан уришмаслигимиз керак. Бир ёқадан бош чиқарсак, анча-мунча ишларни амалга оширишга қодирмиз, опажон.

— Тўғри айтасиз, мен ҳам шундай дейман.

Маҳмудбек беканинг ақлу жасоратига, фаҳму фаро-

сатига таҳсинлар ўқиди, сиздаги ақл кўпчилик эркакларда йўқ, деб мақтади.

Пиёлага қўйилган чой совиб қолди. Аёл ҳам аста-секин ҳовуридан тушди. Тилига ортиқча эрк бериб юборганини тушуниб қолди. Маҳмудбек узр сўраб, ўрнидан турди. Бека билан хайрлаша туриб, шунчаки бир гапдай қистириб қўйди.

— Усмонхўжа акам менинг дўст эканлигимни бир кун бўлмаса, бир кун тушуниб қоларлар. Менинг бошқа шаҳарга жўнатилишим масаласида эса, бир оз қизиққонлик қилишганга ўхшайди,— Маҳмудбек жилмайиб, бармоғини найза қилди.— Ҳамма гапларингиз дурусту, опажон, аммо эркакларнинг гапларига қулоқ солишингиз яхши эмас.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

Мен Тошкентда жуда кам бўлганман... Атиги уч-тўрт мартагина. Аммо ўттизинчи йиллар бошидаги ям-яшил, сершовқин бу шаҳар сира кўз олдидан нари кетмайди. Шаҳар янги-янги мактаблар, институтлар, заводлар ҳисобига кенгаймоғи лозим эди.

...Чиндан ҳам, орадан бир неча йиллар ўтиб, яна бир келсам, шаҳар батамом ўзгариб кетибди. Шаҳардаги кўҳна иморатлар ўша машъум зилзила чоғида чидаш беролмай қолибди.

Ўша кезлари мен янги қурилишлар кетаётган кварталларга тез-тез бориб, украин, грузин, латиш, қозоқ қурувчиларининг тилларига қулоқ солишни яхши кўрардим...

Шаҳар кўз ўнгимда қайтадан қад кўтара бошлади.

ДИПЛОМАТЛАР ҲАЛОКАТИ

Маҳмудбекни кўришлари билан ҳаммалари шошиб қолишди.

— Э, Маҳмудбек. Биз сизни кутиб ўтирган эдик, муҳтарам жаноб.

Кўплари ўринларидан ирғиб туриб, қўлларини кўксиларида қовуштирдилар. Баъзилари эса турмоқчи, сўрашмоқчи бўлгандек, ўтирган ерларида қимирлаб қўйдилар. Аммо ҳаммалари бир оғиздан уни ўтиришга таклиф қилишди.

— Э, биродар, келинг, келинг! Бу ёққа ўтинг!

Бу одамларнинг сўзи, хатти-ҳаракатининг сохталиги шундоққина сезилиб турарди. Киприк қоқмай ёлғон гапиришади. Кўршерматнинг аҳволи тамом бўлакча. У кўзини боғлаб юрадиган чорсисини аллақачонлар қора кўзойнак билан алмаштириб юборган. Қора кўзойнак тагидаги соғ ўнг кўзи меҳрибонлик ё ғазаб назари билан қараб турганини ажратиш қийин.

Тўпланганлар нуқул аламзада, олчоқ қариялар эди. Аммо ана шу одамлар кетларидан минглаб одамларни эргаштиришлари мумкин. Фатво йўли биланми, дўқ, тухмат йўли биланми, ишқилиб, одамларни ўз йўллари-га солишга ҳаракат қилишади. Улар ҳамон ўзаро мунозаралар юритишади, режалар тузишни қўйишмайди. Аммо ташкилотларининг номи тез-тез ўзгариб туради. «Оллонинг ҳукми», «Туркистон миллий уюшмаси» ташкилоти йиғилишларида ўша-ўша дабдабали, олди-қочди гаплар тилга олинади.

Бу ташкилотлар борган сари эскириб бормоқда. Маҳмудбекнинг пухта ўйлаб, ишонч билан иш тутайлик, деган таклифи, бу одамларни энди қониқтирмай қўйган.

Кучли бир мамлакат билан (маслаҳатчи Кимура билан эмас, чиндан ҳам қудратли давлат билан) дўстлашиб олган Усмонхўжа зудлик билан иш бошлашни таклиф қилади. Ниҳоят, узоқ кутилган кун ҳам етиб келди. Аммо тўпланганларнинг кўпчилиги Маҳмудбекдан ҳайқииб турарди. Шунинг учун ҳам улар:

— Ие, муҳтарам Маҳмудбек! Келинг, ўтиринг!

— Келинг, келинг! Сизни кутиб ўтирган эдик,— деб шошиб қолишди.

Маҳмудбек, уч ой бўладики, шу уйни учрашиш, йиғинлар ўтказиб туриш учун ижарага олган. Ҳовлиси мўъжазгина бу уй улар учун жуда қулай. Уйнинг битта эшиги боши берк, сокингина кўчага олиб чиқади. Буни кўпчилик билмайди. Бу уйга, одатда, асосий эшигидан кирилади. Эшикни ёпмаса ҳам бўлаверади. Қираверишдаги хонада бирон кишини қолдирилса, у биров келса, дарров хабардор қилади.

Аввалига бошқа муҳожирлар бу уйдан фойдаланмоқчи бўлишса, Маҳмудбекдан ижозат олишарди. Усмонхўжа келиб, шу бугунгига ўхшаб, ижозат сўрамайдиган бўлишди.

Наманганлик савдогар афсусларди.

— Сизни изладик, роса изладик. Тополмадик,—Тўхтабек ҳансираб, тўхтаб-тўхтаб гапирарди.

Тўхтабекнинг ёнида ўтирган мулланинг қулоғи оғир. Ёнидаги шериги нима деяётганини эшитмаса ҳам ўзича гапга аралашади.

— Сизни қанчалик бандлигингизни биламиз. Шунинг учун ҳам безовта қилмай қўя қолдик-да.

Буни Маҳмудбекнинг ўзи ҳам билади.

— Нима масалани ҳал қиляпсизлар?— деб сўради у жиддий туриб.

— Жуда замон оғир бўлиб қолди-да,— чуқур уҳ тортиб қўйди Кўршермат.

— Ҳа, оғир, жуда оғир,— Кўршерматнинг гапини наманганлик мулла ҳам маъқуллади.— Худога минг қатла шукурки, орзиқиб кутилган кунлар ҳам яқинлашиб қолибди.

Гап уруш устида боради. Ҳар ким билганини гапирди. Биров у дейди, биров бу дейди.

— Япония Германия билан аҳил. Иккови бирлашса — кучлигина мушт бўлади,— дейди босмачилардан бири катта қўлини мушт қилиб кўрсатиб. Бу одам ҳам шу ўтирган аламзадалардан бири. Яхшими, ёмонми, ҳар қандай режани маъқуллайверади. Дўпписини олиб кел деса, бошини қўшиб олиб келадиганлардан. Бошла, деб ишора қилсангиз бас, ўша заҳоти ўзини чегарага уради. Қон исига қулоғини динг қиладиган учқур отни олдига кўндаланг қилсангиз кифоя.

Бу босмачининг Маҳмудбекни кўргани кўзи йўқ. Эҳтиёт бўлиш керак, дегани-деган... Хат ёзишиб, мунозара юритгани-юритган. Намунча билимдон бўлмаса! Усмонхўжа эса тамоман бошқача одам. Яқиндагина келган бўлсаям, дарров японлар билан дўстлашиб олди. Япония кучли, суянса арзигудек мамлакат, деб ҳисобларди у.

— Муҳтарам оқсоқолларимиз жуда муҳим иш билан банд эканлар-да.

— Ҳа, Маҳмудбек,— деди Усмонхўжа Кўршермат билан савдогарга кўз қирини ташлаб олиб. Аслида гапни ўшалар бошлаб беришлари лозим эди. Бири қора кўзойнагини ялтилатиб сукут сақлаб ўтирибди. Иккинчиси алланималар деб гўлдираб қўйди. Фақат ҳарс-ҳарс қилиб нафас олиши эшитилади, холос.

— Эҳтимол, оқилона йўл топган бўлсаларинг ҳам

ажаб эмас. Худо хоҳласа, сиз топган йўл курашимизда бизга ёрдам беради, деб умид қиламан.

— Ҳа, Маҳмудбек.

Бу қанақаси бўлди? Маҳмудбек унинг ботинкасига диққат билан тикилди. Усмонхўжа ортиқ чидаб туролмади.

— Оқсоқолларимиз «Буюк Турон»нинг қисмати устида бош қотирмоқдалар,— дея жилмайиб туриб гап бошлади у.— Бу ердаги одамларимизни бирлаштирамиз. Қанчадан-қанча мўмин-мусулмонларимиз ақллироқ, тажрибалироқ бир раҳбарга муҳтож.

— Қўшни мамлакатдан бошпана топган барча яқин-йироқларимиз Садриддинхон муфтининг шогирди бўлмиш сизнигина танишади. Улар сизни кутишмоқда.

Маҳмудбекка уларнинг таклифлари аён эди. Аммо пулни ҳам ўртада бўлишади, деб сира ўйламаганди.

— Яна йигирма беш мингини ўша ердан оласиз.

Бирдан хона ичи сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Қулоғи оғир мулланинг чой ҳўплагани эшитилди. Қария пиёлани жойига қўйди-да, ғамгин, нурсиз кўзларини Маҳмудбекка қадади...

Мулланинг ёнидаги наманганлик савдогар ҳам бошини чайқаб, қуйи солди. Ҳарс-ҳарс қилиб, нафаси қисиб бормоқда эди. Унинг ҳарсиллашига ғаши келиб, Кўршерматнинг пешанаси тиришди. Кўршермат ожиз одамларни хуш кўрмайди. Кучлиларни эса кўргани кўзи йўқ. Айниқса, Маҳмудбекка ўхшаганларни. Мўтабар оқсоқолларнинг хижолат бўлиб қолишганини кўриб, ҳузур қилишини қаранг!

— Оқсоқолларимизнинг бундай муҳим топшириқларидан бағоят хурсандман. Ҳурматли Садриддинхон муфти олиб борган ишларни давом эттириш энди менинг бурчим.

Ҳамма ўтирган ерида бир қўзғалиб қўйди. Йўталиб, енгил нафас олишди. Хайрият, бу масала ҳам хамирдан қил суғургандай, осонгина ҳал бўлди, деб ўйлашарди улар.

— Туркистон ўғлонларининг кучлари бўлиниб кетди. Биз ана шу кучни бирлаштириш ҳаракатидамиз. Жаноб Мустафо Чўқоев бошчилигидаги Туркистон комитети раҳбарлари ҳозир шу иш билан бандлар.

Маҳмудбек нимага ишора қилаётганини Усмонхўжа дарров фаҳмлади.

— Аммо Чўқоев жаноблари узоқдалар-да.

— У киши қаерда бўлишлари лозим бўлса, ўша ердалар,— Маҳмудбек жеркиб унинг гапини бўлди.— Чўқоев Берлинда, Гитлернинг ёнида. Бу биз учун жуда муҳим.

— Ҳа...

Маҳмудбек, худди бола билан муомала қилгандай, Усмонхўжага ортиқ эътибор бермади.

— Мен Берлинга сизнинг режангизни хабар қиламан. Чуқур ўйламай қилинган ҳаракат кўнгилсиз натижаларга олиб келиши мумкин. Унда, ўзингиз ҳам ноқулай аҳволга тушиб қоласиз.— Шу гапни айтатуриб, Маҳмудбек Усмонхўжага қараб қўйди. У ҳаммани эмас, Усмонхўжани огоҳлантираётганини шу ерда ҳозир бўлганлар билсин, деб ўйлади.

Маҳмудбек чиндан ҳам Чўқоевни бу одамнинг «шошқалоқлиги»дан, эмиграция раҳбарларини огоҳлантирганидан хабардор қилиб қўймоқчи эди, аммо...

Энди бу одамларни тинчитиш қийин. Улар бор кучқудратларини намойиш қилишни, курашни бошлашни истайдилар. Мана шу тўпланганлари ҳам шу бугуннинг ўзидаёқ ҳукумат раҳбарларига маълум бўладиган шаҳарда-я?

— Сиз бизга бўйсунини истамайсизми?—деб сўради Усмонхўжа бўғиқ овоз билан.

Ҳозир у буларнинг ҳаммасини бир-бири билан гиж-гижлатишга ҳаракат қилади.

— Мен Туркистон комитетининг иродасига бўйсунман. Берлиннинг қарорини кутамиз. Жаноблар, сизларни огоҳлантириб қўйишни ўз бурчим деб биламан. Тезроқ тарқалинглар. Биз бегона юртдамиз. Замон бетинч. Бу уй учун мен жавобгар эканлигимни яхши биласиз.

«Жанобларга» унинг жавоби маъқул тушмади. Улар ҳали бу ерда яна узоқ ўтиришади, Маҳмудбекни роса сўйиб-соттишади.

Жуда соз. Тўғрироғи, ўзларидан кўришсин.

Агар бирон киши Маҳмудбекнинг кетидан пойлаб юрса, барибир унинг бирон шубҳали жиҳатини тополмаган бўларди. Бу жаноб жуда тинчгина яшайди. У ишбилармон, эътиборли кишилар билан алоқа қилади.

Унинг турк консули Эсондол билан, савдогар Асқарали билан яқин дўстлиги маълум.

Маҳмудбек сўнгги вақтларда жуда ўзгариб қолган. Ҳатто ўз ватандошлари билан ҳам учрашмайди. Туркистонлик муҳожирлар эса, аксинча, жуда тез-тез учрашадиган бўлиб қолишди.

Шаҳар тор. Ҳаддан ташқари тор. Бирон гап бўладиган бўлса, дарров ҳамма хабардор бўлади-қўяди.

Маҳмудбек бозорда чиройли гиламларни силаб томоша қилди. Савдогар унинг гилам харид қилмаслигини билади. Аммо у Маҳмудбек савдогар Асқаралининг яқин дўсти эканлигини ҳам яхши билади. Улар ерлик гиламларнинг афзалликлари хусусида узундан-узоқ суҳбатлашишди.

— Оғайнингиз жуда катта савдогар-да. Жуда ақлли, тадбиркор одам.

Маҳмудбек савдогарнинг гапларига сидқидилдан қулоқ солиб, беш-ўн метр наридаги қўшни дўкондан тортиша-тортиша қизариб-бўзариб чиқиб келаётган ватандошларини кузатиб ўтирарди. Собиқ қўқонлик савдогарнинг энди уйи қуяди. Унинг савдо-сотикдан бўлак нарса билан иши бўлмаслиги керак. У бўлса турли-туман дайди ва каллакесарларга ўз дўконини қароргоҳ қилиб қўйибди. Маслаҳатчи Кимура хурсандлигидан тиржайди. У қора костюмда. У ҳам ўша тўпланганлар кетидан дўкондан чиқиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Муюлишдаги кўчада уни машина кутиб турибди.

Кўплар, бозорда тўплансак, ҳеч ким пайқамайди, деб ўйлашади. Бўлмаган гап!

Суҳбатга андармон бўлиб ўтирган савдогар беихтиёр гапдан тўхтаб, аста-аста, оёқ учида юриб тарқаб кетаётган бегона одамларга ёқтирмай кўз қирини ташлаб қўйди. Савдогар уларнинг нима иш билан машғулликларини билмайди, билишни ҳам истамайди. Аммо битта-яримта билишни истаса...

Шаҳар тор. Ҳаддан ташқари тор...

Дипломатнинг қуюшқондан чиққан вақти камданкам бўлади. Солдатлар хандақларга жойлашиб олиб, каскаларини пешаналаригача тушириб, милтиқ тепкисини босишга тайёр турган чоқларида ҳам душман мамлакат вакиллари бир-бирлари билан ўта одоб билан саломлашадилар, чунки бу давлат арбобларининг со-

кин, шинам кабинетларига осколка зарралари етиб келмайди.

Эсондол ғазабдан титраб, столга муштлади:

— Ҳа, ватангадолар! Бети қора чувриндилар! Уларнинг қовоқ бошларига мушт билан тушириш керак!

Эсондол Маҳмудбекнинг бир ўзи бу бефаросатлар тўдасига қарши ҳеч нарса қилолмаслигини тушунарди. Ҳар қалай у, туркистонлик муҳожирлар боши узра пайдо бўлган кулфатнинг олдини олиш учун қўлидан келганича ҳаракат қилди. Бу фалокат уларнинг бошларига Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва япон элчихонасининг маслаҳатчиси орқали тушди. Эҳтиёткорлик, ақл-идрок нималигини унутиб қўйган бу икки одам шаҳарда тасодифан бир вақтда пайдо бўлиб қолишди.

— Улар ҳеч қанақа кўрсатмаларга қулоқ осимасди, — деб эслатиб қўйди Маҳмудбек.

— Кўрсатмалар! — деб қичқирди Эсондол. — Буюк давлатнинг ҳарбий раҳбарлари шу аҳмоққа ишониб ўтиришибди.

Энди юз-хотир қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Япония элчихонасининг маслаҳатчиси Кимура ортиқ бу ерда ишламайди. Уни Токиога чақириб олишяпти. Кимура шармандаси чиққан муҳожирлар билан муносабат боғлади. Шунинг учун ҳам ерли ҳукумат улардан мамлакатни ташлаб чиқиб кетишни талаб қилишга мажбур бўлди.

Усмонхўжа воқеаси бундан ўзгача тугаши мумкин эмасди. Худди шундай бўлишини кутгандай Берлиндан — Мустафо Чўқоевдан тез-тез ташвишли хатлар келиб турарди. Маҳмудбек қулай фурсат топди дегунча, Эсондолни яқинлашиб келаётган можародан хабардор қилиб борди. Япон консули Ито ҳам бу гаплардан воқиф эди. Турган гапки, Ито ҳам ўз навбатида Токиони бу гаплардан хабардор қилиб турган. Токиодагилар эса бу ердан туркистонлик муҳожирлар ҳисобига талайгина қўпурувчилар тайёрланаётганлиги тўғрисида хушхабарлар олиб туришарди. У хабарларга қараганда, ҳадемай каттагина армия тузилади-ю, сигнал бўлди дегунча урушга ташланади.

Усмонхўжа маслаҳатчи Кимуранинг бошини сохта нуфузлар билан айлантириб қўйди. Кимура бу босмачиларнинг қадимги жасоратлари, қишлоқларга қандай бостириб кирганлари-ю, қишлоқ активларини қандай

сўйиб, осиб, уйларига қандай ўт қўйганлари тўғрисидаги ҳикояларини эшитар экан, Токиога раҳнамо бўлиши мумкин бўлган одамларнинг рўйхатларини ҳам таклиф қиларди.

— Амалда нима бўлиб чиқди?— деб гапида давом этди Эсондол.— Кўршермат қариб қолди. Еши олтмишларга бориб қолди. Мана бу йиртиқ чопон сохта генераллар-чи, булар ҳам икки пулга қиммат одамлар!— Эсондол очиқдан-очиқ, нафратини сира яширмай гапирмоқда эди. Усмонхўжанинг япон маслаҳатчисига ишлаган барча ёлғон-яшиқ гапларидан хабардор эди. Кимура узоқдан туриб туркман яйловларини кўз олдига келтирарди. Юмалоқ томли ўтовлар. Ўтовлар ёнида тутуни осмонга ўрлаган ўчоқлар. Овуллардан сал нарида мағрур бошини ҳуркаклик билан у ёқдан-бу ёққа буриб ўтлаб юрган отлар...

Шамсиддиннинг айтишига қараганда, маслаҳатчи Кимура ёшларнинг кайфияти билан жуда қизиққан. Усмонхўжа табиатан нотик, гапга уста одам эди. Бақувват-бақувват йигитларимиз оталаридан қолишишмайди, деб ишонтирган маслаҳатчини. Аммо у йигитлар ўз она юртларида нима ишлар қилишганини маслаҳатчи олдин ҳам эшитганди. Одамларнинг кўксига юлдуз қирқиш! Куйдириш! О... Бундай ишлар ҳали Кимуранинг қўлидан келган эмас.

Эсондол хаёлан Кимура билан учрашган одамларни бир-бир кўз олдидан ўтказди.

— Афсуски, бундан биздан бошқалар ҳам хабардор эдилар. Бундан ерли ҳукумат ҳам, совет ва инглиз элчихонасидагилар ҳам воқиф эди.

Маҳмудбек бир неча ой давомида бу ақлдан озган босмачиларни усталик билан лақиллатди. Дам уларнинг фикрларини қўллаб-қувватласа, дам ўзига душман қилиб бўлса ҳам ниятларига тўғаноқ бўлди. Ниҳоят, ақлдан озган бу тўда ўзининг енгилтаклиги билан барчанинг оғзига тушиб қолди. Муҳожир раҳнамоларнинг хулқ-атворлари савдогарлар, давлат арбобларини ҳам ғазабга келтирди.

— Бу мамлакат Советларнинг қўшниси бўлади. Советлар биринчилардан бўлиб уни мустақил давлат деб тан олганлари ёдингизда бўлсин. Марказ дипломатик доирасидагилар япон маслаҳатчисининг кирдикорларини кўпдан қоралаб келадилар ва бу ишнинг охири нима

билан тугадини ҳаммамиз ҳам олдиндан сезиб юрардик.

— Айтгандек, мамлакатдан ёлғиз Усмонхўжанинг ўзигина қувиб чиқарилмаган шекилли.

— Ҳа... Султонбек ҳам,— деб қўшиб қўйди консул.

— Буниси айниқса шарманда бўлибди.

— Нима бўлибди?

Эсондол, афтидан, бу гаплардан тўла хабардор эмасди.

— Синьцзяннинг собиқ ҳарбий министри яна эски хунарини бошлаган экан. Ушлаб олишибди...

Эсондол яна столга мушт туширди.

— Вой лаънати! Дайди жулдурвоқи. Ҳали халқни муқаддас урушга шу одам чорлаётганмиди. Эй қодир худо, бундан ортиқ шармандалик йўқмиди бошимизга солгани!

Қарвон саройда одамлар жонланиб қолди. Қариялар мачитга қараб оқишди. Оталари, қариндош-уруғлари кетидан эргашиб ёшлар ҳам мачитга йўл олишди. Янги хабар барча муҳожирларни талвасага туширди. Гитлер киму, Германия нималигини кўплар ҳал: яхши тасаввур ҳам қилишолмасди. Аммо, кучсиз давлат ҳеч маҳал советларга қарши ҳужум қилишга журъат этолмайди.

Миш-миш гаплар кундан-кунга ишониб бўлмайдиган тафсилотлар билан болалаб борарди. Гапларга қараганда, Мустафо Чўқоев яқин кунларда Берлиндан жўнаб кетармиш. Бу гапларга биров ишонмаса, биров беш вақт намоз устида Советларнинг йиқиладиган кунларини худодан тилаб, кута бошлади.

Қўршермат хизматкорини ҳар куни Совет элчихонасига юборар, қизил байроқ олиб ташланган-ташланганини билиб келишини буюрарди. Хизматкор нафаси оғзига тиқилиб элчихонага югуриб борар, байроқни жойида кўриб ҳайрон бўлар ва кетига шалвираб қайтиб келарди. Хўжайинининг кайфиятини эрталабдан бузишнинг ўзи бўладими.

Қўршермат ўтирган ерида саросимали ҳаяжон билан хаёлида чақирди деган заҳоти лаббай, деб тўпланиб келиши мумкин бўлган жангчиларини ҳисоб-китоб қилади. У ўзини ўзи алдаб бўлса ҳам уларнинг сонларини кўпроқ тасаввур қилишга ҳаракат қилади. У бу

рақамларга аввалига ишонар, кейин ўзидан-ўзи ғазаблана бошларди.

Синган фарғоналик савдогар Маҳмудбекдан маънодор қилиб сўради:

— Балки, кўчсакмикан-а?— деди у ва бир қишлоқнинг номини айтди.

Маҳмудбек унинг муддаосини тушунмади.

— Чегарага беш юз чақирим яқин бориб турсак,— деб тушунтирди ниҳоят савдогар.

Энди улар чегарадан узоқда ўтиролмай қолишганди.

Асқаралининг ҳам олдига кириб туришарди. «Сиҳат-саломатлигингизни сўрайлик, деб бир нафасгагина кирдик», деб у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтиришади. Маҳмудбекни учратиб қолишса, сиз ҳам шу ердამидингиз, жуда соз бўлибди-да, деб хурсандчилик баён қилишади. Қим билади, энди улар бу гапни сидқидилдан айтаётган бўлишлари ҳам мумкин. Чунки, Маҳмудбек керак бўлиб қолиши мумкин. У Чўқоев билан дўст. У бўлса Гитлер билан яқин. Бу ердаги мулла, савдогар, босмачиларга Гитлер ёқади.

— У биз томонларга келармикан?— деб сўради кўзлари шилпиқ наманганлик савдогар. Ҳар гал гапирганда, унинг томоғи ҳуштак чалиб қўярди.

«Биз томонларга», деганда у Наманганни назарда тутганди. Асқарали жилмайиб қўйди.

— Нима, оқ пошшо келганмиди?

— Мен губирни кўрган эдим,— деди савдогар ўзини оқламоқчи бўлиб,— Тошкентга бир борганимда...

Ҳозир у яна хотираларга берилади. Хайриятки, танишлари Асқаралига тез-тез қўнғироқ қилиб туришади. Асқарали телефон орқали суҳбатни атайлаб чўзади. Бу чақирилмаган меҳмонлар унинг қанчалик банд эканлигини тушунишсин.

— Гитлер ўз губиримизга эга бўлишимизга рухсат берармикан?

— Сайлашгами?— деб сўради Асқарали.

Меҳмонлар унинг кесатиғини тушунишмади. Бир овоздан маъқуллашди:

— Сайлашга. Сайлашга...

— Ҳозирча у бошқа шаҳарларда бошлиқларни ўзи тайин қиляпти.

Меҳмонлар кетишди. Маҳмудбек билан Асқарали анчагача жим қолишди. Уларнинг бояги суҳбатни эс-

лашга хоҳишлари йўқ эди. Улар сукунат чўкишини, қадам товушининг тинишини кутишмоқда эди.

— У ёқда аҳвол қалай?— деб сўради Маҳмудбек.

Асқарали қоғозларини тахлаётганди.

— Чатоқ... Украина, Белоруссияни босиб келишяпти.— Асқарали немислар босиб олган шаҳарларни санаб ўтди.

Уй эгаси идишларини тақир-туқур қилиб, туркча қаҳва ҳозирлашга киришди. Маҳмудбек девонни варақлашдан тўхтади. У китобни битта-яримта кириб қолса, эҳтиёт шарт, деб ушлаб ўтирганди. Шу кунларда айниқса катта ишлар қилишлари зарурлигини иккалалари ҳам яхши билишар, аммо бу ҳақда чурқ этишмасди. Бу шундоқ ҳам маълум.

— Бу ерда немис, итальян мутахассислар ҳаддан ташқари кўп. Тўғрироғи, инструкторлар,— деб таъкидлаб қўйди Асқарали.— Улар энди муҳожирларни қўлга олишга ҳаракат қиладилар. Айтгандай, сизнинг ҳам немис танишингиз бор-ку. Ҳадемай йўқлаб қолишса керак. Биринчи навбатда, улар сизга учрашадилар. Япон дипломатлари эса, афтидан, яқин кунларда бу ердан мосуво бўлишса керак. Ито ҳам тез кунларда сизга йўлиқади. Кетиш олдидан бир учрашиб кетса керак.

— Наҳотки, унинг ҳам...

— Ҳа, унинг ҳам кавушини тўғрилаб қўйишади. Тўғрилаб қўйишлари керак...— деди қатъий Асқарали.

— Агентлар масаласини нима қиламиз? Ито яқинда менинг одамларим билан қизиқаётганди. Агар шу ҳақда гап очилиб қолса...

— Агар шу тўғрида гап очилиб қолса,— деди унинг гапини қайтариб Асқарали,— уларнинг адресларини бер. Беравер! Майли, вақти-соати билан фойдаланишар.

Маҳмудбек Эсондолнинг топшириғи билан узоқ ва чидам билан «бақувват», «ақлли», «ҳар қандай қийинчилик, хўрликка дош бера оладиган» йигитларни шошмай танлаган эди.

Эсондол Маҳмудбекнинг бу ишидан хурсанд бўлди. Агентлар ўз ҳис-туйғуларини, хафаликларию нафратларини яшира биладиган йигитлар эдилар. Улар Советлар томонида дуч келган ишни топиб, шубҳа туғдирмай ишлашга, тинч, итоаткор бўлишга рози бўлишди. Улар кутишади... керак бўлса, бир умр ҳам кутишади.

Эсондол кўпдан ўз резидентурасига эга бўлишни ор-

зу қиларди. У «Буюк Турон»нинг келажаги тўғрисида ўйлашини ҳамон қўймасди.

Маҳмудбекнинг гапига қараганда ўнлаб муҳожирлар орасидан атиги олтитасигина танланиб, тайёрланган ва кейинчалик Ўзбекистон ва Тожикистонга жўнатирилган.

Албатта, Эсондолга резидентларининг кенг тармоқ ёйгани маъқул эди. Аммо бундай одамларни танлаш, тайёрлаш қанчалик қийин ва мураккаб иш эканлигини яхши тушунар, шунинг учун ҳам Маҳмудбекни бу масалада ортиқча шоширмасди.

Муҳожирлар билан Эсондолнинг ўзи ҳам бир неча марта суҳбатлашди. Суҳбат чоғида у сира кутилмаган саволлар бериб қоларди.

— Сен ҳали ёшсан. Қизил Армия сафига чақириб қолишлари ҳам мумкин,— деди у йигитлардан бирига.

— Чақирса, кетавераман.

— Кейин нима қиласан?

— Кўриб, ҳамма нарсани эслаб қоламан. Кейин асирга тушаман.

— Асирга?— деб қайтариб сўради Эсондол.

У ювошгина бу йигитнинг ҳозиржавоблигига қойил қолганди.

— Ҳа-да. Немислар — бизнинг дўстимиз,— деди йигитча яна чаққонлик билан.

— Гапинг тўғри. Ҳозир улар бизга дўст...

Эсондол Маҳмудбекка қараб, секин бош силкиб қўйди. Бу ишончли, тадбиркор йигитларни топиб бергани учун миннатдорлик билдиргани эди.

Бошқа чет эл разведкасининг агентлари мана шунақа резидентлардан намуна олсалар арзийди.

Асқарали ҳам ўз навбатида худди шунга умид боғламоқда эди. Давлат хавфсизлиги органларининг доимий назорати остида бўладиган бу сохта резидентлар японлар, ҳатто, немислар учун ҳам тузоқ бўлиб хизмат қиладилар.

— Уларнинг координатларини немисларга ҳам берсак бера қолайлик...— деди Асқарали.

Воқеалар шиддат билан ривожлана бошлади. Ҳозир ҳар янги операция вариантини, ўнлаб вариантини ниҳоятда эҳтиёт ва эътибор билан ишлаб чиқмоқ даркор эди.

Давлат ўз мамлакати тупроғидан япон дипломатла-

рини чиқариб юборгани билан, бу — япон разведкаси ўз фаолиятини тугатди, деган сўз эмас-ку.

Энди гитлерчилар фаолроқ ҳаракат қила бошлашди. Улар кундан-кунга журъатлироқ бўлиб, сурбетлашиб бормоқда эдилар. Идоралар, помешчикларнинг шахсий қўрғонлари, майда корхоналар етук офицерлик билимига эга бўлган немис мутахассислари билан тўлиб бормоқда эди.

— Ҳали улар дўппи тор келиб қолганда ўзларини бир кўрсатадилар. Айниқса, фронт участкаларидан бирида катта ғалабага эришиб қолгудек бўлишса.

Аммо қаерда ғалабага эришимизни Асқарали очиқ айтмади.

— Наҳотки, шу гап рост бўлса?— деб сўради шивирлаб Маҳмудбек.

— Йўқ...— деди Асқарали ҳам шивирлаб, кейин, бирдан столга кафти билан шап этиб урди.— Йўқ!

Асқарали ирғиб ўрнидан турди-да, Маҳмудбекнинг ёнига бориб, елкасидан қучоқлади.

— Ҳали биз сен билан сокин боғнинг гаштини сура-миз. У ёқда, ўзимизникида. Сой бўйида бир ўтиришай-лик. Кўз олдинга келтиргин-а: сой бўйида жийда гуллаб ётипти... Унинг кумуш ранг барглари, ёқимли иси ёдингдами? Унинг димоққа урилган исидан киши маст бўлади. Сал нарида паловхонтўра дамланяпти. Қўшиқ қулоққа чалинади... Эшитяпсанми, қўшиқни?

Дераза орқасида бир дарвиш ғайри дин, кофирларни қарғамоқда эди. Дарвиш оч, шунинг учун ҳам ҳаммадан аламзада эди.

Асқарали юзидаги ажинларини силаб, сўради:

— Уйдагилар қалай?

— Раҳмат, ҳаммаси дуруст...— деди кета туриб Маҳмудбек.

Уни уйда Фарида кутмоқда. Кеча у Маҳмудбекдан немисларни суриштирганди.

— Бунақа гапларни сен қаёқдан эшитдинг?

— Эшитдим-да...— деди елкасини қисиб Фарида.

Маҳмудбек яқинда шаҳардаги Садриддинхон муфти билан яшаган квартирасига кўчиб ўтганди. Бу кварталда яшайдиганлар уруш тўғрисида, Москвага бостириб кетаётган гитлерчилар тўғрисида эшитишганди.

— Немислар Самарқандга ҳам боришар эканми?— деб сўради Фарида.

Маҳмудбек индамади. У бугун ҳам Фаридага ҳеч нарса деёлмайди.

Ҳамма учун муҳим бўлган бу гапга ҳали эрта эди.

Консулхонада ҳаёт осуда. Бу ердаги кундалик ода-тий ишларга ҳеч ким халақит бермайди. Йўлакларда ҳаяжонли одамлар кўринмайди, ҳеч ким кийимларини чамадонга шошилишч жойламайди. Итонинг ўзи ҳам столга мушт урмайди; ғазабга келмайди. Унинг ҳаяжонини фақат биттагина ҳаракати фош қилиб туради, у тинмай чаккасини силайди. Стол ёнида солдатчасига гердайиб Асакура турибди. У ҳозир суҳбатга аралашмайди. Назари совуқ, безрайиб турибди. Гўё у ҳеч қачон ўз мустақил фикрига эга бўлмаган, сўзма-сўз аниқ таржима қиладиган уста таржимон бўлган, холос. Ито таржимонига ҳатто қайрилиб ҳам қарамайди. У японча гапириб, Маҳмудбекка қараб ўтирибди. Охири, Маҳмудбек ҳам унга кўз қирини ташламай қўйди. Гўё Маҳмудбекнинг рўпарасида фақат бир киши — консул Ито ўтирарди, холос.

— Мен Токиога қайтишга мажбур бўлиб қолдим. Маслаҳатчимизнинг ўйламай босган қадами шундай қилишга мажбур этипти бизни.

Маҳмудбек гўё қудратли раҳнамосидан айрилиб колган шогирддек, Итога мунгайиб қаради.

— Жаноб Ито, энди нима бўлади?

— Германия — буюк давлат,— Маҳмудбекни хотир-жам қилди консул.— Германия қисмлари Европани ғалаба марши билан босиб ўтди. Улар ҳадемай Москвага ҳам бостириб кирадилар.

— Унда нега?..

Ито, ҳовлиқманг, гапимни охиригача эшитинг, дегандек кафтини юқори кўтарди.

Маҳмудбек япон консулининг уни кетар олдидан дўстона хайралашиш учун эмас, балки жиддий суҳбат учун таклиф этганини тушунарди.

— Анави муттаҳам...— Ито Усмонхўжани назарда тутаётган эди,— анави фирибгарнинг Кимурага бериб юрган маълумотлари пуч ёнғоқ бўлиб чиқди.

— Энг даҳшатлиси шуки,— унинг гапини тўғрилади Маҳмудбек,— ўша маълумотларга Усмонхўжанинг ўзи ҳам ишонарди-да.

— Тоза каллаварам экан-ку!— Ито беихтиёр яна чаккасини ишқаб қўйди.

— Қабила доҳийси Обид Назар Совет Иттифоқида туркманлар билан алоқани боғлаб турарди. Асосан, кекса, саводсиз, унча-мунча нарсага фаҳм-фаросати етавермайдиган қариндошлари орқали.

— Ё тангрим, наҳотки, элчихона маслаҳатчиси шу даражагача етиб борган бўлса.

— Мен қўлимдан келганича...

— Биладан, биладан, жаноб Маҳмудбек. Аммо сира хафа бўла кўрманг. Ҳали яна қанча ишларни қилишимиз лозим.

Ито олдида турган журнални ўзидан нарига, стол чеккасига суриб қўйди. Юпқагина хабарлар мажмуаси Совет Урта Осийси республикаларидаги очарчилик тўғрисида хабар қиларди.

Редакция бундай хабарларни маслаҳатчи Кимурадан олиб турарди.

«Большевиклар деҳқонларни махсус биноларга қамаб қўядилар. Ташқарига қизил аскарлар қоровулгида чиқарадилар. Бу бинолар колхозлар деб аталади».

Нима ҳам дейиш мумкин — жуда нозик ташвиқот! Эндиликда бу ердаги ҳар бир босмачи колхоз нималигини яхши билади.

... Офицер формасидаги дипломат билан суҳбат қисқа бўлди. Унинг погонлари юлинган. Кимура уйига кириб, ота-онаси билан хайрлашиб чиқди. Айтишларига қараганда, у ота-онаси билан одатдагидек кулиб хайрлашибди. Аммо уларга, Никко ибодатхонасига кетялман, депти.

Ота ўғлининг ниятини тушунган.

Кимура кечга томон машинасидан тушиб, икки томонида улкан чинорлар қад кўтарган чиройли хиёбон бўйлаб пиёда юриб кетди. Уч юз йил умр кўрган бу чиройли чинорлар намозшом палласида худди эртақлардагидек сирли кўринади. Бу баҳайбат дарахтлар Тосегу ибодатхонаси зиёратчиларини совуққонлик билан кузатиб қолади. У ерда зиёратчилар қудратли Буддага ибодат қиладилар. Ибодатхона пештоқида уч маймун акс этган: маймунлар бири қулоғини, бири кўзини, яна бири оғзини яширганча тош қотган.

Кимура кечаси билан ибодат қилиб чиқди. Тонг пал-

ласида Никко ибодатхонаси яқинидаги шаршара ёнидан, одамлар ҳаёт билан видолашадиган ердан унинг қориндан чавақланган жасадини топишди...

— Ҳали ишларимиз кўп,— деб такрорлади консул.

Мана, йўл-йўриқ кўрсатиш ҳам бошланди.

— Япония ўз улуғ миссиясидан ҳеч қачон воз кечмайди. У Шарқ халқларига большевизмдан қутулишга ёрдам беради.

— Усмонхўжага ўхшаган авантюристлар бу курашни ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилишларидан қўрқаман.

— Иккинчи маротаба адашмаймиз,— деб хотиржам қилди Ито.— Биз ақлли, ўз ватанига содиқ одамларга ёрдам берамиз.

Маҳмудбек бу мақтовни тушунмаганга олди ўзини. Консул эса гапида давом этди:

— Сиз ёшларга суянинг. Албатта, бизга обрўли одамлар: босмачиларнинг собиқ раҳнамолари, руҳонийлари керак. Майли, улар унчалик серфаолият бўлмасалар ҳам майли эди. Афсуски, ўша одамларнинг ҳаммаси ҳам ўлардек ноқобил одамлар.

— Қариб қолишяпти-да,— деб эслатиб қўйди Маҳмудбек.

— Ёшларни тайёрланглар.

— Мен ёлғиз қоляпман-да.

— Сиз ҳеч қачон ўзингизни ёлғиз ҳис қилмайсиз,— деди қатъий консул.

Маҳмудбек унга қаради.

— Ҳа, ҳа... Бир кун ҳам ёлғиз ҳис қилмайсиз ўзингизни. Биз доим ёнингизда бўламиз. Мен ҳозир режаларимиз устида муфассал тўхталиб ўтирмайман. Буни истамайман ҳам, вақти ҳам эмас. Ҳадемай ҳаммаси ўз жойига тушиб кетади.

Бу ишларда Маҳмудбек Содиқовга қандай ўрин ажратилган? Ҳар қалай, муҳим ўринлардан бири бўлиши керак. Акс ҳолда, консул уни ҳозир суҳбатга чақириб ўтирмаган бўларди.

— Сиз жаноб Аҳмаджон билан танишмисиз?—деб сўради Ито.

— Суэто жаноблари биланми?—деб қайтариб сўради Маҳмудбек.

— Жаноб Аҳмаджон билан,— деб қайтарди консул. У заррача бўлса ҳам асабийлашмади. У меҳмонига шу

дақиқадан бошлаб Суэто бутунлай Аҳмаджонга айланганлигини қатъий таъкидлади, холос.

Суэто — Аҳмаджонни бу ерда ким билмайди дейсиз. Япон граждани Суэтонинг қилмиши ўз вақтида ҳамманинг оғзига тушган. Суэто мактабни тамомлагач, кутилмаганда мусулмон динини қабул қилганди. Энди унинг исми Аҳмаджон, Токиога ҳеч қачон қайтмас эмиш, ота-боболари ибодатга борган Будда ибодатхонасига ортиқ қадам босмас эмиш.

— Сизга балки Аҳмаджон билан ишлашга тўғри келар. У вақт-соати етганда, Токионинг сиздан нима исташини, халқингиз тўғрисида нималарни ўйлашаётганини сизга хабар қилади.

Бундан буён ҳамиша ёнида бўладиган одамни жуда хушмуомалалик ва усталик билан таништириб қўйишди.

Ито аста ўрнидан турди.

Маҳмудбек ҳам ўрнидан қўзғалди.

— Моддий жиҳатдан қийинчилигингиз бўлмайди. Ишлайверинг. Сиз билан бизнинг ниятимиз бир.

Асакура унинг гапларини иложи борича аниқ таржима қилишга ошиқарди.

— Ниятимиз бир, — такрорлади у. — Сизнинг Чўқоев билан, бизнинг эса Гитлер билан. Ҳаммамизнинг ҳам...

Ито енгилгина кафтини узатди.

Маҳмудбек эҳтиёт билан қисиб қўйди уни.

МАҲМУДЕЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

1942 йилда халқим гитлерчиларга қарши жанг қилаётган ўзбек жангчиларига қарата шундай мурожаат қилган эди: «Ақалли бир марта озодлик таъмини тотиб кўрган одам уни ҳеч қачон унутмайди. Юз йил қулликда яшагандан кўра бир кун озодликда яшаган афзал. Ватанимиз учун, озодлигимиз учун жонингизни аямай жанг қилинг! Ортингизда ёшу қари, эркагу аёл — бутун ўзбек халқи мустақкам қоя бўлиб турганини унутманг!»

Вокзалларимизга эвакуация қилинган болаларни ортган поездлар кетма-кет келиб турарди. Уруш даҳшатларидан юраги олиниб қолган болалар нотаниш одамларга хавотир ичида боқардилар.

Уша кунларда Ғафур Ғуломнинг қўйидаги машҳур сатрлари дунёга келган эди:

Сен етим эмассан,
Тинчлан, жигарим!
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ,
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима, жигарим,
Ўз уйингдасан.

У пайтларда кўн нарса каби, қоғоз ҳам етишмас эди. Лекин газета саҳифаларидан: «Ўзимиз учун ва фронтга кетган ўртоғимиз учун меҳнат қилайлик!»— деган даъват жаранглаб турарди.

Душман вақтинча қўлга киритган районларнинг корхоналари Ўзбекистонга келтирилиб жойлаштирилган эди. «Красный двигатель» заводининг айрим цехлари 3—4 ойдаёқ тикланиб, эксплуатацияга топширилган эди. 1942 йилда бу завод ойлик топшириқларини 800 процентга етказиб бажарди.

Биринчи ўзбек металлургия заводи қурилиши бошланди. Ўзбекистон 1943 йилда мамлакатдаги энг катта гидроэлектростанциялардан бири — Фарҳод ГЭСини қуришга киришди. Далаларда эса пахта учун қизгин кураш борарди. Республика ёшлари ўз маблағлари ҳисобига «Ўзбекистон комсомоли» деб номланган танк колоннаси ҳамда авиаэскадрилья яратишга қарор қилдилар. Қисқа вақт ичида бронепоезд ясалди. Фронтдан Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетига қуйидаги телеграмма келди:

«Ўзбекистон комсомоллари ясаб жўнатган бронепоезд биринчи жанговар тўқнашувдаёқ қўмондонликнинг топшириғини шараф билан бажарди. Қудратли жанговар машина тайёрлаган Ўзбекистон комсомолларига миннатдорчилик билдирамиз».

Фронт орқасидаги аҳвол мана шундай эди.

ОЛТИН ШАМШОДЛАР

Асқарали Нозимга Ватанга қайтишига ёрдам бериш чораларини қидирарди. У Маҳмудбек билан шу тўғрида маслаҳатлашди.

— Мен Салимни чақирганман... Балки у билан жўнатиш керакдир?— деди Маҳмудбек.

— Салим, эҳтимол, яқин кунларда бизга керак бўлиб қолар. Яқин кунларда...— деди Асқарали.

— Немисларми?

— Ҳа. Улар аллақачоноқ сизнинг олдингизга келишлари керак эди.

— Эҳтимол, Эсондол мени шунинг учун чақиртиргандир!

Турк консули Эсондол Маҳмудбекни илгаригига қараганда камроқ безовта қила бошлаган эди. Ҳозирги ҳар бир учрашув жуда ишчан вазиятда ўтарди. Япон дипломатларининг тақдири уни ҳам ташвишга солиб қўйган бўлиши мумкин эди.

— Нима бўлсаям, Нозим масаласини ҳал қилайлик,— деди Асқарали суҳбатнинг асосий мавзуини эслатиб.

— Мен фақат Салимга ишонаман.

— Яхши,— рози бўлди Асқарали ва рангсиз, чанг босган деразага қаради.— Бу ботқоқдан ҳали қанчалаб яхши одамларни тортиб олиш керак.

Ҳовлида эса, бир дарвиш томоғини йиртгудек бўлиб, охир замон яқинлигидан башорат қиларди.

Эсондол Ватанига қайтиб кетаётган эди. Уни бошқа иш кутарди. У ўзининг бу ердан кетиш сабабларини қисқа қилиб тушунтириб берди, лекин ўрнига қолаётган одам ҳақида ҳеч нарса демади.

Маҳмудбекнинг ўзи савол берди:

— Мен ким билан алоқада бўламан?

— Консулликдами?— дағал сўради Эсондол.— Ҳеч ким билан.— У энди гап оҳангини ўзгартирди.— Албатта, қийин дақиқаларда турк фуқароси сифатида консулликка келишга ҳаққингиз бор. Барча ишлар эса бу деворлардан ташқарида олиб борилиши керак.

Маҳмудбек жим ўтириб эшитарди.

— Доктор Беркникида тез-тез меҳмон бўлиб туришингиз керак.

Маҳмудбек ўрнидан туриб кетай деди.

— Ажабланияпсизми?— жилмайди Эсондол.

Муҳожирнинг астойдил ҳайратга тушиши консулнинг кулгисини қистатган эди.

— Ажабланияпман,— деди Маҳмудбек.

— Нега?

— У қандайдир... мудраб юради. Лапашанг.

— Қойил, Берк,— деди жонланиб Эсондол,— ўзи ҳақида яхши таассурот туғдирибди. Лекин, билиб қўйинг, бу — ташқи кўриниши, холос. Ҳақиқий иш эмас, фақат қуруқ гап бўлган пайтларда у мудраб ўтиради. Кейин, хотинининг сўзидан чиқмайдиган эр ролини боплаб ўйнайди.

— Ҳа, Инга анча ҳаракатчан.

— Дарвоқе, эндиликда Берк ҳақиқатан ҳам хотинининг сўзидан чиқмайдиган эр бўлади. Немис мутахассислари...— Эсондол бир оз ўйлаб тургач, давом этди:— Италиян мутахассислари билан ҳам Инганинг алоқаси қуоқ.— У жилмайиб қўйди.— Сиз ҳам бу гўзал хонимининг гапга кирадиган меҳмони бўлишингиз керак.

— Яхши.

— Мени тўғри тушунинг. Бу менинг илтимосим ва бизнинг буйруғимиз.— Эсондол энди кўнгли тўлиб кетгандай деди:— Хўш, дўстим ва биродарим, қимматли Маҳмудбек, келинг, энди хайрлашайлик.

Инга Беркнинг қувончи чексиз эди. Унинг катта, зангори кўзлари ёнарди. У қувончини ифода қилиш учун сўз тополмай, қўлларини кўтариб-туширарди.

— Шунақа ҳам бўладими, жаноб Маҳмудбек! Бизни бутунлай унутиб юбордингиз, дейман!

Инга, эҳтимол, шарқона назокатни бировдан ўрганган эмас, у бу санъатни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, мустақил равишда тўла ўзлаштириб олган эди.

Доктор Берк эринибгина бош қимирлатиб қўйди.

— Биз сизни кўпдан бери кутяпмиз, Маҳмудбек.

— Безовта қилавергим келмади,— ўзини оқларди меҳмон.— Ҳамманинг ўзига етарли ташвиши, иши бор.

— Бизнинг ишимиз умумий йш.— Берк чилимни қулдиратиб, ҳузур қилиб тортди.

— Ҳа, умумий,— паришонхотирлик билан маъқулади Маҳмудбек.

— Авзойингизга қараганда, кайфиятингиз унча яхшига ўхшамайди,— деди Берк.

— Яхши эмас.

— Нега?— қизиқсинди Берк. У бошини секин хотинига бурди. Шу заҳотиёқ хотинининг қиёфасидаги ҳоқимлик ифодаси йўқолди.

— Мен... Мен хизматкорлардан хабар олай-чи, нима қилишяпти экан. Жуда яхши, вақтида келдингиз-да, жаноб Маҳмудбек. Бугун бизниқига ажойиб одамлар келишади. Маъзур тутинг, мен ҳозир қайтаман...— у шундай деди-да, кўздан ғойиб бўлди.

Докторда ҳам ўзгариш рўй берди. Гарчи у ўзининг уриниб қолган креслосида ҳар доимгидай эринчоқлик билан ёстаниб олган бўлса-да, бугун кўп ва ишонтирарли қилиб гапирарди.

— Сиз, жаноб Маҳмудбек, бизнинг дўстларимиз билан танишиб олишингиз керак.— У соатига қаради.— Ун беш минут қолди. Улар жуда тартибли одамлар. Ҳозирча сизнинг кайфиятингиз ҳақида гаплашиб турайлик.

Доктор Берк муҳожирларнинг барча ишларидан хабардор эди.

— Бундай вақтда тарқоқлик ва бир-бирининг гўштини ейишга йўл қўйиб бўлмайди,— деди у.— Сиз мана бундай бўлиб туришингиз керак.— У муштини қисди. Қизиқ, унинг бармоқлари шу пайтгача бесўнақай бўлиб кўринган эди, ҳозир шундай ихчамлик билан букилдики, бўғинлари қирсиллаб кетди.— Сиз жангга тайёр бўлиб туришингиз керак эди. Амалда нима бўляпти?— Унинг лаблари нафрат билан бурилди.

— Биз кўп нарса йўқотдик.

— Ҳа, ҳа... Ўша бузғунчи Усмонхўжа панд бериб, сизни зарбага рўпара қилди. Лекин қўлни ювиб, қўлтиққа уриш мумкин эмас. Азизим, Маҳмудбек,— Берк энди бардам, оталарча ҳомийлик билан гапирарди.— Бошингизни кўтаринг! Олдинда ҳақиқий кураш турипти. Бу — сиёсатчи ва жангчи одамга қанот бағишлаши керак.

Маҳмудбек беихтиёр жилмайди.

— Мана шундай, дўстим, фақат шундай!— Чилим тутунини буруқсатиб далда берарди Берк.

— Яхши, лекин умид қиламанки, биз ёрдамсиз қолмасмиз.

— Топоғон одамсиз-да, Маҳмудбек. Мен шунинг учун ҳам сизни таклиф қилганман. Етти минутдан кейин бу ерда майор Штерн ва капитан Дейнц пайдо бўлишади. Сиз, менинг ҳамюртим, туркистонликларнинг катта армиясининг раҳбари, ишингиз кимлар билан би-тишини билиб олишингиз керак. Майор Штерн Шарқни

жуда яхши биледи. Қарийб йигирма йил Қалькуттада турган. Бошқа, қўшни мамлакатлар билан ҳам яхши таниш. Ҳозир маҳаллий армияда ҳарбий мутахассис бўлиб хизмат қилади. Капитан Дейнц ўттиз бешларда. У ҳам ҳарбий мутахассис. Жанговар тажрибаси бор, Францияда жанг қилган.— Берк бошини кўтариб, ташқарига қулоқ солди.— Мана шундай аниқликни сиз ҳам ўрганинг, Маҳмудбек.

Ташқаридан овозлар эшитилди. Бека лутфу назокатни тўкиб ташлар, азиз ҳамюртлари уларни бутунлай унутиб қўйишганидан зорланар эди.

Қотма майор Штерн Маҳмудбекка бир мартагина назар ташлади. Капитан Дейнц эса унга одобсизларча узоқ тикилиб қаради.

Шарқ услубида тузилган дастурхон устида қул қилинган халқларга озодлик олиб келаётган Европа ҳақида гапирдилар. Бир оз кайф қилган капитан Европа — Гитлер бирлаштирган ўлка эканини таъкидларди.

Майор Штерн шошилмасдан, оз-оздан ичар, қадаҳ устидаги баландпарвоз гапларни ёқтирмас, лекин буни билдирмас ҳам эди. У ҳар бир сўзни диққат билан эшитарди.

Меҳмонларнинг олдида доктор Берк яна ўзгариб қолди. У, кўзларини ярим юмган ҳолда, кам гапирар, кўпроқ тинглар эди. Шу туришда бўлса, ҳадемай суҳбатдан чарчаб, очиқдан-очиқ эснаб юборадигандай кўринарди. Инга эрига унинг мезбонлик вазифасини эслатиб туришга мажбур эди. Берк ўзига келиб, «Наполеон» шишасини қўлга оларди.

— Франция,— деди тутилиб Дейнц,— биз бўлмаганда у нима ҳам қила оларди!

— Коньяк,— деди майор Штерн.

Дейнц ўтмас нигоҳ билан биродарига қаради. У майорнинг луқмасини нима деб — таъна дебми, ҳазил дебми, қабул қилишни билмасди.

— Биз уларни қурол, танк ясашга мажбур қиламиз,— деди у.

Хайрлашаётиб, майор Штерн Маҳмудбекка адресини айтиб, кириб туришини сўради. Лекин, фақат кечаси... кининг, деди.

— Мен армияда хизмат қиламан. Тушунарсиз?

— Тушунаман.

Майор Штерн биринчи марта жилмайди.

— Уйим марказий кўчада. У ерда итлар унчалик кўп эмас.

Маҳмудбек итлардан қўрқмасди. Итларга кўникса бўлади. Сўнгги пайтларда у ўзини қандайдир эҳтиёткор нигоҳлар таъқиб қилаётганини ҳис қиларди. Орқасидан бир қадам ҳам қолмай, оёқ учида, деворларга тақалиб кузатишаётгандай туюларди. У браунингини ёнига солиб юрадиган бўлди. Маҳмудбек душман орасида ўтказган бир неча йил ичида бирон марта ҳам қурол ишлатишга тўғри келмаган эди. Бунинг фойдаси ҳам йўқ эди. Қуролни қўлга олишга улгурмасингданоқ мутаассиблар тўдаси сени парча-парча қилиб ташлаши мумкин эди. Бу ердаги уруш, бошқача уруш, бу урушда сўз ва ҳаракат қурол ўрнида ўтар, эҳтиётсизлик билан қилинган ҳар бир ҳаракат, айтилган ҳар бир сўзнинг охири вой бўлиши мумкин эди.

Маҳмудбек сояга шўнғиб, дарвоза олдида тўхтади. Дарвозага кўндаланг қилиб темир қоқилган. Пишиқ, мустаҳкам дарвоза. Бу хонадон соҳиблари анча фаровон турмуш кечирिशлари кўриниб турибди. Ҳовлида итлар бор экан, улар эринибгина бир-икки марта ҳуриб, яна жим бўлиб қолишди. Маҳмудбек қимир этмай турарди. Қадамлар тобора яқинлашиб келарди. Оҳиста, эҳтиёткор қадамлар.

Бир одам унинг ёнидан ўтиб кетди, тўхтади, кейин тор кўчаларнинг бирига бурилди.

Маҳмудбек уни таниди. У Саид Мубоширнинг хизматкори эди.

Майор Штерн узоқ вақтгача дам олмасдан ишлай оладиганлар тоифасидан эди. Ҳозир ҳам у тетик ва бардам кўринар, ҳар қандай қийин ишни бажаришга тайёр эди.

— Биз сиз ҳақингизда жуда кўп нарса биламиз, жаноб Маҳмудбек. Шунинг учун ҳам мен сизга ёрдам қўлини чўзаяпман.

— Миннатдорман...— Маҳмудбек сўз бошлаган эди, Штерн унинг гапини бўлди:

— Бу бизнинг бурчимиз. Фюрер сизнинг раҳбарларингизга ёрдам ваъда қилган. Мен фақат фюрернинг иродасини бажаряпман.

Маҳмудбек большевикларга қарши кураш, улуғ Германиянинг олдида турган вазифалар ҳақидаги навбат-

даги маърузани тинглашга тайёр турарди. Лекин майор баландпарвоз сўзларни ёқтирмасди.

— Ишга ўтайлик.

— Қулогим сизда, жаноб майор.

— Мени қўлга қурол олишга қобилияти бор одамларнинг сони қизиқтиради.

— Бизда жуда кўп кўнгилсиз воқеалар содир бўлди.

— Биламан. Мен ҳозироқ аниқ рақамларни келтиринг, деб тавоб қилаётганим йўқ. Бу ҳақда янаги учрашувимизда ахборот берасиз.

— Яхши, жаноб майор. Буни қилса бўлади.

— Шундай қилиб, одамларнинг сони, отрядларнинг сони, улар нима билан қуролланганлиги, командирларнинг номлари... Қўрбошилар...

— Яхши.

Хонада мезбоннинг узоқ давр мобайнида Ҳиндистонда яшаганлигини эслатадиган ҳеч нарса йўқ эди. Одатда экзотик мамлакатларда яшаган европаликлар уйларини бенгал қоплонларининг терилари, магаражаларнинг занглаб кетган қуроллари, будда ҳайкалчалари билан безатишни яхши кўришади. Бу уй арзон мебел билан жиҳозланган, битта-ю битта гилам ва китоблардан бошқа ҳеч нарса йўқ, бу эса майор бу ерда вақтинча яшаётганидан далолат берарди.

Штерн Маҳмудбекнинг нигоҳини тутиб олди:

— Сизни зиёфат қилолмайман. Йўқ, агар хоҳласангиз виски, коньяк, «олтин» ароқ бор. Лекин Беркникида ичмаганингиз учун...

— Раҳмат, мен ичмайман.

— Дарвоқе, менинг ҳаётим ҳам шундай қурилганки, ичишга ўрганмаганман. Фақат меҳмонлар учун олиб қўяман.

Бу гаплар — жиддий гап олдидан қилинган бир оз чекиниш эди.

— Бизнинг қўмондонлигимиз Қизил Армияга ҳал қилувчи зарба беришга тайёрланяпти. Руслар бу зарбага чидай олмайди. Ҳозирнинг ўзидаёқ мунтазам қўшинлар асосан янчиб ташланган. Жанглар, асосан, партизанлар билан бўляпти. Менинг маслаҳатим — бу ҳақда ҳамюртларингизга гапириб берсангиз.

— Улар шунақа хабарларга муҳтож.

— Бўлмаса, хурсанд қилаверинг. Биз сизни энг янги қурол билан, ҳатто танкларгача қуроллантирамиз.

— Раҳмат, жаноб майор.

— Чегарадан ўтиш ва десант тушириш жойини немис қўшинларининг ҳужум плани асосида тайин қиламиз.

— Яхши.

— Солдатларингизнинг сонини аниқлаб, зудлик билан отрядлар тузишга киришишингизни илтимос қиламан. Биз жуда кам учрашишимиз керак.

— Яхши бўларди, жаноб майор,— деди Маҳмудбек.— Бугун орқамдан кузатиб юришганини сезиб қолдим.

— Шундайми?

— Муҳожирлар.

— Ҳа-а...— енгил нафас олди немис.— Уларга нима керак ўзи?

— Бу ерда менинг душманам бор. Ҳукумат амалдори Саид Мубошир. Ушанинг одами кузатиб юрган эди.

Маҳмудбек ортиқча сўз айтиб қўйганини ўша кечаси сезмаган эди.

Кўршермат лабларини қимирлатиб қўйди. У аниқ саволга аниқ жавоб беришга тайёр эмас эди.

— Беш минг...— деди у зўрға.

Бу рақам Маҳмудбекни ўйлатиб қўйди. Бунга немислар ҳам шубҳа билдиришлари мумкин эди. Улар ишбилармон одамлар, амалий текширув ўтказишлари ҳам мумкин. Лекин ҳали хотиржам бўлса бўлади. Майор Штерн Маҳмудбекка тўла ишонади. Шунинг учун ҳам «ислом жангчилари»ни текшириб ўтирмайди.

— Гап, асосан, ёш йигитлар ҳақида кетяпти,— мулозим қилиб тушунтирди Маҳмудбек.— Парашютдан сакрай оладиган, янги қуроолларни ишлата оладиган йигитлар ҳақида.

Кўршермат яна ўйланиб қолди.

— Икки мингча чавандоз... Десант учун бир ярим минг йигит...

— Мен улар билан қаерда, қачон учрашсам бўлади?— сўради Маҳмудбек.

Бу жуда ўринли, зарур савол эди. Немислар бирдан уларни ўз кўзлари билан кўришни истаб қолишлари мумкин эди-да.

Кўршермат энди тўхталмасдан ишончли одамлари

ишлаётган ва яшаётган расталар, баққолликлар билан устахоналарни айтиб берди.

Кейин бошқа қўрбошилар қанчадан одам йиғиши мумкинлигини ҳисоблаб чиқишди. Ун-йигирма кишилик гуруҳлар ҳам бор эди. Уларни бирлаштириб, юз-икки юз кишилик отрядлар тузиш ҳақида гаплашдилар.

Шу кунни Маҳмудбек кичкина дўкончалар жойлашган қинғир-қийшиқ кўчаларни кезиб чиқди. Бундай қараганда, улар ёт тупроқда умрининг охириги кунларини кечираётган аянчли, бечора одамлар бўлиб кўринарди.

Бир дўкончада эски яктагининг елкалари осилиб кетган, қирқ ёшлардаги одам ўтирарди. Унинг олдида нос тўла идиш, нос ўрайдиган қоғозлар турар, сарғайиб кетган қошиқ носга тиқиб қўйилган эди.

Дўкончага бошқа одамнинг сиғиши қийин эди. Носфурушнинг носдан бошқа ҳам очиқ сотиб бўлмайдиган (полиция билиб қолсами!)— эҳтимол, нашадир — мол бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас эди. Фақат носфурушликнинг ўзидан кун кўриб бўлармиди.

Кейинги пайтларда кўпчилик нашага ружу қўйган, ҳатто масжидга ҳам кўзлари сузилиб келадиган одамлар бор эди.

Носфуруш ҳурматли меҳмонни қизгин кутиб олиб, дўконни беркитди. Унинг тезроқ ватанига қайтиши (оллоҳ мадаккор бўлсин!) ва данғиллама уйда фаровон ҳаёт кечириши шу одамга боғлиқ бўлгани учун у билан гаплашаётганидан хурсанд эди. Кўпчилик муҳожирлар сингари, носфуруш ҳам, ҳозир деворлари нам тортган, зах кулбада истиқомат қиларди. Ерга битта шолча тўшалган эди. Тили тагида нос борлиги учун унинг гапларини тушуниш қийин эди. Ниҳоят, у шолчанинг тагини кўтариб, оғзидаги носни тупурди-да, камхаржлигидан нолиб кетди.

Муҳожир Маҳмудбекни чой билан сийлаб, унга тўхтовсиз, жуда жўн саволлар берарди. Маҳмудбек гаши келаётганини яшириб, сиёсатдан узоқдаги бу одамга инглизлар ҳозир руслар билан иттифоқлигини, бутун умид немислардан эканлигини тушунтириб берди.

— Яхши,— деди носфуруш,— Германия уйларимизни, ерларимизни, молларимизни қайтариб олишимизга ёрдам берадими?

— Молларингиз аллақачон қирилиб кетган!— деди жеркиб Маҳмудбек.

— Ерни-чи?
— Албатта!
— Розиман,— деди шошиб носфуруш,— ҳозир бўлса ҳам.

— Қурол...

Мезбон ўрнидан туриб, хонадан чиқди-да, тезда латтага ўралган узун бир нарсани кўтариб, қайтиб кирди. У мой юқи латталарни жароҳатга боғланган докани ечгандай, аста ечган эди, Маҳмудбек яхшилаб мойланган милтиқ билан қиндаги қилични кўрди.

Носфурушнинг қўшниси — дўкондор унга қараганда анча ўзига тўқ тураркан. Ҳовлининг тўрида бир неча аёл дўппи тикиб ўтирарди.

— Ҳар гал янги дўппини қўлга олганимда, эркак киши учун айтиш ҳам уят, йиғлайман,— оғир хўрсинди дўкондор. Унинг кўзлари қуруқ, оч, заҳарга тўла эди.

Маҳмудбек бошида эски, титилиб кетган дўппи, интернатда мудраб ўтирган Мавлонни эслади.

— Ватан...— деди у.

— Ҳа, Маҳмудбек, Ватан. Гитлер Москвани олди, дейишяптими?

— Ҳа.

— Ҳали бу ерда қанча ўтирамиз?

— Немислар бу ерда ҳам бизга ёрдам беришмоқчи. Қурол беришяпти..

— Қурол?— дўкондор мийғида кулди.— Бу ёққа юринг-чи, қимматли Маҳмудбек.

Торгина панжарадан мой юқи латталар кўринар, темир ҳиди анқирди.

— Учта милтиқ. Биттаси ўзимга, биттаси ўғлимга, биттаси малайимга. Қаранг...

Яшиқ милтиқлар сингари яхшилаб мойланган патрон обоймаларига, қиррадор «лимонка»ларга тўла эди.

Бағридан ўнлаб муҳожирларга жой берган бу тор кўча сиртдан қараганда, кўримсизгина, оддий ва сокингина бўлса ҳам, ундаги ҳар бир кулда, ҳар бир лойли девор ортида нафрат яширин, у яшар ва улғаяр эди. Кечалари, итлар увлаган, қоровулларнинг шақилдоғи бир маромда шақиллаган дамларда, бу одамлар худога ёлвориб, милтиқларини мойлайдилар. Бу одамлар, Кўршермат айтганидай, ўн минглаб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бор эди. Вақти келгач, улар хавfli душманга айланадилар.

Шундай қилиб, Маҳмудбек, агар немислар истаб қолишса, уларга жангчилар бекинган уйларни кўрсата оларди.

Лекин майор Штерн қовоғини уйиб, бу таклифни рад қилди.

— Қанақа кўрик! Марказий кўчадан бир қадам ҳам чеккага чиқишга ҳаққимиз йўқ. Шароит... Ҳечқиси йўқ, яқин ўртада ҳаммаси ўзгариб кетади.

Босмачи тўдаларининг сони ҳақидаги маълумот гитлерчи офицерни ҳам ажаблантирди, ҳам қувонтирди.

— Ҳақиқий армия-ку! Лекин, раҳбарларингиз немис инструкторларига қандай қарашаркин?

— Яхши қарашади, жаноб майор.

— Ундай бўлса, ҳар бир қўрбоши — мен йирик қўрбошиларни айтяпман — ҳар бир қўрбоши маслаҳатчига, яхши ҳарбий мутахассисга эга бўлади.

— Ҳозирнинг ўзидаёқ ўттиздан ортиқ отрядимиз бор, — деди Маҳмудбек.

— Керак бўлиб қолган тақдирда, бу ерда яшаётган ҳар бир немис агрономи ва врач қўлига қурол олади. Озод Туркистон армияси ҳарбий мутахассислар билан тўла таъминланади.

Майор Штерн бундай баландпарвоз гапларни кам гапирарди. Бу гапларидан ҳатто ўзи ҳам ўнғайсизликка тушди-да, амалий гапга ўтишга шошилди.

Маҳмудбек қачондир япон консуллигидаги қабул маросимида бир олди-қочди фильмни кўрган эди. Воқеалар тезлик билан ўрин алмашилиб турарди. Отлар югурар, қамчилар ҳавода сиртмоққа ўхшаб ҳалқаланар, ўқлар чавандозларнинг бошидаги кенг ҳошияли шляпаларни учириб юборарди. Майор Штерн ҳайратга тушган меҳмонга кенг кураш программасини тушунтираётган бу сокин кечада эсига бенхтиёр ўша фильм келди. Майорнинг гапига қараганда, ўттизтача отряд билан чекланиб бўлмайди. Шу арзимас куч билан душман ичига кириб, жанговар ҳаракат бошлаш нодонлик бўлади. Аҳолининг юксак онги, ватанпарварлик туйғуларини ҳам ҳисобга олиш керак.

Маҳмудбек майорнинг гапларидан ажабланаётганини кўрсатмасликка уринарди. Яқиндагина майор Штерн Қизил Армиянинг янчиб ташланиши, ичкаридаги парокандалик ҳақида гапирган эди. Гап бевосита қилинади-

ган ҳаракат ҳақида кетганида у шароитни соғлом ва жиддий тарзда ҳал қила бошлади.

— Демак, фронтни кенгайтириш керак... учинчи фронтни...

Бу фикр илгари туғилган бўлиши эҳтимол. Лекин майор Штерн ўзини бу фикр бошига ҳозир, тўсатдан келиб қолгандай кўрсатарди.

— Айнан, учинчи фронтни...

— Бизни шимолда қўрбоши Халифа Қизил Оёқ Обиддин Махсумнинг йигитлари қўллашади. Уша ернинг ўзида қирғиз қўрбошиси Қамчинбек ҳам сигнал кутиб турибди,— деди Маҳмудбек.

— Жуда яхши. Сизга бу масофани узоғи билан бир кеча-кундузда босиб ўтадиган алоқачилар керак.

— Алоқачилар топилади,— ишонтирди Маҳмудбек.

— Бу орада,— давом этди майор Штерн,— бизнинг самолётларимиз чегарага енгил танклар, милтиқ, пулемётлар олиб келиб беради. Уша жойларга инструкторлар етиб келишади. Отрядларнинг тайёрлиги ҳақида ўн беш кундан кейин маълумот беришингизни илтимос қиламан.

— Яхши, жаноб майор.

— Сиз мана бу ишни бажаришингиз керак: Ҳиндистонга бир неча агент юбориш зарур. Бизни инглизларнинг аҳволи қизиқтиради. Агентларга капитан Дейнц кўрсатма беради.

— Яхши.

— Яна бир илтмос,— мулоим давом этди майор.— Шарқ мамлакатларидан бирида совет гарнизонлари турганлигидан хабарингиз борми?

— Хабарим бор.

— Армияда кимлар хизмат қилади?

— Ўзбеклар ҳам бор.

— Маълумотингиз жуда тўғри, жаноб Маҳмудбек! Худди ўша ерда сизнинг одамингиз бўлиши керак.

— Биз бу ҳақда ўйлаб қўйганмиз.

— Номзод таклиф қила оласизми?

— Оннақули Қурбонсаидов. Туркман. Қирқ иккида. Собиқ совет ходими. Суддан қочган. Рус тилини билади,— маълумот берди Маҳмудбек.

— Мен у билан учрашим керак. Лекин сиз билан ҳам, одамларингиз билан ҳам бошқа учрашмайман. Таваккал қилиб бўлмайди. Беркнинг уйига бориб туринг.

— Яхши, жаноб майор.

Бу кечада улар яна совет чегарасига ҳам агент юбориш ҳақида гаплашишди. Маҳмудбек содиқ, тажрибали, жиддий топшириқларни яхши бажарётган Салимни юборишни таклиф қилди. Майор бу одам ҳақида япон дўстларидан эшитган экан.

Оннақули Қурбонсаидов муфти Садриддинхон ҳузурда, бундан бир неча йил бурун, муқаддас шаҳарда бўлган эди. У пайтда муфти олис Қашқарга кетмоқчи эмас, бу ерда муҳожирларга фаоллик билан раҳбарлик қилар эди. Оннақули жуда қисқа вақт ичида, Совет Туркменистонидан қочиб келганидан кейин ўтган ярим йилдаёқ, бор пулини созуриб бўлган эди. У муфти билан учрашганидан хурсанд, бу муқаддас одамнинг кўзига ҳавас билан қарарди. Қурбонсаидов ҳозир ночор кун кечирар, бир бурда нон ва бир пиёла чой илинжида меҳмонга борар эди. Муҳожирларнинг дастурхони тобора қашшоқлашиб, меҳмонлар эса асабий ва сергап бўлиб борарди.

Майор Штерн Оннақули Қурбонсаидов билан учрашди. Миллатчи ўзининг керак одам эканлигини ҳис қилиб, янгитдан, яхшилаб кийинди. У немис разведкачисига ёқди. Майор Штерн унга большевиклар енгилганидан кейин юксак вазифа ваъда қилиб, қўлига бир даста доллар тутқазди. Пулнинг ярмичаси Берлинда чиқарилган эди. Анчадан бери пул кўрмай, қарзга ботган, умри қашшоқликда ўтаётган «ислом қули» қалбаки пулларни сезмади. У ўз бурчини бажаришга қасам ичиб, хатарга тўла сўнгги йўлга чиқди.

Ҳиндистонга уч киши борадиган бўлди.

Капитан Дейнц инжиқлик билан уларга ҳаёт ҳақида кўп саволлар бериб, имтиҳон қилди. Муҳожирлар европаликларнинг Шарқдаги қинғир ишларига унча тушунмасдилар, лекин Маҳмудбек анча осонлик билан: инглизлар руслар билан биргалиги, уларнинг душман эканлиги, энг содиқ дўст немислар эканлиги, содиқ дўстлар инглизларнинг Ҳиндистондаги аҳолини билишлари зарурлигини уларга уқтира олди.

Вазифани бажаришда уларга Маҳмудбекнинг Қалкуттадаги одамлари ёрдам беришлари керак эди. Маҳмудбек дарвишларнинг адресларини берди ва паролни айтди.

Маҳмудбекнинг агентлар билан суҳбати Дейнц иштирокида ўтиб, гитлерчида катта таассурот қолдирди. «Туркистонликлар анча илгарилаб кетибди,— деб ўйлади у.— Жуда эҳтиёткор одамлар».

Маҳмудбек «содиқ дўст»— улуғ Германия топширини олган чақирилмаган меҳмонларнинг инглиз агентлари ҳузурига қандай ташриф буюришларини ва бу ташрифнинг оқибатини тасаввур қилар эди.

Агентларнинг ёши энг улуғи, ўттиз бешлардаги савдогар, чет эллик одам билан биринчи учрашувидан ўзини йўқотиб қўйган, капитан узатган сигаретани семиз бармоқлари билан жуда бесўнақай айлантирарди. Дарбадарликда бойликларидан ҳам, отларидан ҳам ажралган икки ёш йигит баджаҳл, дунёнинг нариги четига кетишга ҳам тайёр эдилар.

Бу одамлар Ҳиндистон сафарига Шарқ йўлларида кўплаб учраб турадиган зиёратчилар кийимида отландилар. Уларнинг йўқ бўлиб қолганини ҳеч ким сезмади. Ҳеч ким ҳеч қачон эсламайди ҳам.

Нозим атрофда бўлаётган воқеаларни англаб етолмасди. У фақат бир нарсани: унга яхшилик тилашларини биларди, холос. У улғайди, бўйга тортди. Юқори лабининг устида сабзалар пайдо бўлди. Фақат эни анча ингичка, елкаси букчайганроқ эди. Нозим ҳеч нарса билан шуғулланмас эди. Асқарали бу қобилиятли ўспиринга одамларнинг диққати жалб бўлишини истамас эди. Маҳаллий заргарлар сезиб қолишса борми, уни ўзларининг кўзни қамаштирадиган дўконларига тортиб кетар, кейин Нозимнинг йўқолиб қолиши ортиқча гапсўзларга сабаб бўлиши мумкин эди.

Нозим Асқаралига дастёрлик қиларди.

Салим улгуржи савдогар — Асқаралининг идорасида бир неча марта бўлиб, жуда машаққатли йўлни бирга босиб ўтиш керак бўлган Нозимни ҳар томонлама кўздан кечирган, қувончини зўрға бекитарди. У Асқарали билан Маҳмудбек ҳузурда ўзини ноқулай сезар, қилган қарорлари учун уларга ташаккур билдирмоқчи бўлиб, Садриддинхоннинг сўнгги афандиликлари ҳақида гапириб берарди. Асқарали билан Маҳмудбек маза қилиб кулишарди. Лекин ҳали улар бу ерда қолишади...

Салим шаҳарда вазиятнинг таранглашиб бораётганини сезар эди.

Улар қатъий қарорга келишди.

Салим қўрбошиларнинг исмларини, «ислом аскарлари»нинг ҳақиқий сонини акс эттирувчи рақамлар, манзилгоҳлар, муҳожирларнинг овуллари жойлашган ерларни, немис разведкачилари, ҳарбий мутахассисларнинг исмларини ёдлаб олди. Бу — Марказга юборилётган қисқа, муфассал доклад эди.

— Бу йигитни ташлаб қўйма, — деди Асқарали. — У ҳали кўп нарсани англаши, тушуниб олиши керак.

— Ўқийди.

— Сен ҳам ўқийсан, — деди Асқарали қатъий.

— Мен ўттизга бориб қолдим, — хўрсинди Салим.

— Барибир. Уруш тугасин, ўқишга борасан. Айтгандай, узукни ол. Уни эҳтиёт қилинглар.

— Балки, олиб қоларсиз... Ҳар эҳтимолга қарши!

— Йўқ, — Асқарали узукни айлантириб, одати бўйича ихчам шамшодларнинг учига тикилди. Япроқлар ботаётган қуёш нурида товланиб, шитирларди. Олис-олисларда эса қорли чўққилар кўзга ташланарди.

Маҳмудбекнинг тушига олтин шамшодлар кирибди. Лекин шу тушни охиригача кўришга ҳам имкон беришмади. Кўшниси Суэто — Аҳмаджон эшик қоқарди. Бу тунги ташриф фавқулодда воқеа юз берганини билдирарди.

— Меникида меҳмон бор, — деди Аҳмаджон.

Хонада маҳаллий мансабдор ўтирарди. Аҳмаджон уни таништириб ўтирмади ҳам, қисқагина қилиб:

— Кулоқ солинг, жаноб Маҳмудбек, — деди.

Амалдор икки соат муқаддам Туркистоннинг янги ҳукуматининг биринчи мажлиси бўлганини айтди. Мажлис Саид Мубоширнинг уйида ўтган. Иштирокчилар орасида тўладан келган, кўзойнакли немис офицери ҳам бўлган.

— Капитан Дейнц, — тушунтирди Суэто — Аҳмаджон.

— Бу нимани билдиради? — ўзини йўқотиб сўради Маҳмудбек.

— Унга ҳақ тўлаш керак, — япон кўзи билан мансабдорга ишора қилди.

— Ҳозир, ҳозир, — деди шошиб қолган Маҳмудбек.

У ўзига келолмас эди.

Мансабдор таъзим қилиб, хонадан чиққан эди, Суэ-то жаҳл билан деди:

— Немислар ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборишяпти. Улар бу хавфли ўйинни жуда эрта бошлаб юборишди.— Ҳар доим босиқлиги билан ажралиб турадиган япон сўкиниб қўйди.

Тонг отиб келарди. Уйнинг олдида бир ит томоғини йиртгудай бўлиб ҳурар эди.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

Тўққизинчи Май, Ғалаба байрами куни одамларни ҳам қувонч, ҳам ғусса туйғуси ўраб олади. Ёши ўтиб қолган аёл гул кўтариб ўтяпти, кафтида эса кўз ёшига ивиган, гижимланган гул барги.

Бир фронтчи танишим менга эрталаб эски жароҳати безовта қилганидан шикоят қилиб қолди. Аллақачон битиб кетган жароҳат. Бирданига, чорак асрдан кейин қаттиқ оғриқ.

Жароҳатлар ҳам, кинокадрлар ҳам, фронт қўшиқларининг таниш оҳанги ҳам, ҳатто жанговар сафар марши ҳам безовта қилади, кишини ҳаяжонга солади.

Тўққизинчи Май куни солдатлар қабрини зиёрат қилиш учун минглаб кишилар келишади.

Навбатда турган пионерларнинг мийиғида ажин пайдо бўлади. Ён томондан паст, бўғиқ нидони эшита-ман. Бу аёл урушда кимини йўқотди экан?

Ветеран бошини эгади. Унинг кўксидаги медалларга қараб, босиб ўтган йўлини билиб олиш қийин эмас: Москва — Вена — Прага. Бу йўлда Қизил юлдузли те-пачалардан қанчаси қолди экан...

У пайтлар, дўстлари билан видолашаётиб, солдатлар йиғлаган эмас.

Орден ва медалларнинг енгил жаранги эшитилади. Ветеран қўлини кўтариб, мушти билан қандайдир ноқулай ҳолатда, болаларча ёноқларини артади.

У ёнида турганимни сезиб қолди.

— Буни қаранг-а,— дейди хижолат бўлиб.

Менинг кўксимдаги Қизил Байроқ орденини кўриб, дейди:

— Жуда кам тақасиз. Бекор қиласиз.

Бу орденни мен беш йил бурун, фашистлар Герма-

нияси устидан қозонилган галабанинг йигирма йиллиги муносабати билан олганман.

— Қайси фронтда жанг қилдингиз, оғайни?

— Қилдик-да,— мужмал жавоб бераман мен.

Биз пионерларнинг текис сафига қараймиз. Орқа тарафда уларнинг боши узра шамшодлар кўкка бўй чўзиб турибди. Уларнинг учлари эрталабки қуёш нурида товланади.

— Олтин шамшодлар,— дейман мен беихтиёр.

— Қанақа дедингиз?— ажабланади ветеран.

— Ҳа, шунчаки...

У бошқа савол бермади.

Бу ерда, солдатларнинг қабри устида ҳар ким ўз хотиралари билан яшайди.

САНОҚЛИ ДАҚИҚАЛАР

Муҳожирлар кўпдан бери шунақа тўкин дастурхонни кўрмаган эди. Иссиқ, кунжутли нон, ёғлиқ патирлардан олисларда қолган кунларни эслатувчи хуш бўй анқирди. Тақсимчалар ҳар хил ҳолва ва новвотлар, қанд ва парвардаларга, чиройли қоғозларга ўралган чет эл конфетларига тўла эди. Қази, яхна гўшт, сомса, бўғирсоқ, варақи... хуллас, ноз-неъматнинг кўплигидан чойнак қўйишга ҳам жой топилмас эди.

Дастурхон атрофида ҳозиргина ташкил қилинган Туркистон ҳукуматининг аъзолари ўтиришар, бош ми-нистр Саид Мубошир ўзининг содиқ дўстларини меҳмон қиларди. Ҳукуматнинг энг ёш аъзоси, маориф министри Рустам Жумабоев, отахонга ҳамда унинг хонадонига яқин киши сифатида чой қуйиб, меҳмонларга манзират қиларди.

— Марҳамат қилсинлар, азизлар, марҳамат қилсинлар.

Меҳмонларнинг иштаҳаси карнай эди. Улар очкўзлик билан гоҳ қази, гоҳ яхна гўштга, гоҳ сомса, гоҳ бўғирсоққа қўл чўзардилар. Дастурхонда ейилмай турган нарса фақат ёнғоқ билан бодом эди, холос. Сарғайиб, чириб кетган тишлар ёнғоқни чақмоқ бўларди-ю, уддасидан чиқмасди. Оғзи очилиб қолган бодом пўчоқлари ҳам қаттиқлик қиларди бу тишларга. Баъзи меҳмонлар ёшлигини эслаб, иккита ёнғоқни кафтига олиб қисар, лекин ёнғоқлар сирғалиб чиқиб кетар, чақилмас эди.

Рустам ҳамон чой олиб келар, қайтариб, қуйиб, меҳмонларга узатар, ёши улуғларга табассум қилиб қўярди. Аммо, катталар худди тил бириктиргандай, уни учар, фитначи деб хулоса чиқарганларидан беҳабар эди.

— Ҳурматли жаноблар!— тантанали равишда гапирди Саид Мубошир.— Марҳамат қилиб, олиб ўтиринглар!

Шу заҳотиёқ ҳамма бирданига яна таомга хуруж, бир-бирига манзират қилишарди:

— Марҳамат қилсинлар!

— Марҳамат қилсинлар!

Нориннинг ингичка хамири бармоқ орасидан сирпа-ниб тушиб кетарди. Давра бўйлаб анор шарбати ва сирка солинган коса айланарди.

Зиёфат чўзилгандан-чўзилиб борарди.

Бугунги йиғилишнинг амалий қисми ҳаддан ташқари қисқа бўлди. Министрлик портфелларини осонгина бўлишиб олишди. Янги ҳукуматда ҳар кимга ўзига яраша мансаб топилди. Мансабга эга бўлган шахс олқишларни қабул қилар, лекин ичида ўйларди: «Хафа қилишди! Энг ёғлиқ жойларни — ҳазина, деҳқончилик, сув, пахта саноати, темир йўлни ўзларига олишди!»

Маориф министрлигига ўхшаш майдароқ, даромади камроқ мансаблар ёшларга тегди.

Саид Мубошир нутқ сўзлаб, ҳаммани жипслашишга ундади.

Юқори мартабали немис меҳмон амалий гапларга аралашмади. Рустам унга нутқларни таржима қилиб, янги министрларни таништириб турди. Капитан Дейнц қўлини чўзиб, министрларнинг қаттиқ ва юмшоқ қафтларини сиқиб қўйди.

Капитан Дейнц иши кўплигини важ қилиб, зиёфатдан эртароқ кетди. Унинг ҳузурида қўрбошилар, бойлар, савдогарлар анча сиқилиб ўтиришган эди, у кетгач, ўзларини анча эркин ҳис қилиб, хўриллатиб шўрва ичишар, нориндан туширишар, ҳамма нарсани унутиб, мезбонни мақташар эди.

Ярим кеча бўлай деганда ош сузилди. Сопол лаганлардаги ош устида катта-катта устухонлар турар, бу устухонлар энг ҳурматли кишиларга аталган эди. Саид Мубоширнинг олдига бир иликни қўйишди.

Илик катта, сергўшт эди.

Илик бош министр рўпарасида турарди. Ҳукуматнинг барча аъзолари, гарчи оч бўлишмаса ҳам, кўз остидан тез-тез ўша иликка қараб қўйишарди.

Маҳмудбекнинг боши устидан бир тош ғувиллаб учиб ўтиб, тупроққа тушди. Кейин яна бир тош... Маҳмудбек деворга биқинди.

Унинг бу ҳаракатини ўзларича нимагадир йўйган шарпалар тор кўчага кириб кетишди. Маҳмудбек ҳатто тўппончасини ҳам олмади.

Наҳотки, булар ҳам Саид Мубоширнинг одамлари бўлса?

Маҳмудбек ҳувиллаб ётган мева бозорини кесиб ўтди. Ёлғиз қоровулгина яхши кийинган бу жанобнинг орқасидан қараб турарди. Қовун уюмлари ёнида жандаларига ўралиб олган деҳқонлар ухлаб ётишарди. Ҳар бир уюмнинг олдида албатта биттадан бола ҳам бор эди. Болалар ёшлигиданоқ ишга ўрганар, керак бўлиб қолса, тоби қочиб қолган отаси ё амакисининг ўрнини босишга тайёр турардилар.

Чойхона ёпилган эди. Маҳмудбек эшикни тақиллатди. Чойхоначи аввал норози оҳангда нималардир деб ғўлдиради, лекин эшикни очгач, эгилиб, таъзим қилди.

— Марҳамат, жаноб.

Маҳмудбекнинг авзойини кўриб, ташвишланиб сўради:

— Нима бўлди?

Бу одам жуда кўп нарсани биларди.

Маҳмудбек унга бўлган воқеани гапириб берди.

— Мен ҳозир хизматкорни уйғотаман,— деди чойхоначи ғазабланиб.— У сизни кузатиб қўяди. Ёлғиз юриб бўлмайди ҳозир.

У хизматкорни чақаришдан олдин Маҳмудбекни ўтқизди.

— Энди тахминнинг ҳожати йўқ. Ўшалар. Аниқ ўшалар.

— Қимлар?— деди тушунмай Маҳмудбек.— Мубоширнинг одамларими?

— Бошқалар,— деди қатъий қилиб фарғоналик чойхоначи.

Қашшоқ муҳожирлар ўртасида анчадан бери ўз етакчиларидан норозилик туйғуси пайдо бўлган эди.

Камбағалларнинг қулоғига ҳам ватандаги янги ҳаёт муждалари етиб келган эди. Сал узоқроқни ўйлай оладиган одамлар эса, бойлар ва қўрбошилардан бирон яхшилик чиқмаслигига амин бўлган эдилар.

Чойхоначи Қўршермат ва Маҳмудбек шаънига айтилган дўқ-пўписаларни эшитган, лекин бунга аҳамият бермаган эди. Ҳозир жаҳли чиқиб кетди:

— Тубан махлуқларнинг қилиб юрган ишини қаранг-а!

Маҳмудбек бу қувончни Асқарали билан ўртоқлашишга шошилди.

Асқарали ҳам мамнун эди.

— Одамлар ҳамма нарсани тушунаётгани яхши. Лекин эҳтиёт бўлинг. Айниқса, ҳозир. Сўнгги кунларда зарба ейиш етмай турибди ўзи ҳозир, яна кимдан деиш, ўз дўстларимиздан.

Сўнгги кун...

Асқарали тонгда карвон билан бошқа мамлакатга жўнаб кетиши керак. Бу ҳақда Маҳмудбекдан бошқа ҳеч ким билмайди. Буни эртага эрталаб карвон сарой хўжайини ва бошқаларнинг ҳаётини кузатишдан бошқа иши бўлмаган бир-иккита одам билади, холос.

— Сиз ҳеч бўлмаганда икки кундан кейин шаҳардан чиқиб кетасиз. Ҳеч бўлмаганда,— таъкидлади Асқарали.— Бундан ортиқ қолишингиз мумкин эмас.

— Лекин, бу тўдани шундай ташлаб кетиб бўладими?— эътироз билдирди Маҳмудбек.— Улар ҳатто ҳукумат ҳам тузиб олишган.

— Кулгили ҳукумат,— деди лабини тишлаб Асқарали.— Кулгили... Ҳа...

У бир тўда муҳожирлар ҳақида ўйларди. Бу тўдани ҳукумат сифатида бирон мамлакат ҳам, бирон разведка ҳам тан олмайди, албатта. Лекин ғазабидан қутурган, ҳар қандай пасткашликдан тоймайдиган бу одамлардан душманлар фойдаланиши мумкин. Ҳатто немислар ҳам Саид Мубошир билан бекинмачоқ ўйнай бошлашди. Бу — тушунарли ҳол. Маҳмудбек ҳалок ё фош бўлса, гитлерчилар барча ҳаракатларини Мубошир билан боғлайдилар.

— Немислар уни қандай қилиб билишибди?

— Эҳтимол...— секин, чайналиб гапирди Маҳмудбек.— Мубошир ҳақида мен ўзим гапириб берганман.

У пушаймонини айтмоқчи эди, Асқарали қўл силтаб тўхтатди.

— Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ. Немислар эрта ё индин ўйиндан чиқишади.

— Мубошир қолади.

— Сиз ҳақсиз,— Асқарали яна ўйга чўмди.— Мубошир қолади... Немислар уларни умидвор қилиши мумкин. Мубошир кутади.

Режанинг ҳамма вариантлари ўнлаб марта қайта кўрилган, пишитилган эди. Бугун барча ишни якунлаб, шаҳардан чиқиб кетиш мумкин эди. Эрта-индин дипломатик доираларда катта жанжал чиқади. Эрта-индин Совет Иттифоқи ва Буюк Британиянинг дипломатик ваколатхоналари немис мутахассисларининг иттифоқчиларга қарши қилган ҳаракатлари юзасидан норозилик баёноти эълон қилардилар. Турган гапки, маҳаллий ҳукумат бунга қарши чоралар кўрарди. Мана шундай пайтда ҳеч кутилмаган тўсиқ чиқиб қолса бўладими! Яна қандай тўсиқ: аллақачон ҳисобдан чиқиб кетган Саид Мубошир!

Асқарали ўз режаларини айтди. Маҳмудбек жим туриб эшитди. Кейин бир-икки мулоҳаза билдирди.

— Шундай қила қоламиз,— деди Асқарали.— Эҳтиёт бўлинг. Илтимос, шаҳардан иложи борича тезроқ чиқиб кетинг.

— Буни айтган эдингиз,— жилмайди Маҳмудбек.

— Аввал айтган бўлсам, энди буюраман. Эҳтиёт бўлинг. Бир ўзингиз қоляпсиз. Агарда...

Асқарали сўнгги чора ҳақида гапиришни истамасди.

— Бирон нарса юз берса, маҳаллий зиёлилардан бири, врач ёрдамга келади. У сиз ҳақингизда ҳеч нарса билмайди, албатта... Кимни алоқачи қилиб қолдирмоқчисиз?

— Шофер Шамсиддинни... У ҳамма нарсани аниқ етказади. Мазмуни билан иши йўқ. Менга содиқ.

— Яхши... Келинг, энди хайрлашайлик...

— Умид қиламанки, тезда кўришамиз,— Маҳмудбек ўзини тетик қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Лекин унинг овози қалтираб, бўғиқ чиқди.

Маҳмудбек ишларини тугатиш учун вақт жуда қисқа эканлиги, саноқли дақиқалар қолганини биларди.

Шаҳар ўз ҳаёти билан яшарди. Дунёда содир бўла-

ётган воқеалардан савдогарлар, саррофлар, йирик мансабдорлар хабардор эдилар. Уларнинг баъзилари нарху наво билан қизиқса, бошқалари гитлерчиларнинг Россия устидан қозонган ғалабаси уларнинг шахсий ҳаётларига қандай таъсир кўрсатишини чамалаб кўришади.

Қарвон сарой ва чойхоналарда саводли газетхонларни учратиш қийин эди. Бу ерларда савдогарлар бошқа мамлакатлардан эшитиб келган миш-мишлар ҳоким эди. Тингловчиларнинг диққат билан қулоқ солиб туришганини кўрган савдогарлар, чойдан ҳўплаб, шошилмасдан кўрган, билган ва эшитганларини ақл бовар қилмайдиган факт ва воқеалар қўшиб гапириб берардилар.

Гоҳида бутун чойхона аҳлини лол қилиб, ўзига қаратиб олиш учун биргина жумла кифоя эди. Масалан:

— Гитлер Москвани олибди...

Бундай гапни айтган савдогар шошилмай пешанасидаги терни артарди, пишиллаб нафас оларди-да, атайлаб гап мавзусини ўзгартириб, кимдандир гуручнинг нархини сўрарди. Одамлар унга шу заҳотиёқ жавоб бериб, ҳикоянинг давомини кутишарди.

Маҳмудбек одатда жуда қизиқувчан тингловчиларнинг ёнида ўтирарди. Унинг кинояли жилмайиб ташлаган луқмалари ҳикоячиларнинг кайфиятини бузарди. Улар гапидан адашиб, дудуқланиб, вақти йўқлигини ваз қилиб, ҳикоясини тўхтатардилар.

Ҳозир Маҳмудбекни ҳикоячилар қизиқтирмас, у Қўршерматнинг укаси Нормуҳаммадни қидирарди. Нормуҳаммад бундай вақтларда чойхоналарда юриб, муҳожирлар билан учрашар, маслаҳатлар ва келажак ҳақидаги гаплар билан уларни ўзига оғдиришга ҳаракат қиларди. У ҳам доҳийликка интиларди. Шошмасдан, ҳовлиқмасдан, бекинмачоқ ўйинларига унча ҳам аралашавермасдан ўз обрўсини ошириб борар экан, Нормуҳаммад, ҳурматли оқсоқоллар бора-бора ўйиндан чиқишини, Маҳмудбек сингари йўлбошчиларнинг боши ёрилишини ҳис қиларди.

Нормуҳаммад пайт пойларди. Шундай бўлса ҳам у бекинмасди, одамларнинг назарида бўлишга ҳаракат қиларди. Маҳмудбек эса қандай душманни эркинликда қолдириб кетаётганини биларди.

Нормуҳаммад бу чойхонада йўқ эди. Маҳмудбек ор-

қага қайтиб кетавериши мумкин эди-ю, Россиядан келган набатдаги «янгилик»ни эшитиб, чидаб туrolмади ва дағал равишда савдогарнинг гапини бўлди:

— Агар Гитлер Москвага кирганида, биз бугуноқ Тошкентга жўнаган бўлардик.

Орага бирдан сукунат чўкди. Савдогар хафа бўлганини билдириб, бурнини тортиб қўйди. Бу миш-мишларни ўзи тўқиб чиқармагани, эшитганини айтгандай қилиб, елкасини учирди.

— Кулфатимиз шундаки, немислар қочиб кетишяпти...— чидаб туrolмади қандайдир новча чол.— Қочиб кетишяпти! Биз эса уларга умид боғлаб ўтирибмиз...

Маҳмудбекнинг кўзи кимнингдир тантанавор нигоҳига тушди. Лекин у одам ўз кайфиятини билдириб қўймаслик учун шошганича бошини эгди. Унинг бошида эски дўппи, эгнида қирқ ямоқ яктак бор эди.

У алданган, ғурбатда кечирилган узоқ умр натижасида ўз хатосини англаган, юрагида ўз душманларига жумладан, омади келган Маҳмудбекка кек сақлаб юрган кўплаб одамларнинг бири эди.

Чолнинг очиқ, дағал луқмасидан кейин ўтирганлар бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилар эдилар.

Қийин, йўлбошчиларга қийин. Гитлернинг ёрдамига умид қилганларга қийин.

Маҳмудбек, қисқа бўлса ҳам, мана шундай очиқчасига учрашувларнинг муҳимлигини биларди. Бугуннинг ўзидаёқ бу гаплар чойхонадан чиқиб, муҳожирларнинг маҳаллалари, бозор расталари, карвон саройлар бўйлаб тарқалади.

Йўлбошчиларнинг йўқ бўлиб қолиши, асир олиниши, ҳалокати муҳим омил бўлади. Оддий одамлар ғурбатда ҳам биринчи қаторга интилган кучли одамларнинг ҳокимияти қанчалик мўрт эканига гувоҳ бўладилар.

Муҳожирларнинг йўлбошчилари бесаранжом бўлиб қолишди. Кўзларидаги қўрқувни, саволлардаги ташвишни, тангликни яшириб бўлмай қолди. Илгари осойишта кўринган қўналғада ўқ овозлари эшитила бошлади.

Тинчгина тор кўчада тош учиб ўтди.

Улар, бу содда, содалиги туфайли алданган одамлар аввал бекиниб, кейин очиқчасига муштини қисиб,

қурол кўтариб, ўз душманларининг изига тушдилар. Ма-
йиб қилинган ҳаёт учун қасос туғилиб келарди.

Афсуски, Маҳмудбек бу одамларнинг яқинига бо-
риб, қўлини чўзолмайди, гаплашолмайди.

Гаплашса, гапирадиган гапи кўп эди унинг...

Маҳмудбек қолган вақт ичида яна бир душманини
излаб топиши керак эди.

У Нормуҳаммадни фарғоналикларнинг чойхонасида
учратди. Нормуҳаммад жуда ўзини тутиб олган одам
эди. Сўрашишгач, сўради:

— Бирор нарса юз бердимми?

Маҳмудбекка чой қуйиб узатди.

Маҳмудбек ҳаяжонини яшира олмасди. Муғамбир,
ақлли душман билан бекинмачоқ ўйнаб бўлмайди. Ҳо-
зир очиқчасига гаплашиш зарур. Маҳмудбек чойхона-
нинг холи бурчагига имо қилди. Нормуҳаммад буни ту-
шуниб, ўрнидан турди.

Чойхоначи нон, майиз солинган патнис билан чойнак-
пиёлаларни олиб келди.

— Хўш, нима гап ўзи, муҳтарам Маҳмудбек?

Унга ҳамма нарса маълум эди, албатта. Муҳожир-
ларнинг йўлбошчилари ҳақида маҳаллий ҳокимиятнинг
қай фикрда эканлигидан ҳам, йўлбошчиларнинг бир-бири
билан ит-мушуклигидан ҳам, уларнинг, умуман, чет эл
дипломатлари билан алоқада бўлган ҳар бир кишининг
бошига тушиши мумкин бўлган кулфатдан ҳам хаба-
ри бор эди унинг.

— Чатоқ,— деди Маҳмудбек.— Чатоқ бўлди. Биз-
нинг эҳтиётсиз ҳаракатларимиз ҳокимиятнинг диққати-
ни жалб этиб қўйди. Гитлер жуда узоқда. Советлар
яқин. Биз, бегона, уй-жойсиз одамлар туфайли Совет-
лар билан ҳеч ким уришиб ўтирмайди.

Нормуҳаммад тушунаман, дегандай бошини ирғади.

— Ватан ва миллат учун курашдан четга чиқмоқ-
чимисиз?— сўради у.

— Йўқ, муҳтарам Нормуҳаммад... Нима бўлганда
ҳам, мен курашдан четга чиқмайман. Мен фақат эр-
кинликда юрган Мубошир сингари одамлар ишни бу-
зиб қўйишидан қўрқаман. Уларнинг жабрини бир неча
марта тортганмиз.

— Сиз ҳақсиз, Маҳмудбек.

— Шунинг учун очиқчасига гапираверай.

— Кулоғим сизда, Маҳмудбек.

— Жаноб Мустафо Чўқоев биронта одамга ҳам суянолмайди. Одамлар ўз манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўядиган бўлиб кетишган.

Нормуҳаммад Маҳмудбек гапни қай томонга бураётганини англаса ҳам, аввалгидай ўта хотиржам эди.

— Мен жаноб Чўқоевга сизнинг номзодингизни кўрсатдим. Ватанни озод қилиш учун халқ ҳаракатини бошқаришга фақат сиз қодир эканлигингизни айтдим.

— Мен бунақа ишлардан узоқман,— ўзини четга тортди Нормуҳаммад.— Менинг, афсуски, тажрибам йўқ.

— Сиз Мубоширдан кучлисиз,— деди Маҳмудбек.

Бу гап Нормуҳаммадга ёқди. Лекин у жавоб бермади.

— Мубоширга ўхшаган, хоинлик ҳам, пасткашлик ҳам қўлидан келадиган одам миллатнинг тақдирини ҳал қилишига йўл қўйиб бўлмайди.

— Сиз ҳақсиз, Маҳмудбек.

— Шунинг учун сизга мурожаат қиляпман... Бошимга нима тушса ҳам, мен чет эллик дўстларимиз билан алоқани узмайман. Кейин, дўстларимизнинг ҳамма топшириқларини сизга етказишга ҳаракат қиламан.

Нормуҳаммад пиёладаги «меҳмон»дан кўзини узмай ўтирарди.

— Сиз ҳам, ўз навбатида, барча ишлардан мени хабардор қилиб туришингиз керак. Биронтасини ҳам истисно қилмасдан...— таъкидлади Маҳмудбек.— Акс ҳолда, яна аввалги воқеалар такрорланади. Немис дўстларимиз шароитдан жуда норози... Муҳожирларнинг йўлбошчилари ўртасида узоқ вақтдан бери давом этиб келаётган ит-мушуклик муносабатлари биз ҳақимизда жуда ёмон таассурот туғдирган.

Нормуҳаммад буни илгари ҳам биларди. Лекин у оддий ҳақиқат: тебраниб турган, бир-бири билан рақобат қилаётган раҳбарларга катта умид боғлаб бўлмаслиги ҳақида ўйлаб кўрмаган эди.

Қийин аҳволда қолган Маҳмудбек худди шунинг учун ҳам унга мурожаат қилмоқда эди.

— Бизнинг иштирокимизсиз янги ҳукумат тузилиши ҳам — аҳмоқона иш...— давом этди Маҳмудбек.— Бу иш ҳали бизга қимматга тушади. Сиз билан биз аҳволни тўғрилашимиз керак.

Иттифоқ тузилди. Бу иттифоқнинг умри узун бўлишига Маҳмудбек ишонмасди.

Лекин, Нормухаммад дастлаб барча талабларни бажариб, ишлардан хабардор қилиб туради.

Шунинг ўзи ҳам — жуда муҳим эди...

Фарида эрига ҳеч қандай савол бермай қўйганди. У сўнгги кунларда эрининг жуда ўзгариб кетганини кўриб турарди. Эри уйда кам бўлар, кам ухларди.

Аёллар сезгиси унга яқинлашиб келаётган кулфат ҳақида хабар бериб турарди. Ортиқча бир савол билан эрининг кайфиятини баттар бузиб қўйиши мумкин эди. Эри шундай ҳам ўзини ёмон ҳис қилар, бесаранжом, беҳаловат эди.

Икки ойдан бери улар «шаҳар»ча уйда туришади. Илгари Фариданинг олдига набирасини етаклаб бир кампир келиб турарди. Утириб чой ичишарди, кашта тикишарди, болалигини эслашарди ёки бўлмаса кампир ўзбек қишлоғида кечган ҳаётини гапириб берарди.

Ешлар нимани кўрипти! Бегона ерда, бегона уйнинг тўрт девори, холос... Бу ерда шамшодлар ҳам унақа адл эмас, гулларнинг ҳиди ҳам бошқача, анорлар ҳам унақа эмас, узумнинг таъмини-ку, айтмаса ҳам бўлаверади.

Фарида қачондан бери эридан ватан ҳақида сўрамоқчи бўларди. У кўп нарсани билади, ватанни ҳам кўрган.

Фарида бугун чидаб туrolмади, ўша, кўпдан бери сақлаб юрган саволини берди.

— Қачондир қайтамиз...— деди Маҳмудбек.

— Нега ҳозироқ кетмаймиз?

У ташвишини яширолмай эрига қаради. Киприклари титраб, кўзлари намланди.

— Ҳозир иложи йўқ. Менинг ишим кўп.

— Мен қўрқаман...— тан олди Фарида.— Жудаям қўрқаман. Сиздан қўрқаман.

Маҳмудбек ҳар доим мана шунақа жиддий суҳбатдан қочишга ҳаракат қиларди. Ҳозир у яқин, қадрдон кишисининг вояга етиб қолганини сезиб, ажабланди. Фарида эрининг ҳаёти беором, хатарли эканини кўпдан бери биларди. Хотин сифатида, унинг фақат эркакларгагина мансуб ишига аралашолмасди. Ҳеч қачон иши тўғрисида сўрамасди ҳам. Лекин севган одамнинг

ҳаёти уни ташвишлантитарар эди, бундан кейин ҳам ташвишлантиради.

— Вақти келади,— такрорлади Маҳмудбек.— Ушанда ватанга қайтамиз. Ҳозир эса...

У жим бўлиб қолди. Ҳозир Фаридани яқинлашиб келаётган хатардан огоҳ қилиш керак. Кечаси, балки, кеч бўлар.

— Бир нарсани доим ёдингда сақла... Агар менга бирон нарса бўлса, барибир кут. Албатта сени олиб кетгани келаман. Ҳар эҳтимолга қарши, шуни эсингда тут.

Маҳмудбек баъзи жумлаларни такрорлаб, қисқа, содда қилиб гапиришга уринарди.

— Агар узоқ вақт дарагим бўлмаса, отангникига кўчиб ўт. Ё ҳалиги кампирникига. Ё эски шаҳардаги бошқа бирон уйга. Сенга ёрдам беришади. Менинг дўстларим кўп. Қанча кўп дўстим борлигини сен тасаввур ҳам қилолмайсан.

Фарида унинг гапларини эшитмасди. У бошини чангаллаб олганича, чайқалиб йиғларди.

Оналар ва хотинлар шунақа йиғлашади.

Инга Берк ҳар доимгидай шодлигидан қийқириб юбормади, одоб юзасидан саволларга ҳам кўмиб ташламади. Яшил кўзлари ҳам ёнмас, уларда бир ташвишли савол қотиб қолган эди: «Нима бўлди?»

Маҳмудбек ўзини ноқулай сезиб, топталди, кафтига йўталди.

— Салом, Инга хоним. Мана вақти келиб...

Инга қора, қалин кўйлақда, сипо ва сўзсиз турар, меҳмонни ичкарига таклиф қилишга шошилмас эди.

— Жаноб Берк қалайлар? Бир...

— Ичкарига киринг,— бека ниҳоят эриди.

Берк, креслога ёстаниб олиб, чилим чекарди. Ҳаяжонланаяптими ё йўқми, унинг юзидан ҳеч нарса билиб бўлмасди.

— Э-э... Маҳмудбек... Ўтиринг.

Меҳмон, шарқона мулозаматларни йиғиштириб қўйиб, юз бераётган воқеалардан сўз очди.

— Ноқулай бўлди, ноқулай,—ғўлдиради Берк.— Емон бўлди.

— Наҳотки, ҳаммани чиқариб юборишса?

— Ҳаммани, жаноб Маҳмудбек. Фақат дипломатлар қоляпти. Лекин бу жанжалдан кейин улар ҳам пусиб

қолишади.— У оғзидан буруқсатиб тутун чиқарди-да, мийнғида кулди.— Сиз жуда жасур одамсиз, Маҳмудбек.

— Нега бундай деяпсиз?

— Шундай пайтда бизникига келишингиз... Умуман, шаҳарда қолишингиз...

— Менга ҳам хавф-хатар борми?

Берк томоғини қириб қўйди-да, кўзини юмди. Ҳаракатчан Инга ҳам хонага кирмас, шунинг учун ҳам мезбонни бу мудроқ ҳолатдан чиқариб бўлмас эди. Берк жиддий суҳбатдан қочаётган эди.

— Нима қилиш керак?— ўзини йўқотиб қўйганга солиб сўради Маҳмудбек.

— Бу ерда бизнинг дўстларимиз бўлмайди. Уларга жуда қисқа муҳлат берилган. Уйлари полиция назорати остида турибди.

Берк узук-юлуқ ва дағал гапирарди. У чилимнинг муштугини олиб, кашта уйилган столга қўйди. Ингичка тутун кашта устида ўралиб, кейин юқорига ўрлаб кетди.

— Сизнинг бу ерга келишингиз — катта гумроҳлик. Орқангиздан кузатиб юришмаганига аминмисиз? Ҳукумат сизу биз деб Советлар билан жанжаллашиб ўтирмайди.

Берк яна тутунга ўралиб, ҳорғин ҳолда кўзини юмди.

— Бахтга қарши, жаноб Эсондол йўқ,— Маҳмудбек ҳам дағал жавоб берди.— Муҳожирларнинг тақдирини ким билан ҳал қилишни билмай қолдим.

Бу гап Беркга тегиб кетди. Энди у меҳмонга энгашиб, юмшоқ гап бошлади:

— Мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйганман, жаноб Маҳмудбек. Биз воқеаларнинг бунақа бурилиб кетишини кутмаган эдик. Вақтинча курашдан четлашиб туришга тўғри келади. Бирон нарсани тузатишга бизнинг кучимиз етмайди. Сизни ҳам... Туркия паспорти ҳам қутқаролмайди, деб қўрқаман. Такрорлайман, бу ҳукумат қўшниси — Советларга дўстона муносабатда. У мусулмонларга бошпана берган бўлса бордир, лекин асло муҳожирлар қуроли тўдалар тузсин, деб эмас.

— Сиз ҳам кетасизми?

— Мен хизматдаман,— Берк аниқ жавобдан қочди.— Сиз бўлса вақтни қўлдан бой берманг.

У намоёншкорона ўрнидан турди. Маҳмудбек ўзини чиқариб юборишаётганини тушунди. У даҳлиздан ўта-

ётиб, очиқ эшиклардан бирига қаради. Инга чамадонга кийимларини жойлаб қўймаган оқсочга бақирмоқда эди.

Бу уйдагилар кўчини йиғиштираётган эди.

Суэто — Аҳмаджон ўша таниш мансабдор билан алоқа боғлашга ваъда берди.

— У менга жудаям керак.

— Тушунаман, жаноб Маҳмудбек, — таъзим билан жавоб қилди япон. — Лекин ҳозир хавфли. Балки менинг ўзим...

— Мен ўзим кўришсам девдим...

— Тушунаман. — Япон жойидан қимирламасди. — Нима ваъда қилай?

— Оғзига сиққан пулни.

— Менинг аҳволим ҳозир оғирроқ, — тан олди Суэто. — Ватаним билан алоқам узилиб қолган.

— Мен ўзим топаман.

— Яхши, жаноб Маҳмудбек. — Суэто таъзим қилди. — Мен у билан тез орада мачитда учрашаман.

У кетмоқчи бўлган эди, Маҳмудбек тўхтатди ва секин деди:

— Жаноб Аҳмаджон, менинг умидим фақат сиздан.

— Тушунаман.

— Шунинг учун, — давом этди Маҳмудбек, — яна бир илтимос: Шамсиддинни топсангиз. Билсангиз керак, Кимуранинг шофери эди?

— Албатта, жаноб.

— Менинг саҳарда жўнаб кетишимни айтсангиз. Фарғоналикларнинг чойхонаси олдида кутиб турсин.

— Тушунаман.

Суэто ҳамма нарсани аллақачон пайқаган эди. Кўрсатма ва буйруқларга кўра, у керак бўлиб қолганида, бу жанобга саволлар бермасдан, жимгина ёрдам бериши керак эди.

Суэто ярим кечада мансабдорникига кетди. Саҳар пайти, Шамсиддин ним қоронғи чойхонада мудраб ўтирганида асабий ва ўзини йўқотган ҳолда уйга қайтиб келди.

— У тополмади...

Маҳмудбек ҳеч нарса демади. Сўнги кеча ўтиб боради.

— Балки жанобнинг ишини мен тугатиб қўярман?— деди Суэто.

Маҳмудбек бу ҳақда ўйлаб қўйган эди. Лекин у Мубоширнинг тақдири ҳақида ҳеч нарса билмасдан туриб, ўзини панага ололмас эди.

— Яна бир уриниб кўрамиз.

— Яхши, жаноб.

Бемаҳалдаги чақирувдан капалаги учган мансабдор, вазифа унча мураккаб бўлмаса ҳам, анчагача Маҳмудбекнинг гапларига тушунмади.

— Мана бу хатни Мубоширга бериш керак. Ҳар қандай бола олиб борса ҳам бўлаверади.

Мансабдор бир варақ қоғозни қўлига олиб айлантриб кўрди. Маҳмудбек бу таклифномани қачонлардир майор Штерндан олган эди. Қоғозда уни жўнатаётган одамнинг исми ҳам, жўнатилаётган вақти ҳам йўқ, фақат немис офицерининг адреси ёзилган эди.

— Мубоширни эртага ярим кечада кутишларини айтиб қўйиш керак.

Мансабдор вазифасини такрорлади.

— Мана шу.

— Шу холосми?— қувониб сўради мансабдор.

— Деярли шу, холос. Яна бир кичкина иш бор.

Мансабдор қўрқиб, бошини чайқай бошлади.

— Кўряпсизми?— Маҳмудбек столнинг тортмасини тортди.— Бу сизники.

Қўрбошиларни таъминлаш учун немислар томонидан ажратилган пул яхшилаб тахлаб қўйилган эди.

Маҳмудбек пулдан уч дастасини олиб, мансабдорнинг олдига қўйди.

— Булар сизники... Булар эса...— у пулнинг бир дастасини чеккага суриб қўйди.— Қалбаки. Бу пул пакет билан бирга Саид Мубоширнинг қоғозлари орасида бўлиши керак.

— Пакет қани?— чаққон сўради мансабдор.

Маҳмудбек пакетга қўрбошиларнинг рўйхатларини, отрядларнинг сони, немис мутахассисларининг адреслари ёзилган ва бошқа хавфли бўлиб қолган қоғозларни солди.

— Мана... топшириқни бажарганингиздан кейин Аҳмаджондан яна пул оласиз.

Маҳмудбек яна икки даста пул олиб, чеккароққа суриб қўйди.

— Яхши, жаноб.

Маҳмудбек шаҳарда яна бир кун қолишга мажбур эди.

Тонг ёғдуси қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб оҳишта, хавотирда ўрмаларди. У гўё қашшоқ одамларнинг оромини бузгиси келмас эди. Лекин, одамлар тура бошлаган, бозордаги шовқин-сурон икки-уч маҳалла оша эшитилиб турарди. Кичкина-кичкина ошхоналарда олов ёқилган, идиш-товоқларнинг бир-бирига урилган овози, эринчоқ сўкинишлар эшитиларди. Бу жойлардаги қора ишга одатда болаларни ёллашади. Улар уйқусираб эс-нашади, ифлос қўллари билан қизариб кетган кўзларини ишқалашади, хўжаларининг гапларини доим эшитаверишмайди.

Тутун секинлик билан кўчага ўрмалаб чиқади. У қинғир-қийшиқ деворлар ва четанлар билан ўралган бу ғиштин салтанатдан анчагача кўтарилолмай туради.

Бозорда, молларини латта-путта билан ёпиб, юпун деҳқонлар ухлаб ётишади. Араваларнинг ғичири эшитилиб, қуёш нури кўзларига тушгунга қадар ётишаверади улар. Барибир ҳозир харидор йўқ. Турганданоқ ошхона билан чойхонадан келган ҳидлар иштаҳани қитиқлайди.

Фарғоналик чойхоначининг шунақа қашшоқ мижозлари кўп.

Кечалар салқин бўлиб қолди. Яна бир-икки ойдан кейин ёмғир, ҳўл қор тушади, оёқ ости билч-билч лой бўлиб кетади.

Маҳмудбек яқинда бир рус муҳожирини билан учрашган эди. У — собиқ офицер — радиоприёмник ва граммофонларни ремонт қиладиган кичиккина устахона очиб олган экан. Унинг мижозлари сараланган — ўзига тўқ одамлардан эди. У айрим мижозларнинг уйида бўлганида иш қилаётиб, янгиликларни ҳам эшитарди.

— Аҳволингиз қалай?— паришонхотирлик билан сўради у Маҳмудбекдан ва шу заҳотиёқ давом этди:— Ишлар шунақа... Немис Москвага яқинлашиб қолибди-я.

Унинг юзи заҳил, эзғиланган эди. Маҳмудбек унга қандай жавоб беришини — хайрихоҳ бўлишини ҳам, қувонишини ҳам билмасди.

— Сиз бунини тушунмайсиз, жаноб Маҳмудбек,— хўр-

синди муҳожир.— Менинг ўзим ҳам руслигимни кеча тушундим. Шунақа...

У йўлида давом этди.

Чойхонанинг ўз янгиликлари бор. Қашшоқ одамлар катта воқеалардан узоқда туришади. Бу ерда гап нарху наво, ҳосилнинг камлиги, сувнинг қимматлиги ҳақида кетади.

Чойхоначи Маҳмудбекнинг олдига чойнак-пиёла, патисса узум келтириб қўйди.

— Нон ҳозир келиб қолади.

Чойхоначи ҳаяжонда эди. Маҳмудбек эса, кўз остидан эшикка қараб-қараб қўйса ҳам ҳолатини яшириб ўтирарди.

— Кеча Шамсиддин келган эди,— деди чойхоначи ўзбекчалаб.

Маҳмудбек, биламан, ишорасида бош ирғади.

— Бошқа янгилик ҳам бор,— чойхоначи унинг ёнига ўтирди.— Емон янгилик.

У Маҳмудбекка қараб, савол беришини кутди. Кейин чидаёлмай ўзи гапирди.

— Жаноб Мубоширни ҳибсга олишибди. Унинг ёрдамчисини ҳам, Қўршерматни ҳам, Тўхтабекни ҳам.

— Қачон?— Маҳмудбек чидаб туролмади.

— Кечаси.

— Қаёқдан билдингиз?

— Полициячилар айтишди. Бир таниш полициячи бор. Тез-тез кириб туради.

— Бугун киришдимиз?— Маҳмудбек ўзини йўқотиб қўйган эди: демак, энди Шамсиддин келмайди!

— Бугун. Тонг отар-отмас.

— Полициячилар тез-тез кириб туришадими?

— Йўқ. Бугун биринчи марта...

Маҳмудбек беихтиёр равишда яктагини сийпалади, қўли браунингга тегди. У шунча йиллардан бери бирон марта ҳам унинг тепкисини босмаган эди. Эҳтимол, энди вақти келгандир? Йўқ, бўлмайди. Ҳокимиятга қаршилик қилган бўлиб чиқади.

Маҳмудбек чойхоначининг қўлидан тутиб, уни қайнаб турган самоварларнинг ёнига бошлаб келди.

— Марҳамат қилиб, яшириб қўйинг. Ё биронтасига бериб юборинг.

Чойхоначи чаққонлик билан белбоғини ечиб, браунингни ўраб қўйди.

— Яхши, жаноб Маҳмудбек. Эҳтимол, сизга ёрдам керакдир?

— Қанақа ёрдам?

— Мана бу одам...

Чойхонанинг бурчагида кимдир юзини деворга қаратиб, қаттиқ ухлаб ётарди.

— У сизни шаҳардан чиқариб қўйиши мумкин.

— Қачон?

— Кечқурун.

Кечқурунгача қаердадир паналаб туриш керак эди. Уйга бориб бўлмайди. Чойхоначи гап нимада эканлигини тушунди.

— Мен сизни яшириб тураман,— деди у.

Лекин шу пайт, паст эшикдан бошини эгиб ўтиб, бирин-кетин тўртта полициячи кириб келди. Улар атрофга қараб, деҳқонлар орасидан эгнига янги яктак кийган, бошига оппоқ салла ўраган, этиклари ярақлаб турган Маҳмудбекни дарҳол ажратиб олишди.

— Жаноб Маҳмудбек Содиқов,— тантанавор эълон қилди сержант.— Биз сизга келдик.

Сукунат чўкди. Кимдир тўсатдан чойнак қопқоғини уриб олди. Полициячиларни кўрган деҳқонлар, ҳеч қандай гуноҳлари бўлмаса ҳам, ҳокимият намояндаларига қарашга қўрқиб, елкаларини қисиб турардилар.

Сукунатни новвой боланинг жарангдор овози бузди. У иссиқ нон тўлдирилган катта саватни бошига қўйиб олган эди. Чойхоначи сержантдан бир оз тура туришларини илтимос қилди-да, белидан бошқа бир белбоғини ечиб, унга бир нечта нон, узум, новвот ўради. Тугунни бир полициячи кўтариб олди.

Тугун турма қоровулларидан бирида қолиб кетди. Шу соатдан бошлаб Маҳмудбек кунига яримтадан арпа нон оладиган бўлди.

Аввал ҳафталар, кейин ойларга айланиб, кунлар ўта бошлади.

МАҲМУДБЕК СОДИҚОВ ҚҮЛЕЗМАСИДАН

Диссертациямни ёзиб тугатдим. Яқин ўртада ҳимоя қиламан. Газеталарда: «...филология фанлари кандидати унвони олиш учун...» деган қисқагина эълон пайдо бўлади.

Булар —ёшим олтмишдан ошиб қолганда қилиб юр-

ган ишларим. Яширишнинг нима ҳожати бор, қайтадан китобга, поэзияга қайтишим анча қийин бўлди. Тенгдошларим олим, ёзувчи сифатида аллачақон машҳур бўлиб кетишган.

Бошқа мамлакатларда юрганамда жуда кам — ҳар замонда қўлимга тушиб қолсагина китоб ўқирдим. Китобхонлар кам — уйларда китоб жавонини кўриш амри маҳол эди.

Бунинг устига, энг муҳими, вақтим бўлмасди. Асосан, қадимги классик шоирларимизнинг ўзимга таниш асарларини ўқирдим.

Ватанамда эса, янги адабиёт ўсиб, вояга етди. У душманга қарши курашди, одамларни ғалабалар сари даъват этди. Кўп ёзувчиларнинг номлари менга таниш, уларнинг дастлабки шеър ва ҳикояларини ёшлигимдаёқ ўқиган эдим.

Истасам, чет элда ҳам ўзбек ёзувчиларининг асарларини топишим мумкин эди, албатта. Лекин бу китоблар билан мулоқот жуда қимматга тушиши мумкин эди.

Ватанга қайтганимдан кейин кўп китоб ўқидим. Шундай бўлса ҳам ҳали кўп нарсаларни ўзлаштиролмаганимни ҳис қилардим. Адабиёт ҳақидаги баҳсларда кўпинча ҳамсуҳбатларим ажабланиб хитоб қилишарди:

— Уқиганингиз йўқми? Буни қаранг-а! Ахир уруш бошланмай турибоқ бу китоб ҳақида катта шов-шув бўлган эди-ку!..

Каминангиз бу мураккаб пайтда ватандан анча узоқда эди.

«Ҳа, ўқиганим йўқ. Лекин, албатта ўқийман», — дердим ўзимча.

Диссертациямга Шарқнинг қадимий поэзиясини мавзу қилиб олдим. Мен бу мавзуга ўз нуқтан назаримдан қарашга, ўз ҳаётий тажрибамни сингдиришга ҳаракат қилдим. Поэзия одамни олижаноб, мусаффо қилиши, яшаш ва курашда унга мададкор бўлиши ҳақидаги эски ҳақиқатни мен ўзим яшаган ғайри одатий шароитда яна бир марта ҳис қилган эдим.

«Мағрур юрак султондан кўрқмас,
Занжир, кишан, зиндондан кўрқмас», —

мисраларини ёддан ўқиганимда энг тошбағир одамларда ҳам ўзгарниш юз берарди.

Ахир бу қадимий сатрлар муҳаббат ҳақида, навқирон ошиқ ҳақида эди-да. Ёрқин ва содда сатрлар... Ҳақиқий поэзия сатрлари.

СҮНГСИЗ ЖАНГ

Сўроқ пайтида Маҳмудбек япон дипломатлари билан алоқадор эканлигини тан олди. Немис разведкасига дахлдорлигини у анча осон рад қила оларди. Мубоширнинг ёнидан ўша ҳужжатлар билан пуллар топилган. Ўзи майор Штерннинг уйида қўлга олинган.

Саид Мубошир билан Садриддинхон муфти ўртасидаги низодан хабардор бўлган ҳокимият Маҳмудбекка осонгина ишонди. Бунинг устига Туркистоннинг янги министрлари рўйхатида Маҳмудбек Содиқов йўқ эди.

Лекин ҳукумат туркистонлик муҳожирларнинг етакчисини яна юзлаб одамларни қўзғата оладиган хавфли жиноятчи, деб ҳисобларди. Маҳмудбек бир кишилик камерада ётарди. Бу камера тупроқдан ясалган қопга ўхшарди. Деворга суйкалиб ҳам бўлмасди. Сирғанчиқ, моғор босган, намдан шўр деворлар кишини сал бўлмас ақлдан оздирарди.

Маҳмудбек дастлаб кунларни санаб, деворга чўп билан чизиқ тортиб қўярди. Лекин нам тупроқда чизиқ турмас, йўқ бўлиб кетаётган кунлар каби, чизиқлар ҳам йўқ бўлиб кетаверарди.

Эшикнинг тепасида кичкина туйнук бор эди. Лекин ундан ёруғлик тушмас, шунинг учун кундуз билан тунни ажратиб бўлмас эди.

Энг хавфли жиноятчилар ётадиган бу турманинг қоровуллари тошбағир ва баджаҳл эдилар.

Қоровул кўзада сув, бир бўлак қора нон олиб келиб, турма янгиликларидан гапириб берарди. Бир куни у кула-кула қандайдир бир маҳбуснинг очлик эълон қилганини гапириб берди. Маҳбуснинг бу норозилигини ҳеч ким тушунмаган, уни ақлдан озган ҳисоблашиб, умуман, овқат бермай қўйишган.

— Унинг ўзи истамаса,— куларди қоровул,— овқат олиб келишнинг нима кераги бор?

Маҳмудбек, оёқлари шишиб, гавдасини кўтаролмайдиган бўлгунига қадар, турмада қанча ўтирганини ҳисоблай олмади. Тишларининг қачон қимирлаб қолганини ҳам эслай олмади. Тез орада бир тиши шишиб кетган милкидан ажраб тушди.

Турма врачн Маҳмудбек Соднқовнн умумнй камерага ўтказдрншга муваффақ бўлди.

Кенг камерада кншанлар жарангн бнр зум ҳам тнммас эдн. Унннг жарангн кечасн ҳам эшнтнлнб турардн: кнмднр қаерннндр қашлар ёкн у ённдан бу ённга ағдарнлардн.

Бу камеранннг деворларн тошдан, нсснқдан нафас олнш қнйнн эдн. Лекнн Маҳмудбекнннг танасндан нсснқ ўтмас эдн. Бақувват, елкаларн кенг бнр безорн оёқда зўрға турган Маҳмудбекнннг қнлтирнқдай қомагнга ачнннб қараб турардн.

— Бу ёққа кел-чн.

Маҳмудбекнннг ҳаддан ташқарн аянч аҳволн ҳатто тошбағнр одамларнннг ҳам кўнглнн юмшатнб юборгандн.

У безорнга мнннатдорчнлнк бнлдрнб, аста ётдн. У гўё ўзннн эмас, кншанларнн авайлаб ётқнзаётгандай эдн. Орнққнна одамга нисбатан бу кншанлар ҳаддан ташқарн оғнр эдн.

Камеранннг бнтта панжараланган туйнугн бор эдн. Қоровуллар озгнга чойчақа ҳисобнга маҳбусларнн қарнндош-уруғларн билан шу туйнук орқалн учраштирншардн. Байрам кунларн бу туйнук олднда эрталабдан-кечгача йнғн-снғн, бақнрнқ-чақнрнқ тнммасдн. Бошлиқлар мачнтга кетншар, бундан фойдаланган қоровуллар жуда кўп одамдан пул олнб, уларнн туйнук олднда узун навбатга тнзншардн. Учрашувлар ўзнга хос равшнда тугар, қоровуллар маҳбусларнннг қарнндош-уруғларннн ҳайдаб чнқарншар эдн.

Қоровуллар нчнда ёшн қнрқларга борган, қнрғнй бурун, тншларн чнрнб кетган бнттасннннг ҳаддан ташқарн қнлнғн совуқ эдн. У нуқул, ўзннннг айтншнча, «хушхабар» олнб келардн: «Бугун навбат фалончннн-кн», «Бугун фалончннн осншадн», «Бугун фалончннн отншадн». У қоровуллардан яна бнр нечтасннн ўзнга «сафдош» қнлнб олдн. Улар маҳбусларнннг устндан кулнб, хуморннн ёзншардн.

Елкаларн кенг безорнннга бу «ҳазнл»ларга парво қнлмасдн. Лекнн қнрғнй бурун унга ҳам «хушхабар» олнб келдн. Бу «хушхабар» полвоннн йнқнтдн. Безорн ерга ағанаб, кншан билан юзларнга урар, унн узнб ташламоқчн бўлардн. Унннг қошларн ёрнлнб, юзларн мўматалоқ бўлнб кетдн.

Қоровул туйнукдан қараб-қараб қўяр, шодлигидан кўзлари йилтиллаб кетарди.

Безори кечаси кўйлагидан сиртмоқ ясаб, ўзини панжарага осиб қўйди.

Унинг девдай танаси бир неча соат осилганича турди. Камерада биронта ҳам кишан жаранги эшитилмасди.

Жасадни олиб кетганларидан кейин доктор Маҳмудбекнинг ёнига ўтирди.

— Шунақа ҳам шафқатсизлик бўладими,— деди у бўғиқ.— Қоровул унга, хотининг хиёнат қилди, депти. Хотини бўлса, ҳозиргина кўргани келди.

У бир оз жим турди-да, давом этди:

— Бу шафқатсизликнинг сабаби бор. Безори қоровулнинг барча оила аъзоларини пичоқлаб кетган. Шунақа одамлар ҳам бор ҳали!

Докторнинг ҳар бир келиши Маҳмудбек учун байрам эди. У фронт янгилекларидан сўзлаб берарди. Маҳмудбек ундан ҳеч нарсани яширмасликни илтимос қилганди. У ҳамма нарсани билиши зарур эди.

— Гитлернинг ҳоли танг,— деди доктор.— Совет қўшинлари ҳужумга ўтишди.

У Маҳмудбекнинг заъфарон юзини, ҳилвираб турган кўзларини диққат билан кузатарди.

— Лекин сиз ҳам... тағин...— Доктор панжарага ишора қилди.

— Йўғ-э, нималар деяпсиз!— деди Маҳмудбек.— Ҳеч қачон!

Бемор — ҳолдан тойган Маҳмудбек жилмайгандай бўлиб кўрннди докторга.

Бу ерда ҳар хил: хушчақчақ ва сахий, эзилган ва беозор, индамас ва қизғанчиқ одамлар бор эди.

Бир паканагина одам қаттиқ нон бўлакларини йиғиб, ўзига тўшаклик хизматини ўтовчи чопон остига бекитиб қўярди. У кечаси бу бўлакларни қайта-қайта санаб чиқар, кейин биттасини роҳат қилиб курсиллатарди.

Маҳмудбек беихтиёр болалигини эслади. Бир куни кечаси у шунга ўхшаш курсиллаган овоздан уйғониб кетди. Рустам қаердандир нон топибди-ю, у билан баҳам кўрмабди. Эрталаб Рустам ётган кўрпачани кўтариб қараган эди, иккита нон чиқди. Рустам қаттиқ уялди-ю, нима учун яшириб қўйганини айтмади.

Бу ҳодиса, болаликдаги жуда кўп аҳамиятсиз воқеалар сингари, шу пайтгача бирон марта ҳам Маҳмудбекнинг эсига келмаган эди.

Камерада кун жуда эрта бошланар эди. Маҳбуслар ҳамён тикишарди. Бу иш майда, енгил бўлса ҳам, анча даромадли, маҳбусларни шу иш эвазига боқишарди.

Аризанавис одамларнинг арзи додига кўникиб қолган эди. У ҳар хил — узун ва қисқа, аниқ ва мужмал арзи ҳолни кўп эшитган. Гоҳида кимнинг кимга, нима учун шикоят қилаётганини билиш ҳам қийин бўлиб қолади.

Бу аёл унга эри ҳақида гапиряпти. Эри энг виждонли, энг тоза, энг яхши одам эмиш.

— Нима гуноҳ қилган?— сўради аризанавис.

— Одамларнинг ғамини еган.

Жуда мужмал изоҳ. Лекин аризанавис сабрли одам. У чидам билан ҳар хил саволлар бериб, аёлнинг эри нима учун қамалганини билиб олди.

Аёлнинг қўллари баррагина эди. Демак, у ҳали ёш. Аризанавис бу оппоқ момикдай қўлларни тутгиси, силлагиси келди. Лекин аёл йиғларди. Қизиқ... Оғир, бўғиқ нафас олиб, титраб йиғляпти.

— Кимга ёзамиз?— сўради аризанавис.

Энг муҳим савол. Аризанависда ҳар хил навли ва ҳар хил баҳодаги бланкалар бор эди. Министрлар номига ариза ёзиладиган бланкалар алоҳида, бошқача қоғоздан бўлиб, майдароқ бошлиқларга ариза ёзиладиган жўн қоғозли бланкалардан қимматроқ турарди.

Аёлнинг қўлида пул бор эди. Эҳтимол, сўнгги пул-лидир. Лекин аризанавис учун бунинг аҳамияти йўқ эди.

Аризанавис қаламнинг учи билан қулоғини қашиб анча турди. Ҳозир қоғозга тушадиган сўзларнинг ҳаммаси унга маълум, кимга нима деб ёзишини яхши билди. Лекин, мана бу аламдан куйиб кетган аёл олдида ўз меҳнатининг қадрини туширмақчи эмас.

У министр номига ариза ёзди. Ариза бир яхши, қашшоқ одамнинг туҳмат туфайли қамалиб қолганлиги, энг

яхши, энг олижаноб одам, яъни министргина унинг додига етиши мумкинлиги ҳақида эди.

Аёл ўзича эрини озодликка чиқариш учун ҳамма ишни қилиб бўлган эди. Бу оппоқ қоғозларнинг нечоғли узоқ йўл босишини у қаёқдан билсин! Мансабдорларнинг бу аризадан бошқа ҳам ташвишлари кўп. Улар ўз ишларини бир четга йиғиштириб қўйиб, министрни бир муҳожир ҳақидаги бу аризадан хабардор қилиб ўтиришадими?

Бунинг устига, муҳожир мамлакатдаги қонуний ҳоқимиятга қарши бўлса-чи?

Қалам юмшоқлик билан ариза сатрларини битар эди. Аёл энди йиғламас, нажот сатрларининг туғилишига чодра ортидан нафасини ютиб қараб турарди.

Аёл аризанависга хизмат ҳақини бериб, муқаддас қоғозни қўлига олади-да, шаҳарнинг бой маҳаллалари сари, ҳукумат идораларига қараб йўл олади. Бу идораларнинг дағал, узун скамейкалар қўйилган коридорларида унинг олис йўли бошланади. Айрим аризачилар, айниқса чоллар, елкасини деворга тираб ўтиришибди.

Бир четда жанда ёки қимматбаҳо кийим кийган, ёш ва кекса аёллар тўпланиб туришибди. Одамнинг ташвиши унинг юзида акс этиб туради. Лекин бу аёлларнинг юзлари берк эди.

Дарвоқе, кишилар бу ерга, бу тикилинч коридорга қувонч билан келишмайди.

Фарида кичиккина бир хонада турарди. Ерга эски шолча ташлаб қўйилганди. Парда тортиб қўйилган токчада идиш-товоқ, дўппининг материаллари, ҳар хил ип ўрамлари, бир қути игна турарди. Тахмонда эса кўрпатўшак йиғилган эди.

Уша кўнгли очик, бебаҳо кампир маҳалласидан бу уйни топиб берди. Фарида шаҳардаги уйларида ҳам қолмади, отасиникига ҳам бормади.

У кун бўйи ўтириб дўппи тикарди.

Бу кашта жуда қадимдан машҳур. У чеварлари билан машҳур бўлган Фарғона водийсидан бегона ерларга ҳам етиб келди. Энди кампирларгина эмас, ёш-ёш қиз-

лар, жувонлар ҳам қора ласга бодом шаклини туширишарди. Оддий ва бежирим шакл. Энг яхши чеварлар шунга интилишади.

Фарида саҳарлаб туриб ишга ўтиради.

Кампир унинг олдида ўзини гуноҳкор ҳисобларди. У муфтини кўндириб, Фарида билан Маҳмудбекни қовуштирган эди. Энди Садриддинхоннинг оти ўчиб кетган. Маҳмудбек ҳокимият олдида гуноҳкор бўлиб ўтирибди. Турмада узоқ ётармикан? Ҳеч ким билмайди. Фарида бор пулини аризага сарф қиляпти. Отаси билан Маҳмудбекнинг содиқ дўсти Шамсиддин ҳозирги ташвишли пайтда қоғозлар кўзланган жойига етиб бормай, йўқолиб кетади, етиб борганида ҳам жавоб беришмайди, деб уни бу ишдан қайтаришади. Фарида уларнинг гапларига индамай қулоқ солади-ю, эртасига эрталаб яна тангаларни санайди-да, аризанависни қидириб кетади.

Шамсиддин тез-тез мева-чева олиб келиб туради, кампирга пул бериб кетади. У доимо одоб билан сукут сақлайди. Фарида унинг қўлидаги тугунга қараб ҳам қўймайди. У фақат эридан хабар кутади.

Шамсиддин елкасини қисади.

— Яқинда қўйиб юборишса керак. Бирон ёмон иш қилганлари йўқ-ку.

Эри ҳеч кимга ёмонлик қилмаганига, ҳеч кимни ўлдирмаганига Фариданинг ишончи комил.

Маҳмудбек сўнгги пайтларда Самарқандни эслар, шаҳарнинг кўча ва боғлари, Регистон, Биби Хоним, Гўри Амирнинг бўёқлари, сершовқин бозор ҳақида ҳикоя қилиб берарди. У ўзи ўқиган институтни ҳам эслаб кўярди.

Фарида унинг кўксига бошини қўйиб, ҳикоясини тинглар, катта, қадимий шаҳарни ўзича тасаввур қиларди.

Бу ҳикоялар — унинг энг қимматли хотиралари эди. Фарида бу хотираларини кампир билан ҳам, унинг набираси билан ҳам ўртоқлашмасди.

Фарида ҳам, кампирнинг невараси ҳам энди келажак ҳақида ўйлаб, бахтиёр кулишмас, кўчадаги шовқинга, ўтиб бораётган ҳар бир йўловчининг оёқ товушига қулоқ солишарди. Гоҳида Фарида ўрнидан сакраб туриб кетарди.

— Шамсиддин келди...

Лекин яна нон, гўшт, мева тугилган тугун билан пулдан бўлак ҳеч нарса йўқ бўларди.

Кампир Шамсиддиннинг биқинига муштлаб, жаврарди:

— Бирон нарса десанг-чи, мундай кўнглини кўтарсанг-чи.

Шамсиддин елкасини қисарди.

— Ҳеч нарса билмайман.

Унинг ҳақиқатан ҳам ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Нотаниш бир савдогарнинг топшириғига кўра бир рўмол пулни турма назоратчисига олиб бориб берди. Рўмолдаги пул назоратчининг чўнтагига жо бўлиб кетди. Лекин Маҳмудбекнинг аҳволини яхшилаш ҳақидаги ваъдадан бошқа нарсани эшитмади.

Шамсиддин чойхона ва карвон саройларда, бозор расталарида изғиб юрарди. Баъзилар уни таниб, аҳволига ачинишар, чой тутишар, шўрва билан сийлашар эди. Бошқалар эса юзини ўгириб, ўзларини гурбатга солган муфти, Маҳмудбек ва бошқа етакчиларни астойдил сўкишарди.

Шамсиддин чет элликлар билан учрашиш йўллари қидирар, бир мўъжизага йўлиқиш илинжида чет эл консулликларининг дарвозаси олдида санқирди. Лекин бу сокин даргоҳларнинг хўжалари уни билишмасди. Дарвоза, эшик ва дарчалар доим ёпиқ; ҳамма ўз инига кириб беркинган эди. Шамсиддин оғир хўрсинарди-да, яна бозор ёки карвон саройга йўл оларди.

У бир кишини — савдогар Асқаралини кўпдан бери қидирарди. Тўғри, ўзига савдогарнинг фақат пули ва саломигина тегаётганини билар, шундай бўлса ҳам унга ишонарди.

Шамсиддин мева-чева харид қиларди-да, Маҳмудбекнинг хотини дўппи тикадиган, кампир бу дўппиларни бозорга олиб чиқадиган осойишта маҳалладаги уйчага йўл оларди. У бир неча марта кампир билан набираси ҳақида гаплашишга, ўзи ҳақида сўзлаб беришга қарор қилди... У ёш, билагада кучи бор, ҳар қандай ишни кўрдим демайди. Лекин вақтнинг безовталигини, Маҳмудбекнинг тақдирини эслаб, оғир хўрсиниб қўярди, холос.

Ҳозир бахт ҳақида ўйлаб бўладими ахир?

Бозор кунлари маҳбуслар девор тагига қатор ўтиришиб олиб, ўзлари ясаган ҳамёнларни сотишарди. Харидорлар кишанланган одамларга раҳми келганидан, бу ҳамёнларга яхши ҳақ тўлардилар.

Қоровуллар ҳар бир тийиннинг ҳисобини олишарди.

Қуёш анча пастга тушиб, кишини илиқ нурлари билан силаб турган куз кунларининг бирида Маҳмудбек Содиқовни ҳам олиб чиқишди. У энди ўзини анча тутиб олган, бошқа маҳбуслар қатори қадам ташларди. Қадамни секин ташлаш, орқада қолиб кетиш бўлмайди. Бу бутун сафни бузиш деган гап. Маҳбусларнинг узун сафини битта узун занжир тутиб турар, маҳбусларнинг жаҳли қоровулларникидан ўн чандон зўр эди.

Оёқни ёзиш учун бериладиган эркинлик дамларида Маҳмудбек бошқа гуруҳлар орасида Мубошир, Кўршермат, Рустамларни кўрмоқчи бўлар, лекин улар кўринмасди. Бир куни у доктордан муҳожирларнинг йўлбошчилари тақдири ҳақида сўраб қолди.

— Билмайман,— деди қисқа қилиб доктор.— Хавфли жиноятчиларнинг олдига мени қўйишмайди.

— Менинг олдимга қўйишибди-ку? Қасаллигим туфайлими?

— Сизнинг яхши дўстларингиз бор экан,— очик жавоб берди доктор.

Ўзининг қандай қийинчилик билан умумий режим камерасига ўтказилганини Маҳмудбек ҳис қилди.

Қоровуллар бозордаги нарх-наво, жиноятчиларнинг жазоланиши, шаҳардаги бошқа ишлар ҳақидаги янгиликлардан гапиришни яхши кўришар, улар топиб келган хабарлар жуда ибтидоий бўлиб, асосан, маҳбусларни кўрқитиш, уларни ўзларига кўпроқ тобе қилиш учун хизмат қиларди.

— Бир русни олиб келишди,— мақтанди қоровулларнинг бири.— Энди уни... Уҳ-ҳ!

Унинг кўзлари ёниб, муштлири тугилди. Унинг бу ҳаракатига қараб, жазонинг қанақа бўлишини тасаввур қилиш мумкин эди. Биринчи қарашдаёқ қоровулнинг маҳбусга адовати тушиб қолдими — худо ургани шу.

Маҳмудбек рус маҳбуснинг ким эканлигини билиш учун қоровулга саволлар берди. Лекин маҳбус шаънига айтилган дўқ-пўписалардан бошқа жавоб ололмади.

Доктор билан галдаги учрашишда ҳам у рус маҳбус ҳақида сўради.

— Биласизми, турма идорасидаги ёзув ишлари жуда мураккаб. Бирданига аниқлаш қийин.

— Мени жуда қизиқтиряпти,— деди Маҳмудбек очикчасига.

— Яхши. Бирон нарса билишга ҳаракат қиламан.

Бир неча кундан кейин доктор келиб, рус маҳбуснинг исми-фамилияси, қиёфасидаги белгилар, ҳибсга олиниш сабабларини айтиб берди.

— Немислар билан алоқада, ҳокимиятга қарши бўлган, деган шубҳа бор экан.

— Бундай дейиш нотўғри,— Маҳмудбек бош чайқади.— Мен бу одамни биламан. Сиёсатдан аллақачон узоқлашиб кетган. Зўрға кун кечиради. Дарвоқе...— Маҳмудбек ўйга чўмди.— Дарвоқе, унга ёрдам бериш керак...

— Афсус!— деди доктор қўлларини ёзиб.— Менинг қўлимдан келадиган иш эмас.

— Ердам бериш керак...— деди Маҳмудбек ўзича такрорлаб.

У панжарага қараб турарди. Туйнукдан ҳар замонда у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган қоровулларнинг оёғи кўришиб турарди. Баъзи қоровуллар чориқ кийган, баъзи бойроқлари эса этик ёки ялтираб турган чет эл ботинкалари кийиб олган эди.

Маҳбуслар қоровулларнинг пойабзалларига қараб, уларнинг туриш-турмуши, турма маъмуриятидаги ўрни, бойлиги ва ҳатто феъл-атвориғача билиб олишарди.

Маҳмудбек докторга кескин ўгирилди.

— Нима бўлди?— ваҳимага тушиб сўради доктор.

— Йўқ, ҳеч нарса...— жилмайди Маҳмудбек.— Ташвишланманг. Шунчаки бошимга бир фикр келди. Рус маҳбуси ҳақида. Унга ёрдам бериш ҳақида.

— Нима қиласиз аралашиб?— ажабланди доктор.

— Бутун турма бўйича битта христан бўлгандан кейин, унинг ташвишини тортмай бўладими,— жилмайди Маҳмудбек.

— Тўғрисини айтиш керак, далилингиз унча ишончли эмас...— доктор елкасини қисди.— Нима, ҳазиллашяпсизми?

— Асло. Бир европалик очлик эълон қилган эди. Нима қилишди деб ўйлайсиз? Бемалол унинг ўлишини томоша қилиб тураверишди. Бу ернинг ўз қонунлари бор. Биз ҳали курашяпмиз, дўстларимиз ҳам бор. Рус маҳбусининг эса аҳволи чатоқ. У бутунлай бегона, ёлғиз.

Доктор Маҳмудбекка диққат билан қараб турарди.

— Ўзингизнинг аҳволингиз жудаям оғир,— деди у.— Сиз фақат ўзингиз ҳақингизда ўйлашингиз керак.

— Мен оёққа туриб олдим. Бу ҳам фақат сизнинг ёрдамингиз билан, муҳтарам доктор.

— Фақат менинг эмас,— эътироз билдирди доктор.

У ҳар доим Маҳмудбекнинг олдига келар экан, унинг кимлигини билишга интиларди. Унга қўйилган: ҳокимиятни йиқитиш, давлат тўнтариши қилишга уриниш ҳақидаги айбга ишониб бўлмасди. Полиция амалдорлари ишни жуда бўтқа қилиб юборган эдилар. Бу ўзбек муҳожирлари биронта безорилар тўдасининг бошлиғига ҳам ўхшамас эди.

У нимани истайди ўзи, нима қилмоқчи? Лекин турма доктори Маҳмудбек Содиқовнинг асл моҳиятини ҳеч қачон билолмайди.

— Сиз унга ёрдам бериш керак, деб ўйлайсизми?

— Ҳа, доктор. Ёрдам бериш керак.

— Сизнингча, мен нима қилишим керак?

— Ҳозирча ҳеч нарса...— жилмайди Маҳмудбек.— Унга анови ёрдам беради...

У туйнук олдига у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган қоровулга имо қилди. Қоровул дафъатан тутган ғазаб хуружидан қизариб кетса ҳам юзидаги тиртиги оппоқ бўлиб қолаверди.

— Нима, менинг устимдан кулмоқчимисан?

Маҳмудбек ўзини йўқотиб қўймади, ёниб турган қоровулга тикилганича тураверди.

— Сиз яхшигина ишлаб оласиз, жаноб.

— У ит ўзи кимга керак бўлиб қолди?— ғазаб билан пишқирди қоровул.

— Министрга, муҳтарам жаноб...— Маҳмудбек энг йирик ер эгаларидан бирининг исмини айтди.— Унинг ери хароб бўляпти.

— Сен аблаҳ, министрнинг аҳволини қаёқдан биласан?

— Бултур ҳосил бўлмаганини ўзингиз айтган эдингиз-ку.

Қоровул Маҳмудбекка ажабланиб қаради.

— Сен жуда муғамбир одамсан, келгинди. Жудаям муғамбир.— Унинг овози энди анча юмшаган эди.— Рус министрға қандай ёрдам беради?

— У агроном. Олим,— тушунтирди Маҳмудбек.— У министрнинг ерини офатдан сақлаб қолади, яхши ҳосил ундириб беради.

Қоровулнинг юзларига тошиб чиққан қон қайта бошлади. Ҳақиқатан ҳам нўмайгина пул ишлаб олса бўлади. Жуда кўп маҳбусларни амалдорларникига ишга олиб боришади. Нега энди бу рус зиндонда ишсиз ўтирсин! Ахир, бу жуда осон-ку...

— Мендан нима истайсан?

— Яхшилик...— мужмал жавоб берди Маҳмудбек.

Қоровул мийғида кулди.

— Яхшилик бўлади. Рус ўжарлик қилса-чи?

— Аввал мен у билан гаплашаман.

— Яхши... Кечаси...

Маҳмудбек Содиқов рус агрономини ҳақиқатан ҳам биларди. Тўрт йиллар муқаддам Садриддинхон муфти уни қўлга олмоқчи бўлган эди. У жуда ширинсуханлик билан агрономга совет тупроғида бир топшириқни бажаришни таклиф қилган, мукофотига ўзи истаган Европа мамлакатларидан бирида айш-ишрат қилиш учун шароит яратиб беришга ваъда берган ва олдиға бир даста доллар қўйган эди.

Агроном чолнинг ширин-шакар гапларига парво қилмай, секин ўрнидан туриб, чиқиб кетди. Муфти пулни жойига улоқтириб, сўкинди:

— Қўрқоқ! Ит!

Муфти агрономнинг қўрқоқ эмаслигини биларди, албатта. Лекин у туркистонлик, озарбайжонлик, рус муҳожирлари орасида сотқинлик қилмайдиган, софдил одамлар борлиги ҳақидаги фикрга ишонишдан қўрқарди.

— Туф-е! Очидан ўлиб кетаверсин!— деди муфти.

Ушандан бошлаб агроном Садриддинхоннинг ашаддий душманига айланган эди.

Унинг бахтига, муфти ўч олиб улгурмади. Ҳозир муфтининг ўчини кимдир, бошқа одам олган эди.

Кечаси қоровул Маҳмудбекнинг кишанини ечиб, камерадан олиб чиқди. Маҳбуслар нафас олмай, жим ётишарди. Жазо навбати етганларни шундай олиб чиқиб кетишарди-да.

Маҳмудбек кишан ботиб кетган бўғинларини секин ишқалади. Орқа томонда келаётган қоровул унинг томоғидан бўғиб, бақувват қўллари билан у ёқдан-бу ёққа силтади. У бу ҳаракати билан, агар маҳбус қочмоқни хаёл қилса, осонгина ишни тўғрилаб қўйишини билдирган эди.

Агроном бир кишилик, . тор камерада ётарди. У тиззаларини қучоқлаб мудрарди. Қоровул қўли билан унга тур, деган ишора қилди-да, Маҳмудбекни олиб кирди.

— Гапир...

Маҳмудбек русча саломлашди.

— Салом,— жавоб берди агроном.— Мен сизни қаердадир кўрганга ўхшайман.

— Ҳа, мен Садриддинхон муфтиникида хизмат қилардим.

— Ҳа...— кинояли жилмайди агроном.— Эсимга тушди... Янги таклиф билан келдингизми дейман?

— Ҳа...

— Лекин ўзингиз ҳам оёқда зўрға турганга ўхшайсиз.

— Иложи борича,— жавоб берди Маҳмудбек.— Мен анчадан бери шу ерданман. Шунинг учун...

— Қулоғим сизда...— энсаси қотиб, унинг сўзини бўлди агроном.

Маҳмудбек, унинг авзойига эътибор бермай, уни йирик бир ер эгасиникига ишга жойлаб қўйиши мумкинлигини айтди.

— Бундай ғамхўрлигингиз учун мен нима қилишим керак?

— Ҳозирча ҳеч нарса.

— Демак, қачондир қилишим керак?

— Ҳа.

— Ундай бўлса хайр...

— Шошманг!— деди ҳовлиқиб Маҳмудбек.— Ватанингизга тирноқча зиён келтирадиган иш қилмайсиз, қасам ичаман! Мен фақат барча муҳожирларнинг иши-

дан хабардор бўлишим керак. Минглаб ҳамюртларимнинг тақдири мени ташвишга солади. Айрим шахсларнинг бемаъни ҳаракатлари уларни зарба остига қўяпти. Қасам ичаманки, Садриддинхон замони ўтиб кетган. Ҳозир бизнинг ташвишимиз бутунлай бошқа.

Маҳмудбек қизишиб, шошилиб гапирарди. У кўп гап қоровулнинг жонига тегишидан кўрқарди. Агроном ҳам тескари ўгирилиб, муфтининг собиқ ёрдамчисига қулоқ солмай қўйиши мумкин эди.

— Англашимча, яхшилигингиз эвазига алоқачилик қилишимни таклиф қиляпсиз. Шундайми?

— Ҳа...

— Яхши...— рози бўлди агроном.— Лекин, айтиб қўяй, истаган вақтда ўйиндан чиқиш ҳуқуқи ўзимда қолади. Қўпоровчи ва жосусларга ҳамкорлик қилиш ниятим йўқ.

Орадан бир ой ўтгач, туйнукдан агрономнинг боши кўринди. У Маҳмудбекни имлаб чақирди.

Агрономнинг ранги кириб қолган, аҳволи анча яхши кўринарди. Лекин кўк кўзларида ғазаб бор эди.

— Анча ўзгарибсиз...— деди Маҳмудбек.

— Лутф билан вақтни ўтказиб юбормайлик...— унинг гапини бўлди агроном.

— Қулоғим сизда.

— Истаган вақтда ўйиндан чиқаман, деб айтган эдим-а?

— Ҳа.

— Шамсиддинингиз шуни айтиб қўйишимни тайинлади: Давлатбек қаршилик савдогарнинг ўғли Олимни танлапти. Уни нимагадир тайёрлашаётган эмиш... Бу нимани билдиради?

— Нариги томонга юборишга тайёрлашяпти...— хотиржамлик билан тушунтирди Маҳмудбек.

— Қелишган эдик-ку!

— Эсимда... Олим йўқотилади. Хабарингиз учун раҳмат.

— Йўқотилади?— қайта сўради агроном.— Қизиқ. Жуда қизиқ. Мен гапингизга ишонишим керак.

— Бошқа иложи йўқ.

Агроном Маҳмудбекнинг кўзига қаради, кейин қўйнидан тугунча олди.

— Бир оз овқат олиб келган эдим.

— Раҳмат.

— Яна... Биз сизни хотинингиз билан учраштиришга уриниб кўрамиз.

Маҳмудбек қўлини чўзди. Агроном уни қисди.

Қоровул «яхшилик» қилди. У Маҳмудбекка бу турмада олиш мумкин бўлган энг яхши совға берди. У аввал Фаридани туйнук олдига олиб келди, кейин кулимсираб, ҳовли четидаги кичкина, пастқам уйчага ишора қилди.

— Беш кундан кейин келасан...— деди Фаридага.

Уйча — маҳбуслар хотинлари билан учрашадиган жой эди. Айрим маҳбусларнинг баъзи муҳим ишлари ёки нўмай пули эвазига қоровуллар уларга шундай «яхшилик» билан жавоб қайтарардилар.

— Беш кундан кейин нима бўлади?— сўради Фарида тушунмай.

— Ҳў, анави уйчада,— жилмайди Маҳмудбек,— иккаламиз бирга бўламиз. Бир неча соат давомида.

Фарида йиғлар, тавба қилар, бу марҳамати учун парвардигорга ҳамду сано айтарди.

Беш кундан кейин у каллаи саҳарлаб турма дарвозаси олдига етиб келди. Лекин юзида тиртиғи бор ўша қоровул пешиндагина кўринди. У оёқларини кериб турганича юзини бекитиб олган аёллар орасидан Фаридани қидирарди. Фарида унинг олдига бориб, таъзим қилди-да, қўлидаги тугунни узатди.

— Бун эрингга сақлаб қўй,— деди қоровул.

Кейинги пайтларда у анча ўзгарган, бошқа қоровуллардан устунлигини сезган, юлғичлик билан шуғулланмай қўйган эди.

Агроном яхши ходим бўлиб чиқди. Шунинг учун қоровул министрнинг иш бошқарувчисидан яхшигина мукофот олди. Бунинг устига агрономнинг ўзи ҳам анча сахий экан.

Бу русга пул нимага керак? Қаерда сақлайди? Ўзи энди яхши яшаяпти, ранги кириб, соғайиб кетибди.

— Юр, юравер,— деди қоровул Фаридани секин туртиб.

У ҳозир, кейинчалик бутун турма хабардор бўлаган катта иш қилаётган эди. Қилганда ҳам сидқидил-

дан, хотиржам, худди умри яхшилик қилиш билан ўтгандай қиларди. Эр-хотинни учраштириш — осон иш эмас. Бу иш фақат қоровулнинг розилиги билангина битавермайди. Пулни ҳам унинг бир ўзи емайди.

Кулбада кичкина тахта каравот, қимирлаб турган хонтахта ва бир кўзада сув турарди. Ерга похол тўшалган эди.

Шифтда, дераза ўрнида, панжарали туйнукча бор эди.

Фарида билан Маҳмудбек мовий осмонга узоқ қараб туришди. Осмон аста-секин қорайиб, битта-битта юлдузлар кўрина бошлади.

— Самарқандда юлдузлар ёрқинроқ...— деди Маҳмудбек.

— Уларни кўрар кун бормикан?— сўради Фарида.

— Албатта кўрамиз.

У Фариданинг сочларини силаб, ҳар дақиқада ўзгариб, гоҳ гусса, гоҳ шодлик, гоҳ ҳаяжон акс этиб турган кўзларига тикиларди...

— Бозорга чиққанларингизни билмай қолганимни ҳеч кечиролмайман...

— Мени бир мартагина олиб чиқишди...— деди Маҳмудбек.

— Энди бозорга ҳар куни келаман.

— Керак эмас. Ҳар ҳолда, бизни янаги олиб чиқишганида, янаги жумада Шамсиддиннинг бир ўзи келсин. Сендан ўтинаман, шундай бўлиши керак.

Фарида Маҳмудбекнинг юзларини силади.

— Шу ерда ҳам аллақандай ишларингиз бор экан-да.

Маҳмудбек шу топда Фарида унинг ҳаётидаги бош, муҳим нарсани билиб, англаб етаётганини пайқади.

...Юлдузлар энди чарақларди.

Куз қуёши хайрлашаётгандай, мулойим боқиб турибди: у эртага кўринмаслиги ҳам мумкин.

Маҳбуслар қуёш нурларига юзларини тутиб, чанг ҳаводан ташналик билан симиришади. Маҳмудбек ҳеч қачон киши шундай ҳаводан нафас олиб ҳам ўзини бахтиёр ҳис қилиши мумкинлигини тасаввур қилмаган эди.

— абариб кетган яланг оёқлари билан шип-шип қилиб, дарвишлар ўтишди. Ғилдираклари ғижирлаб кетаётган араванинг устида аравакаш мудраб боряпти. Нарироқда, бир маҳбуснинг рўпарасида турган кампир нималардир деб фарёд уради. Унинг ўғлининг қўлидаги кишанни тутиб турган қоп-қора, ориқ қўллари Маҳмудбекка кўриниб турибди.

Маҳмудбек йўлга қарайди. Одамларнинг шарпалари ғалати бўлиб, ёйилиб кетяпти. Илгари унинг кўзи ўткир эди. Ҳозир неча қадам қолганда одамни ажрата олади? Беш, тўрт, уч...

Кўзи ўтмаслашиб қолибди. Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ...

Доктор бугун унинг олдига одам келишини айтган эди. Мана, кўзи толиб, йўлга қараб ўтирибди. Ҳа, ҳа... Ана, Шамсиддин келяпти! Кимга хизмат қилганини умрининг охиригача билмай ўтиб кетадиган содиқ одам.

Шамсиддин қўлидаги ажи-бужи кашта тикилган ҳамённи эзяпти.

Қоровул харидорга шубҳа билан қараб қўяди.

— Олим темир йўл бўйлаб Тошкентдан Қасноводсккача бориши керак...— дейди ўзбекчалаб Шамсиддин.— Кейин қайтиб келиши керак. Давлатбек юборяпти. Бунни Асқарали билади.

Бозор шовқини авжига чиққан. Маҳбусларнинг кишанлари жаранглайди. Қоровуллар маҳбусларнинг қариндош-уруғини ҳайдайди.

— Энг муҳими. Бой савдогар яқинда келади,— узуқ-юлуқ, тез давом этади Шамсиддин.— Тайёр бўлиб туринг. Деярли ҳамма нарса ҳал қилинган. Савдогар яқинда келади. Юзида тиртиғи бор қоровул ёки агроном сизга хабар беради.

У битта ҳамён сотиб олади-да, маҳбусга ичига гўшт, қалампир ва пиёз солиб пиширилган иккита нон ҳадя қилиб кетади. Қоровул бу садақани тортиб олмайди, маҳбусга одамгарчилик қилади.

Маҳмудбек нонни зўрға тишлади. Тишлари ҳали тўла тузалмаган, мўрт эди.

Нонга одамларнинг оёғидан учган чанг ўтиради. Чанг далалардан узоқ-узоқларга қараб чўзилган йўлларни эсга солади.

Маҳмудбек кечаси ухламайди. Орадан ўтган кўп ойлardan кейин шеър туғилади:

Олис ўлка...

Эй шамшодларим...

Туймоқдаман ҳидингни, ерим,
Нафасингни сезардим ҳатто
Ҳувиллаган ёт тунлар аро.
Куйларингни қалбимга жойлаб
Олиб юрдим асраб, авайлаб.
Биргадирман мангу сен билан,
Утиб сўнгсиз жанг йўлларидан
Қучоғингга қайтарман бир кун,
Шамшодларим, шовиллайверинг.

У дўстларини эртагаёқ ёки бирон ҳафтадан кейиноқ кўролмайди, албатта. Лекин барибир кўради. Дўстларини ҳам, қуёшни ҳам, тонгларни ҳам, йўлларни ҳам....

Камерада одатдаги тун ҳукмрон. Лекин Маҳмудбек хўрсинишларни ҳам, тавбаларни ҳам, кишанлар жарангини ҳам эшитмайди.

На узбекском языке

Пармузин Борис Сергеевич

ДО ОСОБОГО РАСПОРЯЖЕНИЯ

Роман-хроника

Перевод с издания Издательства Литературы и искусства
имени Гафура Гуляма, Ташкент, 1973

Редактор М. Мирзондов

Расомлар: А. Кива ва Д. Афуksиниди

Расмлар редактори А. Вобров

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор М. Холматова

Босмахонага берилди 13/II-1976 й. Босишга рухсат этилди 4/V-1976 й.
Формати 84×108¹/₂. Босма л. 9,5. Шартли босма л. 15,96, Нашр.
л. 16,56. Тиражи 60000. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 101—73.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг босмахонасида
№ 2 қўғозга босилди. Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26,
1976 йил. Заказ № 328. Баҳоси 63 т.

Пармузин Б.

Махсус топшириқ. Роман-хроника. Т., Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1976.
304 б. расм.

Чет элга қочган собиқ бой, реакцион руҳонийлар, босмачи муҳожирлар қўшни шарқ мамлакатлар территориясида ўрнашиб олиб, ёш совет мамлакатига қарши қўпоровчилик қилишга уриндилар.

Душманнинг ниятларини фош этиш ва зарарсизлантириш даркор эди. Шу яширин фронтдаги курашга бир ёш коммунист Маҳмудбек Содиқов номи билан жўнайди.

«Махсус топшириқ» номли ушбу роман-хроника шу совет разведкисининг доим қил устида турган ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

Пармузин Б. До особого распоряжения. Роман-хроника.